

Чума

Альбер Камю

(Переклад Анатоль Перепада)

Якщо вільно зобразити ув'язнення
через інше ув'язнення, то й вільно
зобразити будь-який реально існуючий
предмет через щось зовсім неіснуюче.

Даніель Дефо

Частина перша

Цікаві події, що взято сюжетом цієї хроніки, відбулися 194... року в Орані. Всі гадають, що ці події для такого міста просто-таки неймовірні, оскільки було в них щось незвичайне. А Оран, на перший погляд, місто звичайне, така собі французька префектура на алжирському узбережжі.

Саме містечко, признатися, бридке. На перший погляд тихомірне, і лише куди пізніше примічаєш, чим воно відрізняється від безлічі інших торгових міст, розкиданих під усіма широтами. Ну як собі уявити, скажімо, місто без голубів, без дерев і садів, де не чуєш ні лопотіння крил, ні шелесту листя,— словом, місто безлике? Нову пору року видно тільки по небу. Навесні хіба що змінюється повітря чи з'являються кошики з квітами, що їх привозять з околиці дрібні крамарі: виходить, ніби весна продається вроздріб. Улітку сонце спалює і так уже пропечені оселі й припорошує мури сірим попелом; жити тоді можна лише в холодку за щільно причиненими віконницями. Восени, навпаки, все потопає в болоті. Гарно буває тільки взимку.

Найзручніший спосіб познайомитися з містом — це придивитись, як тут працюють, як тут кохаються і як тут умирають. У нашому містечку, може, це вплив клімату, все це затісно переплелось і робиться з тим самим гарячковим відсутнім виглядом. А то знак, що люди нудьгують і намагаються завести собі звички. Наші співгромадяни працюють багато, але тільки для того, аби забагатіти. Вони цікавляться передусім комерцією і, головне,— дбають, як самі кажуть, про зиск. Звісно, їм не чужі й прості радощі, вони люблять жінок, кіно й морські купання. Проте вельми розважливо відкладають ті втіхи на суботній вечір і на неділю, а в інші дні тижня силкуються заробити якомога більше грошей. Увечері, покидаючи контори, вони сходяться о домовленій годині по кав'ярнях, гуляють тим самим бульваром або сидьма сидять собі удома на балконах. Замолоду їхні бажання несамовиті й скороминущі, а в зрілому віці обмежуються товариствами гравців у кулі, бенкетами у складок та клубами, де ріжуться в карти на гроші.

Мені можуть заперечити, що так воно ведеться не тільки в нашому місті і що зрештою наші сучасники всі такі. Справді, сьогодні звичайна річ бачити, як люди працюють від рання до смеркання і як потім за грою в карти, у кав'ярнях та за

балачками гайнують час, що їм лишився на життя. Та все ж є такі міста й краї, де люди здогадуються про існування чогось іншого. Загалом їхнє життя від того не змінюється. Але здогад усе-таки проблиснув, і то вже добре. А от Оран, видно, місто, що ніколи ні про ще на здогадується, себто місто цілком сьогочасне. Тому нема потреби уточнювати, як у нас любляться. Чоловіки й жінки або надто швидко пожирають одне одного в так званому акті кохання, або у них поступово складається звичка бути вдвох. Між цими двома крайнощами середини майже не буває. І це теж не така й дивина. В Орані, як і деінде, через брак часу та бездумність люди хоч і кохають, проте самі не знають про це.

Зате куди оригінальніше інше: смерть тут пов'язана з деякою морокою. А втім, морока — це не те слово, доречніше було б сказати незручність. Хворіти завжди неприємно, але є міста й краї, які підтримують нас у хворобі і де можна якось дозволити собі розкіш послабувати. Хворому потрібна ласка, йому хочеться мати якусь підтримку, і це річ цілком природна. Але в Орані все вимагає доброго здоров'я: і примхи клімату, і розмах ділового життя, убозтво оточення, короткі сутінки й непевної вартності розваги. Хворий там по-справжньому самотній. Як же доводиться тому, хто лежить на смертній постелі, немов у глухій пастці, за мурами, що репаються від спеки, тоді коли увесь люд по телефону або за столиками в кав'ярнях розмовляє про угоди, морські фрахти й дисконти? І ви зрозумієте тоді, якою незручною може стати смерть, навіть у наші часи, коли вона приходить туди, де завжди посуха.

Кілька цих зауваг, мабуть, дадуть досить чітке уявлення про Оран. А втім, не треба нічого перебільшувати. А слід ось що підкреслити — пересічний вигляд міста і пересічний плин життя. Але варто тільки завести звички, і дні попливуть легко. Оскільки ж місто сприяє саме набуттю звичок, то ми маємо право сказати, що все складається на краще. Звичайно, під цим оглядом тутешнє життя не надто захоплює. Зате нам не відомо, що таке безладдя. Та й наші співгромадяни, щирі, приязні й завзяті, завжди викликали у подорожніх цілком заслужену пошану. Це аж ніяк не мальовниче місто, позбавлене зелені й душі, починає здаватися осідком спочинку і зрештою присипляє. Одначе задля справедливості додамо, що прищепили його до незрівнянного краєвиду, воно стоїть серед голого плато, оточеного світлими пагорбами, над вельми мальовничою затокою. Ось тільки шкода, що стоїть воно затиллям до тієї затоки, тому моря нізвідки не видно, завше його доводиться шукати.

Після всього сказаного ви легко погодитесь: наші співгромадяни ніяк не могли чекати випадків, що сталися навесні цього року; як зрозуміємо згодом, вони були провісниками цілої низки подій незвичайних, що їхню хроніку ми наміряємося тут подати. Факти ці одним здадуться вірогідними, іншим, навпаки, неймовірними. Проте хроніст не може зважати на такі суперечності. Його завдання лише сказати: "Так було", якщо він знає, що так воно й було насправді, якщо випадки безпосередньо торкнулися життя всієї людності і, отже, є тисячі свідків, котрі поцінують у душі правдивість його розповіді.

Зрештою, як ви скоро дізнаєтесь, оповідач не мав би ані найменшого права братися

до такого завдання, якби випадково йому не пощастило зібрати деякі свідчення і якби лихою годиною він не був уплутаний у все, що збирається переповісти. Власне, це і дало йому змогу виступити в ролі історика. Зрозуміло, що історик, бодай тільки аматор, завше має документи. Має їх і оповідач цієї історії: насамперед власне свідчення, потім свідчення інших, оскільки через свою роль йому довелося вислухати звірвання всіх дійових осіб цієї хроніки, нарешті, папери, що потрапили йому до рук. Він наміряється черпати з цих джерел, коли вважатиме за слушне, і використати їх так, як йому заманеться. Він наміряється також... Але чи не пора облишити розумування та застереження і перейти до самої оповіді? Про перші дні слід би розповісти докладніше.

Вранці шістнадцятого квітня доктор Ріє, вийшовши зі свого помешкання, перечепився на сходовому майданчику об здохлого щура. Він неухважливо одкинув його носакоч черевика і зійшов сходами вниз. Але на вулиці його спинала думка: чого б ото щурові валятися у нього під дверима, і він вернувся попередити воротаря. Побачивши, як сприйняв звістку старий Мішель, він зрозумів, яка незвичайна його знахідка. Якщо лікареві здохлий щур у їхньому домі здався лише дивиною, то в очах воротаря це була справжня ганьба. А втім, Мішеля не легко було збити з пантелику: нема щурів у домі, та й годі. І хоч би як запевняв його лікар, що сам бачив щура на майданчику другого поверху, і, мабуть, здохлого щура, Мішель затявся. Нема щурів у домі, хтось, очевидно, підкинув ту погань навмисне. Словом, то якась витівка.

Увечері того самого дня Бернар Ріє, перш ніж зайти до себе, зупинився в коридорі й почав намацувати в кишені ключі, як раптом з темного кутка вибіг, заточуючись, здоровенний щур; шерсть на ньому була мокра. Гризун спинився, ніби шукаючи рівноваги, перекутився на місці і, кволо писнувши, упав додолу; з його вищиреного писка бризнула кров. Хвилину лікар мовчки дивився на нього, а потім зайшов до себе.

Думав він не про щура. Вигляд крові навернув його думкою до свого клопоту. Дружина лікарева слабувала вже рік і завтра мала їхати до санаторію в гори. Як він і просив, ідучи, вона лежала в їхній спальні. Так вона готувалася до завтрашньої втомливої подорожі. Вона усміхнулася.

— А я почуваюся дуже добре,— мовила.

Лікар подивився на обличчя, повернуте до нього в світлі нічної лампи. Дарма що змарніле від хвороби, обличчя тридцятилітньої жінки здавалося юним, може, через оту всепереможну посмішку.

— Спробуй заснути, як можеш,— сказав він.— Об одинадцятій приїде доглядальниця, і я відвезу вас обох на дванадцятигодинний поїзд.

Він торкнувся губами вологого чола. Усмішка проводжала його до дверей.

Назавтра, сімнадцятого квітня, о восьмій годині воротар зупинив лікаря на ганку і поскаржився йому, що якісь лихі дотепники підкинули в коридор трьох здохлих щурів. Очевидно, їх прищекнула якась саморобна пастка, бо всі були заюшені кров'ю. Воротар Ще з хвилину постояв на порозі, тримаючи щурів за лапки і сподіваючись, що винуватці зрадять себе якоюсь новою вихваткою. Проте нічого такого не сталося.

— Гарзд, начувайтесь,— пообіцяв Мішель,— я їх застукаю!

Заінтригований цим випадком, Ріє надумав розпочати свій об'їзд із околиці, де мешкали його найубогіші пацієнти. Сміття вивозили звідти набагато пізніше, ніж у середмісті, і машина, їдучи рівними закуреними вуличками, трохи не черкала своїми боками об виставлені край пішоходу бачки з покидьками. Тільки на одній такій вулиці, їдучи, лікар нарахував з півтора десятка щурів, що валялися на купі лушпайок та брудного ганчір'я.

Першого хворого він застав у ліжку, в покої, що виходив на вулицю і правив водночас за спочивальню та їдальню. Хворий був старий іспанець із суворим і поораним зморшками обличчям. Перед ним на ковдрі стояли два горнятка з горохом. Коли лікар заходив, хворий, сидячи на постелі, відкинувся на подушки, намагаючись звести хрипкий ядушливий віддих. Його дружина принесла таз.

— А ви бачили, лікарю, як вони лізуть, га? — запитав старий, поки Ріє робив йому укол.

— Правда,— підхопила жінка,— наш сусід трьох підібрав.

Старий потер собі руки.

— Лізуть, їх по всіх смітниках повно, це на голод!

Ріє переконався, що про щурів говорить цілий квартал. Скінчивши з візитами, лікар повернувся додому.

— Вам телеграма,— сказав Мішель.

Лікар поцікавився, чи не бачив він знову щурів.

— Е ні,— відповів воротар.— Тепер я пильную, самі розумієте. І ці паскудники бояться.

Телеграма повідомляла, що завтра приїжджає мати Ріє. Вона мала порядкувати в синовій господі, поки відсутня хвора дружина. Лікар зайшов до себе в хату, де вже чекала доглядальниця. Дружина була на ногах, вона вдягла строгий англійський костюм, підмалювалася. Ріє усміхнувся до неї.

— От і добре,— сказав він,— дуже добре.

На вокзалі він посадив її до спального вагона. Вона роззирнулася по купе.

— Задорого для нас, правда?

— Так треба,— мовив Ріє.

— А що це за історія зі щурами?

— Хтозна. Якась чудасія, але все минеться.

Потім скоромовкою він перепросив її за те, що мав би краще доглядати її, а натомість геть занедбав. Вона похитала головою, ніби благаючи його замовкнути, але він усе-таки додав:

— Коли ти повернешся, все буде інакше. Почнемо все по-новому.

— Авжеж, — сказала вона, і очі її заблищали.— Почнемо.

Вона обернулася до нього спиною і задивилась у вікно. На пероні, штовхаючись, метушилися пасажери. Пахкання потяга долинало аж до купе. Він озвався до дружини і, коли вона обернулася, побачив, що лице її мокре від сліз.

— Годі-бо,— мовив він лагідно.

Вона усміхнулася крізь сльози, ледь скрививши губи. А тоді глибоко зітхнула.

— Ну йди, все буде гаразд.

Він обійняв її. І тепер, стоячи на пероні, по той бік вагонного вікна, бачив тільки її усміх.

— Прошу тебе,— промовив він,— пильнуй себе.

Але вона вже не могла почути його слів.

При виході на вокзальний майдан Ріє зіткнувся з паном Отонем, слідчим, котрий вів за руку свого синка. Лікар запитав, чи не зібрався той у дорогу. Пан Отон, довготелесий і чорний, схожий на людину, як давніше казали, світську і водночас на факельника з похоронної контори, відповів люб'язно, але коротко:

— Я зустрічаю пані Отон, вона їздила провідати моїх батьків.

Засвистів потяг.

— Шури...— почав слідчий.

Ріє рушив був до поїзда, але потім знову повернув до виходу.

— Ет,— озвався він,— пусте.

Усе, що йому запам'яталося від тої хвилини, був залізничник, який ніс під пахвою скриньку, повну здохлих шурів.

По обіді того самого дня, ще перед початком вечірнього прийому Ріє прийняв молодика; йому вже сказано, що це газетяр і що він уже заходив уранці. Звали його Раймон Рамбер. Низенький, у спортивному одязі, широкоплечий, з рішучим виглядом та ясними розумними очима, він здавався людиною самовпевненою. Молодик одразу взявся до справи. Прийшов він від великої паризької газети взяти в лікаря інтерв'ю про умови побуту арабів і хотів би також зібрати матеріал про санітарний стан корінного населення,— Ріє сказав, що стан такий собі. Але побажав дізнатися, перш ніж вести далі розмову, чи може газетяр написати правду.

— Авжеж,— відповів той.

— Я маю на увазі, чи буде ваше звинувачення беззастережне.

— Беззастережне, скажу щиро, ні. Але ж, по-моєму, для такого звинувачення нема достатніх підстав.

Дуже лагідно Ріє сказав, що, мабуть, і справді для такого звинувачення підстав нема; ставлячи це запитання, він мав лише одну мету: йому хотілося знати, чи може Рамбер свідчити, нічого не пом'якшуючи.

— Я визнаю тільки свідчення, які нічого не пом'якшують. І тому не вважаю за потрібне підтверджувати ваше свідчення даними, що їх маю.

— Мова, гідна Сен-Жюста,— посміхнувся журналіст.

Не підвищуючи тону, Ріє сказав, що він не розуміється на цьому, а говорить просто мовою людини, яка втомилася жити в нашому світі, а проте відчуває прихильність до своїх ближніх і поклала для себе особисто не миритися з жодною несправедливістю й компромісами. Рамбер, увібравши в плечі шию, позирив на лікаря.

— Гадаю, я вас зрозумів,— нарешті промовив він і підвівся.

Лікар провів його до порога.

— Дякую, що ви так дивитеся на речі.

Рамбер нетерпляче повів плечем.

— Розумію,— сказав він,— вибачте, що потурбував вас.

Лікар потиснув йому руку й сказав, що можна було б зробити цікавий репортаж про гризунів: усюди по місту валяються десятки здохлих щурів.

— Ого! — вигукнув Рамбер.— Справді цікаво!

О сімнадцятій, знову вирушаючи в об'їзд, лікар зустрів на сходах ще досить молодого чоловіка, обважнілого, з масивним, але худим лицем під острішками густих брів. Лікар зрідка зустрічав його в іспанських танцюристів — ті мешкали на останньому поверсі в його кам'яниці. Жан Тарру зосереджено смалив, стежачи за останніми корчами щура, який конав на приступці коло його ніг. Він спокійно і проникливо глянув на лікаря сірими очима, привітався й додав, що навала щурів — цікава штука.

— Так,— згодився Ріє,— але зрештою це починає дратувати.

— Хіба що з одного погляду, докторе, лише з одного. Просто ми нічого подібного не бачили, та й годі. Але я вважаю цей факт цікавим, атож, безперечно, цікавим.

Тарру провів рукою по чубові, відкидаючи його назад, глянув знову на щура, вже нерухомого, потім посміхнувся до Ріє.

— Що не кажіть, докторе, а це вже клопіт для воротаря.

Як на те, лікар здибав воротаря в під'їзді, він стояв, спершись на стіну, і на його звичайно багровому обличчі проступала втома.

— Так, знаю,— відповів Мішель, коли лікар повідомив старого про нову знахідку.— Тепер їх зразу по два, по три знаходять. І в інших будинках те саме.

Він здавався пригніченим і стурбованим. Несамохіть потирав собі шию. Ріє спитав, як він себе почуває. Та не те щоб геть розклеївся, але якось не по собі. Певне, це його турботи гризуть. Зовсім збився з пантелику через цих щурів, от нехай вони заберуться геть, тоді йому зразу полегшає.

Та на ранок, вісімнадцятого квітня, лікар, привізнивши з вокзалу матір, побачив, що Мішель геть змарнів: тепер уже з десятків щурів дерлося по сходах, мабуть, перебиралися з підвалу на горище. У сусідніх будинках усі смітники напхані пацюками. Лікарева мати незворушно вислухала новину:

— Таке трапляється.

Вона була жіночка з посрібленим волоссям і чорними лагідними очима.

— Я дуже рада тебе бачити, Бернаре,— сказала вона.— Що нам ті щури!

Син кивнув: і справді, з нею все здавалося легким.

І все ж таки він зателефонував щуроловам, директор тої служби був його знайомий. Чи директор чув розмови про те, що цілі зграї щурів повилазили з нір і здихають? Мерсьє, директор, чув про це, ба навіть на їхній станції, що неподалік від набережної, знайдено з півсотні гризунів. Йому хотілося знати, наскільки гостре становище. Ріє не міг відповісти напевне, але вважав, що контора повинна вжити заходів.

— Авжеж,— промовив Мерсьє,— але хай-но дістанемо наказ. Якщо ти вважаєш, що справа варта заходу, я спробую дістати відповідне розпорядження.

— Будь-що завжди варте заходу,— відповів Ріє.

Лікарева прибиральниця тільки-но сказала йому, що на великій фабриці, де працює її чоловік, попідбірано кількасот здохлих щурів.

У кожному разі, десь на ту пору наші співгромадяни вже занепокоїлися. Вони мали на те підстави: починаючи з вісімнадцятого числа і справді на всіх фабриках і складах щодня виявляли сотні щурячих трупиків. У тих випадках, коли агонія затягувалася, доводилося добивати гризунів. Від околиці аж до центру міста, словом усюди, де побував доктор Ріє, всюди, де збиралися наші співгромадяни, щури ніби очікували їх, густо набившись у смітники або витягшись довгою низкою в риштаках. Від того дня за справу взялася вечірня преса і поставила перед муніципалітетом питання руба: чи збирається він діяти і які пильні заходи планує, аби убезпечити своїх підопічних від цієї гидотної напасті. Муніципалітет нічогосінько не збирався робити і жодних планів не мав, а обмежився тим, що тільки намірявся обговорити становище. Службі щуроловів дано наказ: щоранку на світанні підбирати здохлих пацюків. А потім обидві конторські машини мали відвозити здохлих гризунів на звалище і там спалювати.

Минуло кілька днів, і становище погіршало. Гризунів що далі, то більшало, і щоранку набиралось усе рясніше. Четвертого дня щури почали зграями виходити на світло й гинули цілими купами. З усіх комор, підвалів, погребів, риштаків вилазили вони довгими вервечками, вибиралися на світло, щоб, покрутившись довкола себе, сконати за два кроки від людини. Вночі в провулках, у коридорах виразно чувся їхній кволий передсмертний виск. Уранці в передмісті їх виявляли в риштаках з віночком крові на гострих мордочках, одні вже спухли й гнили, інші не встигли ще охолонути і ворушили вусиками. Навіть у центрі міста можна було наткнутися на трупи гризунів, що валялися на сходах будинків і на подвір'ях. А деякі забиралися у вестибюлі установ, на шкільні дворики, а інколи на тераси кав'ярень, де й здихали. Наші співгромадяни з подивом знаходили їх у найдальших куточках міста. Іноді ця гидота засмічувала Збройну площу, бульвари, Приморський променад. Удосвіта місто прибирали від стерва, але протягом дня щурячих трупів накопичувалося дедалі більше. Не раз, бувало, якийсь припізнілий перехожий з розгону наступав на пружне тіло ще теплого щура. Здавалося, сама земля, на якій стояли наші будинки, очищалася від накопиченої в її надрах погані, ніби звідти виливалася на поверхню пасока й набрякали виразки, що доти роз'їдали її зсередини. Уявіть собі, як сторопіло наше містечко, досі таке тихе, як приголомшили його ці кілька днів; так здоровий чоловік нараз виявляє, що його ледача кров раптом завирувала в жилах.

Дійшлося до того, що агентство Інфдок (інформація, документи, дані з будь-яких питань) в години, відведені для безкоштовної інформації, передало по радіо, що тільки за один день, двадцять п'ятого квітня, зібрано й спалено шість тисяч двісті тридцять одного щура. Цифра ця узагальнила і прояснила суть видовиська, що стало вже буденним, і викликала загальне сум'яття. Досі люди тільки нарікали на цю навалу щурів, як на бридку пригоду. Тільки тепер вони усвідомили, що це явище, яке не знати куди вже сягнуло і звідки взялося, таїло в собі щось погрозливе. Один лише старий

ядушливий іспанець і далі потирив руки та примовляв зі старечою втіхою: "Лізуть! Лізуть!"

Двадцять восьмого квітня агентство Інфдок передало, що зібрано вже близько восьми тисяч щурячих трупиків, і в місті зчинився справжній переполох. Жителі вимагали вжити рішучих заходів, винуватили владу в усіх смертних гріхах, а деякі власники вілл на морському узбережжі заговорили вже про те, чи не перебратись туди. Але наступного дня агентство оголосило, що навала враз припинилась і що служба очистки підбрала тільки незначну кількість здохлих щурів. Місто з полегкістю зітхнуло.

Однак того самого дня, ополудні, доктор Ріє, зупиняючи перед оселею машину, помітив у кінці їхньої вулиці воротаря, який ледве пересувався, якимось кумедно розчепірюючи руки й ноги і похнюпивши голову, немов дерев'яний блазень. Старого вів під руку священник, лікар одразу його впізнав. То був отець Панлю, вельми вчений і войовничий єзуїт, вони не раз зустрічалися, і Ріє знав, що в їхньому місті превелебний отець тішиться пошаною навіть серед людей, байдужих до віри. Він зачекав на них. Старий Мішель мав блискучі очі і важко дихав. Ненароком щось занедужав, мовив Мішель, і вийшов подихати свіжим повітрям. Проте під час прогулянки в нього почалися такі різкі болі в шиї, під пахвами й у пахвинах, що довелося повернути назад і попрохати отця Панлю довести його додому.

— Такі гулі,— промовив він.— Я ледве йду.

Висунувши руку з вікна машини, лікар провів пальцем по шиї старого біля ключиць і намацав твердий, як дерев'яний, вузлик.

— Ідіть лягайте і зміряйте температуру, я навідаюсь надвечір.

Воротар пішов, а Ріє спитав отця Панлю, якої він думки про навалу щурів.

— Очевидно, почнеться пошесть,— відрік панотець. І його очі за круглими скельцями окулярів посміхнулися.

Після сніданку Ріє перечитував телеграму, де дружина повідомляла про свій приїзд до санаторію, як раптом задзеленчав телефон. Дзвонив його давній пацієнт, службовець мерії. Він давно слабував на звуження аорти, а що був бідний, то Ріє лікував його задарма.

— Так, це я, ви мене, мабуть, пам'ятаєте,— сказав він.— Але зараз ідеться не про мене. Приїжджайте хутчій, з моїм сусідою негаразд.

Голос йому урвався. Ріє згадав про воротаря і вирішив завітати до нього згодом. За кілька хвилин він уже переступав поріг невисокого будинку на вулиці Федерб, у передмісті. На вогких смердючих сходах він побачив Жозефа Грана, службовця мерії, який вийшов його зустріти. Вузькоплечий, сухорлявий, довгий, з тонкими ногами й руками, прокуреними жовтими вусами, він здавався старшим як на свої п'ятдесят років.

— Йому уже трохи краще,— мовив він, підходячи до Ріє,— а я думав, що вже капець.

Він висякався. На третьому й останньому поверсі, на дверях ліворуч, Ріє прочитав

напис червоною крейдою: "Заходьте, я повішався".

Вони зайшли. Зі стелі над перекинутим стільцем звисав шнур, стола було відсунуто в куток. Але зашморг гойдався в повітрі порожній.

— Я вчасно відчепив його,— промовив Гран, який, як і завжди, насилу добирає слів, хоча мова його була й так бідненька.— Я саме виходив і почув, як щось стукнуло. А коли побачив напис, подумав, що це жарт або що. Але він якось чудно, я б навіть сказав, лиховісно, зойкнув...

Він почухав собі потилицю.

— По-моєму, це має бути дуже боляче. Ну, зрозуміло, я ввійшов.

Штовхнувши двері, вони опинилися у світлому, але нужденно вмебльованому помешканні. На ліжку з мідними шишечками лежав низькорослий товстунчик. Дихав він гучно і дивився на тих, хто ввійшов, запаленими очима. Лікар зупинився на порозі. Йому причулося, ніби в паузах між двома віддихами він чув кволий щурячий писк. Але по кутках кімнати нічого не шамотіло. Ріє підійшов до ліжка. Пацієнт, очевидно, упав з невеличкої висоти, й упав м'яко — в'язи витримали. То тільки трохи його придушило. Не завадило б зробити рентгенівський знімок. Лікар упорснув хворому камфору й сказав, що за кілька днів усе буде гаразд.

— Дякую, докторе,— глухо промурмотів хворий.

Ріє спитав у Грана, чи він дав знати у комісаріат; службовець знітився.

— Ні,— сказав він,— ні. Я подумав, що важливіше...

— Ви маєте рацію,— підтвердив Ріє,— тоді я сам повідомлю.

Але тут недужий захвилювався і сів на ліжку, запевняючи, що відчуває себе добре і тому не варто нікого ні про що повідомляти.

— Заспокойтеся,— сказав Ріє.— Все це дрібниці, повірте, але я мушу повідомляти про такі випадки.

— Ох,— зойкнув хворий.

Він відкинувся на подушку й тихенько заскімлив. Гран, що мовчки шарпав вуса, підійшов до постелі.

— Годі, пане Коттаре,— сказав він.— Постарайтеся зрозуміти. Адже доктор, слід гадати, за такі речі відповідає. А що, як вам спаде на думку ще раз...

Але Коттар, схлипуючи, заявив, що не спаде, то був просто хвилиний спалах шаленства, і він лише одного прагне — хай йому дадуть спокій. Ріє виписав рецепт.

— Гаразд,— мовив він.— Облишмо це. Я зайду за два-три дні. Але не робіть дурниць знову.

На сходах Ріє сказав Гранові, що мусить заявити про випадок, але попросить комісара почати розслідування не раніш, як днів через два.

— Вночі за ним треба б подивитися. Родина в нього є?

— Принаймні я нікого не знаю, але можу сам за ним подивитися.

Ріє кивнув.

— Бачте, я і його самого не так уже добре знаю. Але треба допомагати одне одному.

У коридорі Ріє мимоволі озирнувся по кутках і запитав у Грана, чи зовсім позникали щури з його кварталу. Службовець про це не знав нічого. Щоправда, йому розповідали про щурячу навалу, але він не дуже зважав на плітки сусідів.

— У мене інший клопіт,— мовив він.

Ріє квапливо потиснув йому руку. Треба було ще написати дружині, а перед тим навідати воротаря.

Продавці вечірніх газет вигукували, що щуряча навала припинилася. Зате прийшовши до воротаревої комірчини, Ріє побачив, що той лежить, наполовину звисившись із ліжка над помийним відром, схопившись однією рукою за живіт, другою за шию, і натужно блює рожевуватою жовчю. Знесилений, майже задихаючись, воротар ліг. Температура в нього підскочила до тридцяти дев'яти і п'яти, залози на шиї і суглоби ще дужче набрякли, на боку виступили дві темні плями. Тепер він нарікав, що в нього ніє все нутро.

— Пече,— казав,— ох як пече, погань.

Він харамаркав зчорнілими вустами і повертав до лікаря витріщені очі, на яких від нестерпного головного болю наверталися сльози. Його жінка тривожно дивилася на мовчазного Ріє.

— Докторе,— спитала вона,— що йому таке?

— Може бути що завгодно. Поки нічого певного сказати не можна. До вечора потримайте його на дієті, давайте проносне. І хай побільше п'є.

Воротаря саме мучила спрага.

Повернувшись додому, Ріє зателефонував до свого колеги Рішара, одного з найкращих лікарів у місті.

— Ні,— відповів Рішар,— за останній час я жодного незвичайного випадку не помітив.

— Жодного випадку високої температури, гарячки з локальним запаленням?

— Атож, у двох випадках лімфатичні вузли були дуже запалені.

— Понад норму?

— Гм,— промовив Рішар,— норма, знаєте...

Але так чи інак, надвечір температура у воротаря підскочила до сорока, він марив і кляв щурів. Ріє вирішив зробити йому фіксуєчий абсцес. Під час припалювання терпентином хворий завив: "Ох, паскуди!"

Лімфатичні вузли ще дужче набрякли, затужавіли і стали тверді, як дерево. Жінка хворого геть розгубилася.

— Не відходьте від нього,— порадив лікар.— Коли що — кличте мене.

Наступного дня, тридцятого квітня, з вологої блакиті повіяв уже по-весняному теплий вітер. Він приніс із найдалших приміських околиць квіткові пахощі. Ранковий гомін на вулиці здався жвавішим та веселішим, ніж завжди. Для всього нашого містечка, що скинуло з себе невиразне передчуття лиха, під тягарем якого ми прожили цілий тиждень, той день став справжнім днем приходу весни. Навіть Ріє, заспокоєний бадьорим листом від дружини, спустився до воротаря з легким серцем. І справді,

температура вранці впала до тридцяти восьми градусів. Хворий кволо всміхнувся, не підводячи голови з подушки.

— Йому краще, докторе, правда? — питалася його дружина.

— Почекаймо ще трохи.

Але в обід температура зразу піднялася до сорока градусів, недужий без угаву марив, знову блював. Жовна на шиї боліли від дотику, і воротар усе закидав голову, ніби йому хотілося тримати її якомога далі від тіла. Його дружина сиділа край ліжка і через ковдру обережно притримувала ноги хворому. Вона мовчки глянула на Ріе.

— От що, сказав Ріе,— його треба ізолювати і провести спеціальний курс лікування. Я зателефоную до госпіталю, і ми перевеземо його "швидкою".

Години через дві, вже сидячи в машині "швидкої допомоги", лікар і дружина хворого схилились над ним. З почорнілих, припалих смагою вуст вихоплювались обривки слів: "Щури! Щури!" Обличчя його позеленіло, губи зробилися як воскові, повіки ніби свинцем налилися, дихав він уривчасто, коротко і, ніби розп'ятий набряклими залозами, все тулився в куток відкидної койки, ніби хотів, щоб вона склепилася над ним, ніби якийсь голос, що йшов з надр земних, не перестаючи, кликав його, засапаного під якимсь незримим тягарем. Дружина плакала.

— Нема вже надії, докторе?

— Він помер,— відповів Ріе.

Воротарева смерть підбила ризику, якщо можна так висловитися, під першим періодом лиховісних призвіток і поклала початок другому, відносно ще важчому, коли первісний подив потроху перейшов у паніку. Раніше ніхто з наших співгромадян і гадки не мав — вони це збагнули лише тепер,— щоб у нашому місті та могли здихати на сонці щури й гинути від чудернацьких недуг воротарі. Словом, з цього погляду ми помилялись, і нам довелося терміново переглядати свої уявлення про світ. Якби справа тим і обмежилась, звичка взяла б гору. Але ще багатьом із нас — не одним тільки воротарям та біднякам — судилося піти дорогою, на яку Мішель ступив перший. Ось відтоді й зародився страх, а його супроводжували роздуми.

Одначе, перш ніж заходити в подробиці про нові події, оповідач вважає корисним приточити думку й іншого свідка тих часів. Жан Тарру, з яким читач уже здибався на початку цієї розповіді, оселився в Орані за кілька тижнів перед незвичайними подіями і мешкав в одному з найбільших готелів у центрі міста. Очевидно, він жив заможнo на свої прибутки. І хоча місто потроху звикло до нього, ніхто не знав, звідки він узявся, навіщо тут зупинився. Його зустрічали в усіх публічних місцях. З перших весняних днів його найчастіше можна було бачити на пляжі, де він з видимою утіхою пірнав і плавав. Життерадісний, з незмінною усмішкою на устах, він, здавалось, був душею всіх доступних розваг, але аж ніяк не їхнім невільником. Справді, можна назвати лише одну його звичку — часте відвідування іспанських танцюристів і музикантів, яких у нашому місті чимало.

В кожному разі, його нотатки містять хроніку тих важких часів. Але йдеться про хроніку дуже своєрідну, ніби автор навмисне поставив собі за мету все здрібнювати. На

перший погляд здається, ніби Тарру якось примудряється бачити людей і предмети в перекинутий бінокль. Серед загального розгартія він, власне, намагався стати історіографом того, що взагалі не має історії. Певне, можна тільки жалкувати про цю упередженість і запідозрити душевну черствість. І все ж таки його нотатки можуть поповнити хроніку тієї доби силою-силенною другорядних подробиць, що, проте, мають свою вагу; навіть більше, сама їхня своєрідність не дозволяє нам судити з нальоту про цю, безперечно, цікаву постать.

Перші записи Жана Тарру стосуються його приїзду до Орана. Попервах автор висловлює неабияку радість, що він опинився в такому бридкому місті. Тут є докладний опис двох бронзових левів, що оздоблюють під'їзд мерії, цілком поблажливі зауваження про брак зелені, непоказний вигляд будинків та безглузде планування міста. Ці зауваження Тарру пересипає діалогами, підслуханими в трамваях і на вулицях, причому автор уникає будь-яких коментарів, за винятком — але це вже пізніше — однієї розмови, де йшлося про такого собі Кана. Тарру чув, як гомоніли двоє трамвайних кондукторів.

— Ти ж знав Кана? — спитав перший.

— Якого Кана? Високого такого, чорновусого?

— Еге ж. Він ще працював стрілочником.

— Ще б пак.

— То він помер.

— Невже? А коли?

— Та після тієї напасти зі щурами.

— Отакої! І що ж йому сталося?

— Хтозна, гарячка. Та він і кволого здоров'я був. Вискочили чиряки під пахвою. Ну, й не витримав.

— Таж на вигляд був як усі.

— Ні, ні, він був слабкогрудий, та ще грав у духовому оркестрі. А знаєш, як шкідливо сурмити на корнет-а-пістоні.

— Атож,— підсумував другий,— коли в людини кволеньке здоров'я, нема чого їй сурмити на корнеті.

Зваживши ці факти, Тарру замислюється над тим, з якої речі Кан, явно на шкоду собі, вступив до духового оркестру і які приховані причини спонукали його важити життям задля сумнівної втіхи брати участь у недільних процесіях.

Далі Тарру, здавалося, зворушила сцена, що відбувалася часто на балконі, навпроти мого вікна. Його номер виходить у провулок, де в затінку від мурів мирно дрімали коти. Але щодня по обіді, коли ціле місто мліло під сонцем, на балконі по той бік вулиці з'являвся маленький дідок. Випростаний і суворий у своєму вбранні військового крою, з сивим дбайливо зачесаним волоссям, він неголосно й лагідно кликав котів: "Киць, киць". Коти, ще не рушаючи з місця, зводили на нього бліді зі сну очі. Тоді дідок рвав аркуш паперу на клаптики й сипав їх униз, на вулицю і на котів, і ті, приваблені роєм білих метеликів, ступали на бруківку і нерішуче тяглися лапками до паперових

обривків. Тут дідок смачно й влучно плював на котів. Якщо один бодай плювок досягав мети, він заходився реготом.

Нарешті нашого Тарру геть зачарував крамарський дух міста, де все — і саме поживлення, й навіть розваги — ніби підпорядковане потребам комерції. Таку своєрідність (саме таке слово вжито в його нотатках) Тарру розхвалював, і один з його захоплених записів навіть закінчується словами: "Он воно як!" Тільки в цих записах і прохоплюються особисті нотки. Важко всебічно оцінити вагу й важливість цих нотаток. Розповівши історію про те, як касир у готелі, знайшовши здохлого щура, допустився помилки в рахунку, Тарру додає письмом не таким чепурним, як завжди: "Питання: як досягти того, щоб не марнувати часу? Відповідь: відчути час в усьому його плинні. Засоби: проводити дні в приймальні зубного лікаря на твердому стільці; висиджувати по неділях на балконі; слухати доповіді не зрозумілою тобі мовою; обирати найдовші й найнезручніші залізничні маршрути і, звісно, їздити в вагоні стоячки; стовбичити в черзі до театральної каси і не брати квитка на виставу тощо". Але безпосередньо після таких стрибків думки і стилю в нотатках іде докладний опис наших міських трамваїв, форми вагонів, зазначається, що їх пофарбовано в якийсь брунатний колір, що в них завжди брудно, і завершуються ці міркування словами: "Просто чудово!", що, власне, нічого не пояснює.

У кожному разі, в записниках Тарру є згадка про історію зі щурами, наводимо його слова:

"Дідок навпроти сьогодні спантеличений. Не стало котів. Вони справді кудись позникали, стурбовані видовищем здохлих пацюків, які сотнями валяються на вулицях. По-моєму, коти взагалі не їдять здохлих пацюків. Мої, пригадується, рішуче відмовилися від цього частування. Так чи інак, вони, мабуть, гасають по підвалах, і дідкові від того сама прикрість. Він навіть не так старанно зачесаний, якось одразу підупав. Відчувається, що він ні в сих ні в тих. Постоявши з хвилину, він повернувся до своєї оселі. Однак на прощання все-таки плюнув разок — у пустку.

В місті сьогодні зупинили трамвай, бо знайшли там здохлого щура, який не знати звідки взявся. Дві-три жінки одразу зійшли. Щура викинуто. Трамвай рушив далі.

Нічний сторож у готелі, а йому можна вірити, сказав мені, що чекає від щурячої навали всілякого лиха. "Коли щури тікають з корабля..." Я заперечив, що у випадку з кораблем це, можливо, і слушно, але щодо міст це ще не доведено. Однак його переконати не пощастило. Я спитав, яке ж бо лихо, на його думку, загрожує нам. Він і сам не знає; лиха, на його думку, заздалегідь не розпізнаєш. Але чи дивина, якщо землетрус декому буває на вигоду. Я погодився, що це, можливо, і він спитав, чи мене не лякає така перспектива.

— Єдине, чого я хочу,— сказав я,— це віднайти душевний спокій.

І сторож чудово мене зрозумів.

До нашого готельного ресторану вчащає вельми цікава родина. Батько — високий худорлявий, у чорній костюмній парі, в цупко накрохмаленому комірці. На маківці в нього лисина, а над вухами і ліворуч стирчать два жмути сивого волосся. Круглі гострі

очиці, тонкий ніс і неприродно розтягнуті вуста надають йому подобу добре вишколеного сича. Щоразу він розчиняє ресторанный двері, потім припадає до одвірка, пропускаючи дружину, дрібну, як та чорна мишка, входить сам, а за ним дрібочуть хлопчик і дівчинка, причепурені, як циркові щенята. Коло столу він стоїть, поки дружина всядеться, тоді сідає сам, а потім уже обидва пудельки можуть видертися на стільці. Він "викає" жінці й дітям, своїй половині підпускає чемні шпильки й безапеляційно звертається до своїх нащадків:

— Ніколь, на вас геть неприємно дивитися.

Дівчинка ледь стримує сльози. А йому саме того й треба.

Сьогодні хлопець не міг усидіти на місці, так збурила його історія з щурами. Він не втримався і почав був розповідати.

— За столом про щурів не говорять, Філіппе. Забороняю вам надалі вимовляти слово "щур".

— Ваш батько слушно каже,— підхопила чорна мишка.

Обидва пудельки укняпили носи в тарілки з паштетом, а сич подякував дружині кивком голови, що його можна було витлумачити як завгодно.

Приклад, гідний наслідування, а проте в місті тільки й розмов, що про щурів. Навіть газета втрутилась у цю справу. Місцева хроніка, завжди дуже розмаїта, нині вся присвячена кампанії проти муніципалітету. "Чи наші отці міста подумали, яка зараза може піти через неприбране пацюче стерво?" Директор готелю ні про що, крім щурів, негоден і говорити. Й не дивина, для нього це просто смерть. Та обставина, що в ліфті такого респектабельного готелю знайдено пацюка, здається йому несосвітенною. Аби втішити його, я сказав: "Але в усіх тепер щури".

— Отож бо й є,— відповів він,— тепер ми стали, як усі.

Це він розповів мені про перші випадки тієї дивної гарячки, яка викликає в місті тривогу. Одна з його покоївок теж захворіла.

— Але хвороба, певне, не заразна,— палко запевнив він.

Я сказав, що мені байдуже.

— О, розумію. Пан, як і я, фаталіст.

Зроду не стверджував нічого подібного та й я зовсім не фаталіст. Так я йому й сказав..."

Відтоді в записниках Тарру з'являються трохи докладніші дані про цю таємничу лихоманку, що вже посіяла серед людей тривогу. Після запису про дідка, який терпеливо й далі вдосконалює своє прицільне плювання, оскільки після зникнення щурів знову з'явилися коти, Тарру додає, що можна вже назвати з десятків випадків тієї лихоманки, що звичайно закінчується смертю.

Документальну цінність має портрет лікаря Ріє, накреслений Тарру в кількох рядках. Як на самого оповідача, портрет цей досить точний.

"На вигляд років тридцяти п'яти. Зріст середній. Плечистий. Обличчя майже квадратне. Очі темні, погляд прямий, вилиці випнуті. Ніс великий, правильної форми. Волосся темне, стрижеється дуже коротко. Рот різко окреслений, губи повні, мало не

завше стиснені. Скидається чимось на сицилійського селянина — такий самий засмаглий, з синясто-чорним заростом і до того ж ходить завжди в темному, а втім, йому це пасує.

Хода прудка. Переходить через вулицю, не сповільнюючи кроку, і майже щоразу не просто ступає на протилежний пішохід, а легко вискакує на узбіччя. Машину водить неуважно і дуже часто забуває відключити стрілку повороту, навіть повернувши в потрібному напрямку. Ходить завжди без капелюха. Вигляд людини, що добре знає свою справу".

Цифри, наведені Тарру, цілком відповідали істині. Вже хто-хто, а доктор Ріє це знав. По тому як воротаря перенесено до трупарні, Ріє зателефонував до Рішара, щоб порадитися з ним про ті пахвинні пухлини.

— Сам нічого не розумію,— зізнався Рішар.— У мене двоє теж умерли, один за дві доби, другий на третій день.

А я ще вранці до нього навідався, ніби все йшло на одужання.

— Попередьте мене, якщо у вас будуть подібні випадки, — попрохав Ріє.

Він обдзвонив ще кількох лікарів. З розпитів виявилось, що протягом кількох останніх днів було випадків з двадцять подібного захворювання. Майже всі — смертельні. Тоді Ріє знову зателефонував Рішарові, секретареві товариства лікарів в Орані, і зажадав, щоб нових хворих було ізольовано.

— Нічим не можу зарадити,— мовив Рішар.— Необхідні заходи префектури. А звідки ви взяли, що хвороба інфекційна?

— Нізвідки. Просто симптоми тривожні.

Проте Рішар заявив, що в цьому питанні він, мовляв, "недосить компетентний". Усе, що він може зробити, це побалакати з префектом.

Поки точилися перемови, занегодилося. Наступного дня по воротаревій смерті небо затяглося хмарами. На місто линули короткі й рясні дощі. За тими бурхливими зливами наступала спека, як у передгроззя. Навіть море втратило свою темну блакить і під імлістим небом набирало полиску срібла чи заліза, аж очам було боляче дивитися. Літня спека здавалася легшою, ніж волога задуха тієї весни. В місті, що лежало в формі равлика на плато і ледь відкритому на море, панувало понуре заціпеніння. Люди, затиснуті між нескінченними рядами ветхих стін, у лабіринті вулиць із припорошеними вітринами, у брудно-жовтих трамваях почували себе бранцями цього неба. Тільки старий пацієнт лікаря Ріє тріумфував — у таку погоду ядуха йому не дошкуляла.

— Пече,— казав він,— для бронхів це найкорисніше.

І справді пекло, але не просто пекло, пекло і палило, як у лихоманці. Все місто лихоманило, принаймні таке враження переслідувало Ріє того ранку, коли він подався на вулицю Федерб, щоб бути присутнім на розслідуванні Коттарового замаху на своє здоров'я. Одначе власне враження здавалося йому безглуздим. Він подумав, що то через хвилювання і клопоти, які його обсіли, і вирішив опанувати себе й дати лад своїм думкам.

До вулиці Федерб він дістався раніше за поліцейського комісара. На сходах очікував

Гран, і обидва вирішили посидіти поки в нього, а двері на майданчик залишити відчиненими. Службовець мерії жив у двокімнатній, досить убого обставленій квартирі. В очі впадала лише дерев'яна нефарбована поличка з двома чи трьома словниками, та грифельна таблиця на стіні, де можна було ще розібрати напівстерті слова "квітучі алеї". Як запевнив Гран, Коттар провів ніч спокійно. Але вранці прокинувся з головним болем, до всього байдужий. Сам Гран мав вигляд замучений і знервований, снував по кімнаті туди й сюди, підходив до столу, розгортаючи та згортаючи грубеньку течку, повну списаних аркушів.

Ходячи по кімнаті, він розповідав лікареві, що, власне, Коттара майже не знає, але гадає, що той при грошах. Взагалі Коттар якийсь дивак. Живуть вони поряд давно, але, зустрічаючись на сходах, тільки кивають один одному.

— Та й розмовляв я з ним усього двічі. Кілька днів тому я впустив на майданчику коробку з крейдою. Була там червона і синя крейда. Якраз вийшов Коттар і допоміг мені її зібрати. Він спитав, навіщо мені різноколірна крейда.

Гран йому й пояснив, що хоче пригадати трохи латину. Його знання зі шкільних часів вивітрились.

— До речі, мене запевняли,— додав він, звертаючись до лікаря,— що латина корисна для глибшого розуміння французьких слів.

На таблиці він пише кілька латинських слів. Синьою крейдою ту частину слова, що змінюється за відмінками та особами, а червоною ту частину, яка не змінюється.

— Не знаю, зрозумів мене Коттар чи ні, у кожному разі, він зацікавився і попросив у мене червоної крейди. Я, звичайно, здивувався, але врешті... Хто ж його знав, що крейда йому знадобиться на здійснення такого наміру.

Ріє спитав, про що була друга розмова. Але прийшов поліцейний комісар у супроводі секретаря і побажав спершу вислухати свідчення Грана. Лікар завважив нишком, що Гран, говорячи про Коттара, називає його "сіромахою". Він ужив навіть слова "фатальний крок". Ішлося про причину самогубства, і Гран ретельно добирав слова. Нарешті обидва зійшлися на формулюванні: "Прикрощі інтимного характеру". Комісар поцікавився, чи з Коттарової поведінки можна було передбачити те, що він назвав "його відчайдушним кроком".

— Учора він постукався до мене,— промовив Гран,— і попрохав сірничка. Я дав йому пачку. Він перепросив, що потурбував мене, але якщо ми вже сусіди... Потім почав запевняти, що одразу ж поверне сірники. Я сказав, хай лишить собі.

Комісар спитав у службовця, чи не здалося йому дивним поведіння Коттара.

— Одне мені здалося дивним, те, що він ніби хотів почати зі мною розмову. А мені саме треба було працювати.

Гран обернувся до Ріє і ніяково пояснив:

— Праця особиста.

Комісар захотів побачити хворого, але Ріє вважав, що годилося б спершу підготувати Коттара до цих відвідин. Коли він зайшов до його помешкання, Коттар у сірій фланелевій піжамі звівся з постелі і злякано позирнув на двері.

— Поліція, так?

— Так,— підтвердив Ріє,— але не хвилюйтеся. Всього дві-три формальності — і вам дадуть спокій.

Але Коттар заперечив, що все це ні до чого, а головне — він бачити не може поліцію. Ріє не стримав нетерпеливого жесту.

— Я теж з нею не цілюся. Але цю справу треба залагодити якнайскоріше, тому відповідайте на питання швидко й точно.

Коттар замовк, і лікар рушив до дверей. Хворий гукнув його знову і, коли Ріє підійшов, схопив його за руку.

— Скажіть, докторе, правда, не можна забирати хворого чи того, хто хотів повіситися, га?

З хвилину Ріє дивився на Коттара, а потім запевнив його, що про таке навіть не йшлося, та й він сам прийшов сюди, аби захищати інтереси свого пацієнта. Хворий, очевидно, заспокоївся, і Ріє покликав комісара.

Коттарові зачитали свідчення Грана і спитали, чи може він уточнити мотиви свого вчинку. Не дивлячись на комісара, він підтвердив лише, що "прикрощі інтимного характеру — дуже добре сказано". Комісар не вгавав і спитав, чи не здумає Коттар знову зазіхнути на своє здоров'я. Коттар з піднесенням запевнив, що не здумає і прагне тільки одного, щоб йому дали спокій.

— Дозвольте зауважити,— мовив із серцем комісар,— що в даному випадку саме ви й не даєте спокою іншим.

Ріє непомітно махнув йому рукою, і комісар замовк.

— Ні, ви тільки подумайте,— зітхнув комісар, коли вони вийшли на сходовий майданчик,— у нас і так турбот по саму зав'язку, а надто зараз із цією лихоманкою...

Він спитав у лікаря, чи заноситься серйозно на щось, і Ріє відповів, що сам не знає.

— Тут головне — погода, все лихо в ній,— скінчив комісар.

Безперечно, в усьому винна була погода. День ставав усе жаркіший і жаркіший, речі ніби липли до рук, і Ріє з кожним новим візитом знаходив підстави своїм побоюванням. Надвечір того самого дня він, потрапивши в передмістя, завітав до сусіда свого старого пацієнта-ядушника і побачив, що той лежить і марить, ухопившись за хворі пахви, і раз у раз блює. Лімфатичні вузли набрякли в нього ще дужче, ніж у їхнього воротаря. Одна виразка вже визріла і перед очима лікаря луснула, наче зогнилий плід. Повернувшись додому, Ріє зателефонував на аптекарську базу департаменту. В його лікарському записникові під цією датою стоїть один запис: "Відповідь негативна". А його вже викликали до нових пацієнтів з тим самим захворюванням. Ясно було одне — болячки треба розрізати. Два розтини скальпелем навхрест — і гудзі викидали гній упереміж з пасокою. Хворі кривавіли, лежали, як розп'яті. На животі й на ногах виступали плями, виразки переставали ятритися, а потім знову набрякали. Найчастіше хворий помирав серед страшного смороду.

Преса, така балакуча під час пригоди з щурами, тепер німувала. Воно й зрозуміло — щури конали на вулиці, а люди в себе вдома. А газети цікавляться тільки вулицею.

Одначе префектура і муніципалітет сушили собі голову. Поки кожен лікар стикався у своїй практиці з двома-трьома випадками незрозумілого захворювання, ніхто й пальцем не ворухнув. Проте комусь спало на думку зробити простий підрахунок, і підсумок вразив усіх. За кілька днів смертних випадків почастишало, і тим, хто стикався з цією особливою неміччю, стало ясно, що йдеться про сущу пошесть. Саме на той час до Ріє завітав Кастель, його старший колега.

— Сподіваюся, Ріє, ви вже знаєте, що це таке? — спитав він.

— Хочу дочекатися наслідку аналізів.

— А я й так знаю. І аналізів мені не потрібно. Я багато років пропрацював у Китаї, та, крім того, років двадцять тому спостерігав кілька випадків у Парижі. Тільки тоді не зважилися назвати недугу своїм іменем. Громадська думка — це свята святих: жодної паніки... головне — без паніки. А потім один колега мені сказав: "Це річ незбагненна, всім відомо, що на Заході вона зовсім щезла". Знати всі знали, крім тих, хто від неї загинув. Та й ви, Ріє, знаєте це не гірше за мене.

Ріє замислився. З вікна кабінету було видно кам'янистий відріг скелі, що обіймав удалині затоку. І хоча небо було голубе, крізь блакить пробивався якийсь тьмянний блиск, що меркнув у міру того, як вечоріло.

— Атож, Кастель,— мовив він,— а все-таки не віриться. Але здається, це таки чума.

Кастель підвівся і рушив до дверей.

— Ви самі знаєте, яку відповідь нам дадуть,— промовив старий лікар.— "Уже давно вона щезла в країнах помірнього клімату".

— А що, власне, означає — "щезла"? — відповів Ріє, стискаючи плечима.

— Атож, уявіть, щезла. І не забудьте: в самому Парижі майже двадцять років тому...

— Гарзд, сподіваймося, що в нас обійдеться так само щасливо, як і там. Але просто не віриться.

Слово "чума" прозвучало вперше. Залишимо на якийсь час доктора Ріє біля вікна його кабінету і дозволюмо собі відступ, аби виправдати в очах читача вагання й подив лікаря, тим більше що перша його реакція була достоту такою самою, як у більшості наших співгромадян, правда, з деякими відтінками. Стихійне лихо і справді річ досить звична, але поки це лихо не впаде саме на вашу голову, важко в нього повірити. У світі було що чум, що воєн. І все ж таки і чума, і війна завжди захоплюють людей зненацька. Доктора Ріє, як і наших співгромадян, чума теж заскочила зненацька, і тому спробуймо зрозуміти його вагання. Спробуймо також зрозуміти, чому він мовчав, перебуваючи між неспокоєм і надією. Коли вибухає війна, люди звичайно кажуть: "Ну, це не може тривати довго, таке безглуздя". І справді війна — це таки безглуздя, що, до речі, не заважає їй тривати довго. Взагалі дурість — річ дуже стійка, це неважко помітити, якщо не думати весь час лише про себе. З цього погляду наші співгромадяни поводитися, як і всі люди, вони думали про себе, інакше кажучи, були гуманісти: вони не вірили в мор. Стихійне лихо непомірне з людиною, тим-то і вважається, що лихо — це щось нереальне, що це лихий сон, який скоро минеться. Проте сон не кінчається, а від одного лихого сну до другого конають люди, і в першу чергу гуманісти, бо вони

нехтують запобіжними заходами. З цього погляду наші співгромадяни завинили не більше, ніж інші люди; просто вони забули про скромність і гадали, що все це для них можливе, тим самим вважаючи, що стихійні лиха неможливі. Вони, як і раніше, порали свої справи, готувалися до поїздок і мали свої власні погляди. Як же вони могли повірити в чуму, що одразу перекреслює майбутнє, всі поїздки і суперечки? Вони мали себе за вільних, але ніхто ніколи не буде вільний, поки існують лиха.

І навіть коли сам доктор Ріе признався своєму приятелю Кастелю, що в різних кінцях міста з десятків хворих без будь-якого попередження узяли та й померли від чуми, небезпека і далі здавалася йому нереальною. Просто, коли ти лікар, у тебе склалося певне уявлення про страждання, і це якось підстьобує твою уяву. І, дивлячись у вікно на своє місто, що нітрохи не змінилося, навряд чи лікар відчув, як прокидається в нього та легенька відраза до майбутнього, що називається тривогою. Він пробував подумки зібрати всі свої знання про це захворювання. Але в пам'яті безладно спливали цифри, і він твердив нишком, що історії відомо десятків зо три епідемії чуми, які забрали сто мільйонів душ. Але що таке сто мільйонів мерців? Проїшовши війну, насилу уявляєш собі, що таке один мрець. А оскільки нежива людина сприймається як така тільки якщо ти бачив її неживу, то сто мільйонів трупів, розкиданих по всій історії людства, то лишень імла в твоїй уяві. Лікар пригадав, що, за свідченням Прокопія, чума в Царгороді забидала щодня по десять тисяч душ. Десять тисяч мерців — то вп'ятеро більше, ніж, приміром, глядачів у великому кінотеатрі. От що годилося б зробити. Зібрати людей при виході з п'яти кінотеатрів, відвести їх на міську площу і всіх купою забити — тоді щось і проясниться. Тоді можна буде уявити собі, що ця безіменна купа — твої знайомі. Але проект цей нездійснений, а потім, хто знає в обличчя десять тисяч чоловік? Зрештою, такі люди, як Прокопій, відомо, рахувати не вміли. Сімдесят років тому в Кантоні здохло від чуми сорок тисяч щурів, перш ніж лихо перекинулося на самих жителів. Але й 1871 року було неможливо точно підрахувати кількість щурів. Підраховували приблизно, гуртом і, звичайно, допускалися помилок.

А проте, якщо один щур завдовжки тридцять сантиметрів, то сорок тисяч здохлих щурів, покладених поряд, складуть... .

Але тут лікареві не ставало терпцю. Він надто давав собі волю, а от цього і не слід допускати. Кілька випадків — то ще не епідемія, і взагалі, досить вжити необхідних заходів. Слід триматися того, що вже відомо, наприклад, ступор, прострація, почервоніння очей, припалі смагою уста, головний біль, жовниця, страшенна спрага, маячня, плями на тілі, відчуття внутрішньої розп'ятості і врешті... І врешті доктор Ріе подумки підставляв фразу, що нею в підручнику завершується перелік симптомів: "Пульс стає ниткоподібним, і щонайменший порух може спричинитися до смерті". Так, врешті, всі ми зависаємо на нитці, три чверті людей — це вже точна цифра — поспішає зробити цей самий незначний порух, що їх і доконає.

Лікар усе ще дивився у вікно. За ним — свіже весняне небо, а тут — слово, яке ще й досі лунало в кімнаті: "чума". Слово це вмещало в собі не тільки те, що захотіла вкласти в нього наука, а й нескінченну низку найхімерніших образів, які так не в'язалися з

нашим жовто-сірим містом, у міру пожвавленим о тій порі, радше приглушено гомінким, аніж галасливим, власне, щасливим, коли можна тільки бути щасливим і похмурим водночас. І той лагідний і байдужий до всього спокій майже за виграшки, одним розчерком перекреслював давно відомі картини лиха: зачумлені й покинуті птахами Афіни; китайські міста, напхані безголосими мрущими; марсельських галерників, що кидають в ями закривавлені тіла: будову великого провансальського муру, що мав зупинити шалений вихор чуми; Яффу з її огидними старцями; вологі й зогнілі мати, що влипли в долівку в царгородському лазареті; хворих, волочених гаками; карнавал лікарів у машкарах під час Чорної чуми; парування живих на могилках у Мілані; візки з трупами в нажаханому Лондоні і всі дні, і всі ночі, що дзвенять невгавним людським гомоном. Ні, навіть усьому тому несила було порушити спокій сьогоднішнього дня. За вікном несподівано задзеленчав невидимий трамвай і зразу ж розвіяв жорстокість і біль. Хіба що море там, за шахівницею тьмяних будинків, свідчило, що в світі є щось тривожне, завжди непогамовне. І доктор Ріє, дивлячись на затоку, згадав про багаття, про них говорив Лукрецій: налякані пошестю афіняни розкладали багаття на морському березі. Туди вночі зносили тіла, але берега вже не вистачало, і живі билися, пускаючи в хід смолоскипи, аби лиш відвоювати місце у вогні тому, хто був їм близький, отож воліли кинутися в криваву бійку, аніж покинути напризволяще свого небіжчика. Легко уявлялося багряне полум'я багаття над спокійною і темною водою, битви смолоскипами, потріскування іскор у мороці, густі клуби отруйного диму, що підносилися до чуйного неба. Важко було не здригнутися...

Однак усе це шаленство никло перед доводами розуму. Атож, слово "чума" вимовлено, атож, саме в цю хвилину просвітів кий і звалив одну чи дві жертви. Ну то й що — іще не пізно зупинити його. Головне — це ясно усвідомити те, що має бути усвідомлене, прогнати геть безплідні видіння і вжити відповідних заходів. І тоді чума відступить: адже людина не може уявити собі чуму або уявляє її хибно. Якщо вона відступить, а це найімовірніше, то все владнається. Інакше люди спізнають, що таке чума, і дізнаються, чи є засіб спершу зжитися з нею, аби потім здолати.

Лікар відчинив вікно, і до кімнати ринув міський гамір. З сусідньої майстерні долинали коротке, рівномірне вищання циркулярки. Ріє стрепенувся. Он що дає певність: повсякденна праця. Все інше тримається на ниточці, все залежить від отого найменшого поруху. До цього не приліпишся. Головне — це добре робити свою справу.

Ось про що міркував доктор Ріє, коли йому повідомили, що прийшов Жозеф Гран. Хоча Гран служив у мерії і займався там усякими справами, вряди-годи йому, вже як приватній особі, доручали складати статистичні таблиці. Так нині він провадив підрахунок смертних випадків. Послужливий за вдачею, він залюбки погодився сам занести лікареві копію своїх підрахунків.

Разом із Граном прийшов і його сусіда Коттар. Службовець іще з порога замахав аркушем паперу.

— Цифри ростуть, докторе, — заявив він, — одинадцять смертей за останні сорок вісім годин.

Ріє привітався з Коттаром, запитав його, як йому ведеться. Гран пояснив, що Коттар сам напросився прийти з ним, хотів подякувати лікареві й перепросити його за всі завдані клопоти. Але Ріє вже заволодів списком.

— Ого,— протягнув він,— можливо, настала пора назвати хворобу так, як вона насправді називається. Досі ми зволікали. Ходімо зі мною, панове, мені треба заглянути до лабораторії.

— Так, так,— мовив Гран, простуючи слідом за лікарем сходами,— треба називати речі своїми іменами. А як скажете називати цю хворобу?

— Поки що я не можу її вам назвати, а втім, це вам нічого й не дасть.

— От бачите,— посміхнувся Гран.— Не так-то воно й легко.

Вони подалися на Збройну площу. Коттар уперто мовчав. На вулицях почали з'являтися люди. Швидкоплинні сутінки — інших у нашому краю не буває — уже відступали перед нічною пітьмою, а на ще ясному обрії зайнялися перші зірки. За кілька секунд ліхтарі спалахнули, і зразу все небо затягло чорним запиалом, і гамір голосів погучнішав.

— Даруйте, але я поїду трамваєм,— сказав Гран, коли вони дісталися до рогу Збройної площі.— Вечори для мене священні. Як кажуть у мене на батьківщині: "Ніколи не відкладай на завтра..."

Уже не вперше Ріє відзначив подумки цю манію Грана, який родом з Монтелімара,— тулити, де треба й де не треба, місцеві вислови та ще неодмінно додавати розповсюджені тривіальні словосполучення, як от "чарівна погода" або "казкове освітлення".

— Правильно,— підхопив Коттар.— Після вечері його ні за що не витягнеш з дому.

Ріє запитав у Грана, чи він вечорами працює для мерії. Гран відповів — ні, працює для себе.

— О,— вигукнув Ріє, аби не мовчати,— ну і як, посувається діло?

— Я працюю вже багато років, отже, якимось посувається... Хоча, з другого боку, великих успіхів не видно.

— А що, власне, ви робите? — спитав лікар, уповільнивши ходу.

Гран буркнув щось нерозбірливе, насаджуючи на свої відстовбурчені вуха круглого капелюха. Ріє подумав, що йдеться про якесь особисте самовдосконалення. Але Гран уже розпрощався і подріботів під фікусами Марнського бульвару. Біля дверей лабораторії Коттар сказав лікареві, що дуже хотів би з ним побачитися ще раз і попросити поради. Ріє, нервово бгаючи у кишені таблицю, запросив Коттара прийти до нього на прийом, але одразу ж похопився і сказав, що позавтра буде в їхньому кварталі і надвечір сам завітає до нього.

Попрощавшись із Коттаром, лікар зловив себе на тому, що весь час думає про Грана. Він уявив його в самому пеклі чумної пошесті — не такої, звісно, як нинішня, не надто грізної, а під час якогось мору, що ввійшов в історію. "Він із тих, кого чума милує". І одразу Ріє пригадав вичитане десь твердження, нібито чума милує людей кволіх, а нещадна насамперед до людей могутньої статури. Міркуючи про це, лікар

вирішив, що, судячи з вигляду Грана, він мав свою маленьку таємницю.

На перший погляд Жозеф Гран був найтиповіший дрібний службовець. Довгий, сухорлявий, у заширокому одязі,— певне, свідомо купує на розмір більший, маючи надію, що довше носитиметься. В роті ще збереглося кілька нижніх зубів, зате верхні геть повипадали. Коли він усміхався, верхня губа закопилювалася до носа і рот зяв чорною діркою. Якщо додати до цього портрета ходу семінарста, неперевершене вміння ковзати попід стінами и непомітно прослизати у двері та ще застарілий дух підвалу й тютюнового диму — всі навички особистості незначної, то, самі погодьтесь, важко уявити собі такого чоловіка інакше як за письмовим столом, де він пильно звіряє тариф на міські лазнево-душові заклади або готує для доповіді молодому діловоді матеріали, що стосуються нової такси на вивіз сміття та покидьків. Навіть найнеупередженіший спостерігач вирішив би, що й народився він на світ лише для того, щоб виконувати скромну, але дуже корисну роботу на посаді позаштатного службовця мерії за шістдесят два франки тридцять су на день.

І справді, саме таке визначення, за словами Грана, було в його особистій справі у графі "кваліфікація". Коли двадцять два роки тому він через брак коштів покинув учбовий заклад, не діставши диплома, і погодився обійняти цю посаду, йому, за його словами, натякнули, що атестація не за горами. Треба було тільки якийсь час проявляти свою компетентність у делікатних питаннях, які постають перед нашою міською адміністрацією. А потім, як запевнили його, він неодмінно дослужиться до діловода, і це дозволить йому жити заможнo. А втім, не марнославство керувало Жозефом Граном, як він і доводив з меланхолійною усмішкою. Перспектива забезпеченого і чесного життя вельми його надила, тим більше, що тоді він міг би з чистим сумлінням поринути в улюблену справу. Коли він погодився на це місце, то з найшляхетніших міркувань і, якщо можна так висловитися, в ім'я вірності певному ідеалові.

Вже довгі роки тривало це невизначене становище, життя подорожчало непомірно, а Гранова платня, незважаючи на всі підвищення, й досі мізерна. Він вилив свою кривду Ріе, адже ніхто ніби й не помічає його становища. У тому, власне, і полягала своєрідність Грана або принаймні одна з її прикмет. Він і справді міг би послатися якщо не на свої права, в яких не був упевнений, то принаймні на дані йому на початку обіцянки. Але, по-перше, начальник канцелярії, котрий запросив його на роботу, давно помер, та й сам Гран не пам'ятав, в яких саме висловах йому пообіцяли підвищення. А головне, і, мабуть, найголовніше, було те, що Жозеф Гран не вмів знаходити потрібних слів.

Ось ця характерна риса, наскільки міг помітити Ріе, особливо яскраво вирізняла нашого Грана. Саме це й заважало йому щоразу написати давно задуману доповідню або зробити інші, як до обставин, кроки. Якщо вірити йому, він відчував себе геть нездатним ужити як слово "право", бо й сам не був певен значення цього поняття, так і слово "обіцянка", бо воно пролунало б прямою вимогою віддати йому належне і, отже, межувало б з зухвальством, не дуже доречним як на його скромне службове

становище. З другого боку, він навідріз відмовився вживати такі слова, як "ласка", "клопотання", "вдячність", бо вважав, що це принижує людську гідність. Ось так через незмогу знайти точний вислів наш Гран виконував і далі найскромніші функції аж до сивого волосу. Зрештою, як він знов-таки сам признався докторові Ріє, він поступово став помічати, що якось зводить кінці з кінцями завдяки тому, що навчився узгоджувати свої потреби зі своїми коштами. Тим-то він визнавав слушність одного улюбленого вислову нашого мера, великого оранського промисловця, який наполегливо переконував усіх, що зрештою (при цьому мер особливо натискав на слово "зрештою", бо на ньому фактично трималося все його міркування), отже, зрештою, де це бачено, щоб хтось колись та помер від голоду. В кожному разі, мало не аскетичне життя, яке провадив Жозеф Гран, і справді зрештою позбавило його всіляких таких клопотів. Він усе добирав слова.

Сказати б, Гранове життя в певному розумінні було взірцеве. Він належав до людей, однаково рідкісних у нашому місті, як і деінде, які мають відвагу віддаватися своїм добрим почуттям. Те мале, що він сказав про себе лікареві, і справді свідчило про наявність доброти і щирої прихильності, про що в наші дні не кожен наважиться сказати вголос. Не соромився сказати, що любить своїх небожів і сестру, єдину родичку, ще живу, і кожні два роки їздить до Франції побачитися з нею. Він не приховував, що й досі на згадку про батьків, померлих тоді, як він був ще малим, його бере живий жаль. Признавався, що над усе любить один дзвін у їхньому кварталі — щодня рівно о п'ятій годині він бамкає якось особливо приємно. Але щоб висловити навіть такі прості почуття, він з превеликою мукою добирав потрібні слова. Отож-бо зрештою саме ця праця по добору слів стала головним його клопотом. "Ох, докторе,— казав він,— як би мені хотілося навчитись висловлювати свої думки!" І при кожній зустрічі з Ріє він повторював цю фразу.

Того вечора, дивлячись услід службовцеві, лікар раптом збагнув, що Гран мав на увазі: безперечно, він пише книгу абощо. Всю дорогу до лабораторії, куди він зрештою дістався, ця думка тішила Ріє. Він знав, що його припущення нерозумне, але не міг повірити, що чума і справді може розгоститися в місті, де здибаються скромні чиновники, які плекають якусь гідну поваги манію. Коротко кажучи, він не знав, яке місце відвести таким маніям в умовах чуми, і виснував звідси, що чумі аж ніяк не розгулятися тут серед наших співвітчизників.

Наступного дня завдяки наполегливості, яка багатьом видалася недоречною, Ріє домігся від префектури згоди на скликання санітарної комісії.

— Справді, населення непокоїться,— визнав Рішар.— А ще це базікання, всі ці перебільшення. Префект мені особисто казав: "Як вам завгодно, то діймо швидко, але без галасу". А втім, він переконаний, що ми даремно б'ємо на сполох.

Бернар Ріє довів Кастеля своєю машиною до префектури.

— Вам відомо, що в департаменті немає сироватки? — спитав старий.

— Відомо. Я телефонував на базу. Директор ніби з неба впав. Доведеться виписувати сироватку з Парижа.

— Сподіваюся — хоч тяганини не буде.

— Я вже вдарив телеграму,— одказав Ріє.

Префект зустрів членів комісії люб'язно, але не без нервозності.

— Почнімо, панове,— сказав він.— Чи маю я підсумовувати нинішню ситуацію?

Рішар вважав, що це зайве. Лікарям і так ситуація відома. Головне, пора з'ясувати собі, яких заходів треба вжити.

— Головне,— брутально урвав Рішара старий Кастель,— головне, з'ясувати собі — чума це чи ні.

Дехто з лікарів здивовано скрикнув. Інші начебто вагались. А префект навіть підскочив на стільці і мимоволі озирнувся на двері, ніби хотів переконатися, що це неймовірне повідомлення не вилетіло в коридор. Рішар заявив, що, на його думку, не слід піддаватися паніці: йдеться про лихоманку, правда, ускладнену запаленням пахвинних залоз, та й годі; а домисли в науці, як і в житті, завжди небезпечні. Старий Кастель, котрий спокійно жував собі пожовклий вус, звів ясні очі на Ріє. Потім благодушним поглядом обвів присутніх і зауважив, що, на його тверде переконання, якраз це чума і є. Але якщо визнати цей факт офіційно, то доведеться вживати драконівських заходів. Власне, він переконаний, що саме це і лякає його шановних колег, а якщо так, то заради їхнього спокою він ладен погодитися, що це не чума. Префект нервово засовався на стільці і заявив, що за будь-яких умов такі міркування не слушні.

— Важливо не те,— сказав Кастель,— слушні чи не слушні, важливо, щоб вони змусили задуматись.

Оскільки Ріє мовчав, спитали про його думку.

— Йдеться про лихоманку тифозного типу, яка супроводжується утворенням жовниці і ускладнена блювотою. Я розтинав жовна, отож зміг провести аналізи; лабораторія гадає, що виявлений мікроб, очевидно, чумний. Але задля цілковитої об'єктивності слід додати, що знайдений мікроб трохи відрізняється від класичного опису чумного мікроба.

Рішар підкреслив, що саме ця обставина і повинна стурбувати лікарів, а тому слід дочекатися наслідків цілої низки аналізів, добре що вони проводяться уже кілька днів.

— Якщо від мікроба протягом трьох діб учетверо збільшується селезінка,— озвався Ріє після короткої мовчанки,— починається запалення лімфатичних залоз брижі, причому вони робляться завбільшки з помаранчу і наповнені кашоподібною речовиною, то тут, по-моєму, нічого й вагатися. Вогнища інфекції поширюються і множаться. Коли пошесть піде з такою швидкістю далі, її не спинити, вона цілком здатна за якихось два місяці вигубити половину міста. Отож байдуже, як ви її назвете, цю хворобу,— чумою чи лихоманкою. Важливо одне — не дати їй вигубити половину міста.

Рішар заперечив, що не треба перебільшувати, що заразність хвороби, крім того, ще не доведено, бо ж родичі хворих живі й здорові.

— Але ж хворі вмирають,— зауважив Ріє.— Очевидно, ризик зараження — величина

не абсолютна, інакше хвороба поширювалася б з загрозливою прогресією і призвела б до швидкої загибелі всього населення. Правильно, не слід перебільшувати. А вжити запобіжних заходів треба.

Рішар дозволив собі підсумувати дебати, нагадуючи присутнім, що, коли пощесть сама не перестане ширитись, доведеться спинити її розповзання, вживаючи суворих заходів профілактики, передбачених законом, а щоб зробити це, треба офіційно визнати, що йдеться про чуму; а що цілковитої певності поки що немає, то слід ще гарненько усе обміркувати.

— Річ не в тім,— заперечив Ріє,— які заходи, передбачені законом, суворі вони чи ні, а в тім, чи треба вдатися до них, щоб запобігти загибелі половини міста. Все інше — справа адміністрації і не випадково в нашому законодавстві передбачені префекти, які мають розв'язувати такі питання.

— Безперечно,— підтвердив префект,— але для цього необхідно, щоб ви офіційно визнали, що йдеться про чумну пощесть.

— Якщо ми й не визнаємо,— промовив Ріє,— вона все одно вигубить половину міста. Тут озвався знервований Рішар.

— Вся річ у тім, що наш колега вірить, нібито в місті чума. Це видно хоча б з його опису синдрому захворювання.

Ріє заперечив, що він описував зовсім не синдром, а лише те, що бачив на власні очі. А бачив він жовницю, плями на тілі, високу температуру, марення, летальний кінець за сорок вісім годин. Чи наважиться пан Рішар з усією відповідальністю стверджувати, що пощесть припиниться сама собою без гострих профілактичних заходів?

Рішар завагавсь і глянув на Ріє.

— Скажіть мені по-щирості, ви певні, що це чума?

— Ви не так ставите питання. Справа не в термінах, справа в строках.

— Отже, на вашу думку,— мовив префект,— чума це чи ні, однаково слід удатися до профілактичних заходів, рекомендованих на випадок чумної пощесті.

— Коли вам необхідно знати мою думку, то вона саме така.

Лікарі порадились, і Рішар наостанку заявив:

— Отож доведеться нам узяти на себе відповідальність і діяти так, ніби недуга ця і є чума.

Це формулювання одноставно підтримано присутніми.

— А ваша думка, любий колего? — спитав Рішар.

— До формулювання мені байдуже,— відповів Ріє.— Скажімо простіше, ми не маємо права діяти так, нібито половині жителів міста не загрожує загибель, бо тоді вони справді загинуть.

Ріє поїхав, залишивши своїх колег роздратованими. І скоро десь у передмісті, пропахлому салом і сечею, дико виючи, жінка з кривавими бубонами в пахвині повернула до нього своє змарніле від хвороби обличчя.

Назавтра по нараді хвороба зробила ще один невеличкий стрибок. Вісті про неї

просочилися навіть у газети, правда, поки що у вигляді цілком невинних натяків. А ще через день Ріє прочитав одну з маленьких сіреньких об'яв, які префектура мерщій розклеїла по найскромніших закутках міста. Чи влада усвідомлює собі загрозливу ситуацію, зрозуміти з цих оголошень було важко. Пропоновані заходи були далеко не драконівські, і створювалося враження, ніби влада ладна пожертвувати багато чим, аби не збурювати громадської думки. У вступній частині розпорядження зазначалося, що в оранській комуні зареєстровано кілька випадків злоякісної лихоманки, але поки що рано говорити про її заразність. Симптоми захворювання не досить характерні, щоб викликати серйозну тривогу, і нема ніякого сумніву, що населення зуміє зберегти спокій. І все ж з обачності, зрозумілої для всіх, префект вирішив удатися до деяких запобіжних заходів. Ці заходи за умови, що їх правильно зрозуміють і беззастережно всі виконуватимуть, допоможуть у зародку задусити загрозу пошесті. Отож префект ні на хвилину не сумнівається, що серед довіреного йому населення він знайде найвідданіших помічників, які залюбки підтримають його особисті зусилля.

Потім в оголошенні наводився список заходів, серед яких передбачалася боротьба з гризунами, поставлена по-науковому: винищення щурів з допомогою отруйних газів по риштаках, суворий нагляд за якістю питної води. Далі громадянам рекомендувалося пильнувати зразкової чистоти, а насамкінець усім оранцям — носіям бліх — пропонувалося з'явитися до міських диспансерів. З другого боку, родичі зобов'язані негайно повідомляти про кожен випадок захворювання, виявленого лікарями, і не перешкоджати ізоляції хворих у спеціальних палатах лікарні. Обладнання палат забезпечує лікування хворих у мінімальні строки з максимальними шансами на цілковите одужання. У додаткових параграфах ішлося про обов'язкову дезінфекцію приміщення, де Перебував хворий, а також транспортних засобів. Щодо решти, влада обмежилася тим, що рекомендувала близьким хворого проходити санітарний огляд.

Доктор Ріє рвучко одвернувся од оповістки і подався додому; там його вже очікував Жозеф Гран і, побачивши лікаря, змахнув руками.

— Знаю, знаю,— мовив Ріє,— цифри зростають.

Напередодні в місті померло близько десяти хворих. Лікар сказав Гранові, що, можливо, ввечері вони побачаться, бо він збирається провідати Коттара.

— Добра думка,— схвалив Гран.— Ваші візити його підбадьорюють, він у дечому змінився.

— В чому саме?

— Чемний став.

— А раніше не був?

Гран затнувся. Сказати прямо, що Коттар нечемний, він не міг — вираз здався йому неточним. Просто він замкнутий, мовчазний, просто якийсь дикий вепр, та й годі. Зрештою, Коттарове життя обмежується сидінням удома, відвідуванням скромного ресторанчика та якимись таємничими походеньками. Офіційно він вважався комісіонером по продажу вин та лікерів. Коли-не-коли до нього приходять відвідувачі, по двоє-троє, очевидно клієнти. Іноді вечорами він ходить у кіно напроти їхнього

будинку. Гран помітив навіть, що Коттар віддає перевагу гангстерським фільмам. За будь-яких обставин комісіонер тримався замкнуто й недовірливо.

Тепер, за Грановими словами, все змінилося.

— Боюся, що не зумію висловитися точно, але у мене, бачте, створилося враження, ніби він хоче примиритися, чи що, з людьми, завоювати їхню симпатію. Почав зі мною забалакувати, якимось чином запропонував піти разом погуляти, і я не зумів відмовитися. Зрештою Коттар мене цікавить, адже, по суті, я врятував йому життя.

Після невдалої спроби вкоротити собі віку Коттара ніхто ще не відвідував. Він намагався здобути прихильність переважно у сусідів і крамарів. Зроду ще так лагідно не звертався до бакалійників, зроду з такою зацікавленістю не вислуховував розповідей тютюниці.

— Та тютюниця суцзя змія,— додав Гран.— Я сказав про це Коттарові, а він відповів, що я помиляюся і в ній чимало доброго, треба тільки вміти придивитися.

А ще Коттар кілька разів водив Грана у найшикарніші ресторани та кав'ярні. Мабуть, він став у тих закладах завсідником. "Там добре обслуговують,— казав він,— та й товариство пристойне". Гран помітив, як запобігають перед Коттаром кельнери, і зрозумів причину — комісіонер роздавав неймовірно щедрі чайові. Либонь, Коттар був дуже чутливий до виявів вдячності з боку кельнерів, що вхопили від його щедрот. Одного разу, коли сам метрдотель провів їх до вестибюля і навіть подав йому пальто, Коттар сказав Гранові:

— Славний хлопець і може при нагоді засвідчити.

— Як засвідчити, що?..

Коттар зам'явся.

— Ну... ну що я, скажімо, непогана людина.

А втім, зрідка він ще спалахував, як і раніше. Недавно, коли бакалійник був з ним не такий люб'язний, як завжди, він вернувся додому, не тямлячись від люті.

— От погань! З іншими злигався,— приказував він.

— З ким це — з іншими?

— Та з усіма.

Гран сам став свідком безглуздої сцени, що розігралася в тютюновій крамничці. Коттар з тютюницею вели жваву розмову, але раптом вона чомусь заговорила про арешт, що стався зовсім недавно і прогрімів на весь Алжир. Ішлося про молодого службовця торгової контори, який убив на пляжі араба.

— Запроторити б усю цю сволоту за ґрати,— промовила тютюниця,— тоді б чесні люди зітхнули з полегкістю...

Але не встигла вона доказати, як Коттар ніби навіжений кинувся геть з крамнички і навіть не вибачився. Гран і тютюниця отетеріли з подиву.

Згодом Гран звернув увагу Ріє й на інші зміни, що сталися з Коттаром. Той звичайно дотримувався вельми ліберальних переконань. Наприклад, його улюблена приказка була: "Більший завжди меншого з'їдає". Але віднедавна він купує лише найдобромиснішу оранську газету, і мимоволі створюється враження, ніби він

навмисне сідає її читати в людних місцях. Або от кілька днів тому, вже після одужання, він, узнавши, що Гран іде на пошту, попросив його переказати сто франків сестрі — щомісяця він переказував їй цю суму. Та коли Гран уже збирався йти, Коттар його окликнув.

— Пошліть краще двісті франків,— сказав він,— ото здивується й зрадіє. Вона, мабуть, гадає, що я про неї й думати забув. Але насправді я дуже її люблю.

Нарешті в них із Граном відбулася цікава розмова. Коттар, якого вже давно зацікавили вечірні заняття Грана, напосів на нього з розпитами, і тому довелося дати відповідь.

— Отже, ви пишете книгу? — мовив Коттар.

— Воно то так, але все куди складніше!

— Ох,— вигукнув Коттар,— як мені хотілося б теж узятися до писання!

Гран не міг приховати свого подиву, і Коттар знічено промимрив, що, мовляв, з художника нічого не візьмеш.

— А це ж чому? — спитав Гран.

— Просто тому, що художникові дано більше прав, ніж усім іншим. Кожному це відомо. Йому все з рук сходить.

— Ну що ж,— сказав Ріє Гранові того самого ранку, коли він уперше прочитав оголошення префектури — ця історія з щурами збила його з пантелику, втім, як і багатьох інших. А може, він просто боїться зарази.

— Не думаю,— озвався Гран,— і якщо, докторе, ви хочете знати мою думку...

Під вікнами з гуркотом проїхала машина служби дератизації. Ріє на мить замовк, бо нічого не було чути; потім спитав неухважно, що ж він думав про Коттара. Гран значуще подивився на лікаря.

— У цього чоловіка,— промовив він, — нечисте сумління.

Лікар стенив плечима. Правду сказав тоді поліцейський комісар клопоту й так досить.

Надвечір у Ріє відбулася розмова з Кастелем. Сироватка ще не прибула.

— А втім, чи вона допоможе? — спитав Ріє.— Бацила якась химерна.

— Ну, знаєте, я іншої думки,— заперечив Кастель.— У цієї погані чомусь завжди незвичайний вигляд. Але по суті це одне й те саме.

— Вірніше, це ваша гадка. Адже насправді ми нічого гаразд не знаємо.

— Авжеж, гадка. Але й інші тільки гадають.

Протягом усього дня лікар відчував легке запаморочення, воно охоплювало його щоразу на думку про чуму. Зрештою він мусив признатися, що йому страшно. Двічі він заходив до переповненої кав'ярні. І він так само, як Коттар, потребував людського тепла. Ріє вважав, що це глупство, але саме тому пригадав, що обіцяв нині одвідати комісонера.

Коли ввечері лікар зайшов до Коттара, той стояв у їдальні біля столу. На столі лежав розгорнутий детективний роман. Тим часом уже вечоріло і читати в темряві, що густішала, було важкувато. Найімовірніше, Коттар ще за хвилину перед тим сидів біля

столу і розмірковував у сутінках. Ріе спитав його, як йому ведеться. Коттар, сідаючи, буркнув, що йому краще і було б зовсім добре, якби ним ніхто не цікавився. Ріе зауважив, що людина не може завжди лишатися на самоті.

— Та ні, я не про те. Я про тих людей, які займаються лише одним — як би всім завдати побільше прикрощів.

Ріе промовчав.

— Завважте, я не про себе кажу. Я ось читав роман. Одного ранку з доброго дива хапають якогось сіромаху. Виявляється, ним цікавились, а він і не знав. Говорили про нього по всіх канцеляріях, заносили його ім'я до картотек. Що ж, по-вашому, це справедливо? Отже, по-вашому, вільно таке чинити з людиною?

— Це вже залежить від обставин,— мовив Ріе.— В певному розумінні, звичайно, не вільно, але це питання другорядне. Не годиться весь час сидіти замкнутим. Треба вам частіше виходити.

Коттар якось знервовано відповів, що він виходить щодня і, в разі чого, цілий квартал може за нього посвідчити. Навіть в інших кварталах у нього є знайомі.

— Знаєте пана Ріго, архітектора? Ми з ним приятелі.

Тіні в кімнаті густішали. Окраїнна вулиця оживала, і там,

унизу, глухий вигук полегкості привітав світло ліхтарів, що раптом спалахнули. Ріе вийшов на балкон, і Коттар поплентав за ним. З усіх довколишніх кварталів, як і щовечора в нашому місті, тиховій гнав перед собою шерехи, дух смаженого м'яса, веселий і запахущий гомін волі, що по вінця переповнював вулицю, де весело щебетала молодь. Ще зовсім недавно Ріе любив цю чудову пору — нічну пітьму, хрипкі крики невидимих звідси кораблів, рокіт, що долинав від моря, від юрби, що розтікалася вулицями. Але сьогодні, коли він уже знав усе, його не покидало гнітюче відчуття.

— Може, засвіtimo світло? — спитав він Коттара.

Спалахнуло електричне світло, і Коттар, засліплено кліпаючи, глянув на лікаря.

— Скажіть, докторе, якщо я захворію, ви візьмете мене до себе в лікарню?

— Чом би й ні?

Тут Коттар спитав, чи бувають випадки, щоб людину, яка лікується в клініці чи лікарні, заарештовували. Ріе відповів, що таке іноді трапляється, але при цьому враховується стан хворого.

— Я вам довіряю,— сказав Коттар.

Потім він спитав, чи може лікар підвезти його до центру на своїй машині.

У центрі на вулицях було вже не так людно і вогнів рідше. Але біля під'їздів ще галасувала дітвора. Коттар попросив лікаря зупинитись коло одної ватаги. Дітлахи з голосними криками грали в класи. Одне з них, замурзане, чорняве, але з бездоганним проділом прилизаного чубчика, втупило у Ріе впертий, бентежливий погляд своїх ясних очей. Ріе опустив очі. Коттар вийшов з машини і, стоячи на краю тротуару, потиснув лікареві руку. Він заговорив хрипким, здавленим голосом. Говорячи, він раз у раз озирався.

— От люди базікають про пошесть. Це правда, докторе?

— Люди завжди базікають, воно й зрозуміло,— озвався лікар.

— Ви маєте рацію. Щонайбільше помре десяток-другий, подумаєш, дивина! Ні, нам не того треба.

Двигун приглушено заревів. Ріє тримав долоню на важелі перемикання швидкості. А сам знову глянув на хлопця, який усе ще розглядав його статечно й пильно. І раптом, зовсім несподівано, хлопчик усміхнувся йому на весь рот.

— А чого, по-вашому, нам треба? — спитав лікар, усміхаючись у відповідь.

Коттар нараз ухопився за дверцята машини і, перш ніж піти, вигукнув лютим і воднораз плаксивим голосом:

— Землетрусу — он чого! Доброго землетрусу!

Однак назавтра ніякого землетрусу не сталося, і Ріє провів увесь день у нескінченних роз'їздах по місту, в перемових з ріднею хворих і в суперечках з самими хворими. Ніколи ще фах лікаря не здавався Ріє таким важким. Досі виходило так, що самі пацієнти полегшували його завдання, цілком йому довірялися. А нині, вперше за своєї практики, лікар наштотувався на незбагненну замкнутість хворих. Вони ніби зашивалися аж у глибину своєї немочі й дивилися на нього з недовірою та подивом. Починалася боротьба, до якої він ще не призвичаївся. І коли близько десятої вечора машина спинилася перед оселею старого ядушника,— відвідати його Ріє відклав наостанок,— він ледве підвівся з сидіння. Лікар барився, споглядаючи темну вулицю та зірки, що блимали в чорному небі.

Старий ядушник чекав на нього, сидячи в ліжку. Дихав він нібито легше і, як завжди, перебирав горох, перекладаючи з горнятка в горнятко. Лікаря зустрів навіть весело:

— А що, докторе, холера почалася?

— Звідки ви взяли?

— В газеті прочитав, та й по радіо теж оголошували.

— Ні, це не холера.

— Знову роздмухали наші розумаки,— збуджено промовив дід.

— А ви не вірте,— порадив лікар.

Він уже оглянув пацієнта і сидів тепер посеред цієї вбогої їдальні. Так, йому було страшно. Він знав, що ось тут, у передмісті, його чекатимуть завтра вранці з десятеро хворих, які не відривають очей від своїх бубонів. Лише в кількох випадках розтин бубонів вийшов на користь. Але для більшості хворих єдина перспектива — лікарня, а він, лікар, знав, що таке лікарня в уявленні бідноти. "Не бажаю, щоб на ньому досліди робили",— заявила йому дружина одного хворого. На ньому ніяких дослідів не робитимуть, він сконає — та й край. Ужитих заходів не досить, це ясно як день. А що таке "спеціально обладнані палати", хто-хто, а Ріє знав добре: два корпуси похапцем звільнять від незаразних хворих, позатикають шпари у вікнах, довкола поставлять санітарний кордон. Якщо епідемія сама не піде на спад, її не подужати ось такими адміністративними заходами.

Однак вечірні офіційні повідомлення були все ще сповнені оптимізму. Назавтра

агентство Інфдок оголосило, що розпорядження префектури зустрінuto населенням вельми доброзичливо і що вже повідомлено про тридцять випадків захворювання. Кастель зателефонував до Ріє:

— Скільки ліжок у корпусах?

— Вісімдесят.

— А в місті, слід гадати, хворих душ тридцять, а може, більше?

— Багато хто боїться, а про інших, їх куди більше, просто ще не встигли повідомити.

— А похорони не контролюються?

— Ні. Я дзвонив до Рішара, сказав, що треба вжити найсуворіших заходів, а не відбуватися порожніми фразами, і що необхідно поставити справжню перепону епідемії, а ні — то вже краще не робити нічого.

— Ну й що?

— Він не має відповідних повноважень. А на мою думку, хвороба прогресуватиме.

І справді, вже за три дні обидва корпуси були напхані хворими. За даними Рішара, збиралися закрити школу і влаштувати в ній ще один лазарет. Ріє чекав на вакцину і тим часом розтинав жовна. Кастель повитягував з закамарків усі свої старі книжки і годинами просиджував у бібліотеці.

— Щури здихали від чуми або від якоїсь іншої хвороби, вельми до неї подібної,— зробив він висновок.— Вони розпустили бліх, десятки тисяч бліх, які, якщо не вжити вчасно заходів, рознесуть заразу в геометричній прогресії.

Ріє мовчав.

У ті дні розпогодилося. Сонце випило останні калюжі після недавніх злив. Усе схияло до безтурботності — і гарна небесна блакить, звідки лилося жовте світло, і гудіння літаків серед дедалі більшої спеки. А тим часом за останні чотири дні хвороба зробила чотири величезні стрибки: шістнадцять смертних випадків, двадцять чотири, двадцять вісім і тридцять два. На четвертий день оголошено про відкриття допоміжного лазарету в приміщенні дитячого садка. Наші співгромадяни, що досі намагалися приховати свій неспокій під веселим жартом, ходили тепер прибиті і якимось принишкли.

Ріє надумав зателефонувати до префекта.

— Ужитих заходів недостатньо.

— Мені дали цифри,— мовив префект,— вони й справді тривожні.

— Вони більш ніж тривожні, вони не лишають сумніву.

— Проситиму наказу генерал-губернатора.

Ріє одразу ж подзвонив Кастелеві.

— Накази! Тут не накази потрібні, а уява!

— А як там сироватка?

— Надійде наступного тижня.

За посередництвом доктора Рішара префектура попросила Ріє скласти доповідну, яку збиралася переслати в столицю колонії, щоб зажадати розпоряджень. Ріє навів у доповідній цифри, а також клінічний опис хвороби. Того самого дня зареєстровано сорок смертних випадків. Префект на свій, як він висловився, ризик вирішив з

наступного ж дня запровадити гостріших заходів. Як і давніше, городян зобов'язували заявляти про всі випадки захворювання, а недужі неодмінно підлягали ізоляції. Будинки, де виявлено хворих, мали бути очищені та продезінфіковані, ті, хто був у контакті з хворими, мали пройти карантин; похорони брала на себе міська влада згідно з особливими вказівками префектури. А ще через день літаком прибула сироватка. Для лікування ослаблених її вистачило. Проте, якщо епідемія поширюватиметься і далі, її явно не вистачить. На телеграфний запит докторові Ріє відповіли, що запаси сироватки вичерпані і вже почато новий випуск.

Тим часом з усіх приміських околиць на базари прийшла весна. Тисячі троянд в'янули в кошиках, розставлених вздовж пішоходів, і над усім містом витав льодяниковий дух квітів. Поглянути — нічого ніби не змінилося. І далі в години пік трамваї були напхот напхані, а вдень ходили порожні й брудні. Тарру і далі спостерігав за дідком, а дідок і далі плював на котів. Як і завжди, Гран вечорами поспішав додому до своєї таємничої праці. Коттар вештався по місту, а пан Отон, слідчий, муштрував свій домашній звіринець. Старий ядушник, як звичайно, пересипав свій горошок, і зрідка на вулицях зустрічали журналіста Рамбера, який спокійно і зацікавлено роззирався навсібіч. Вечорами та сама юрба висипала на тротуари, і перед кінотеатрами шикувалися черги. А втім, епідемія, здавалось, відступила, за останні дні нараховувалося лише з десяток смертних випадків. Потім раптом крива смертності різко пішла вгору. Того дня, коли знову зареєстровано тридцять смертей, Бернар Ріє перечитував офіційну депешу. Подаючи її, префект сказав: "Перепудилися". В депеші стояло: "Офіційно оголосіть про чумну епідемію. Місто вважати закритим".

Частина друга

Відтоді чума, можна сміливо сказати, стала у нас загальною справою. Досі кожен з наших співгромадян, хоч який подив і неспокій викликали ці незвичайні події, займався й далі своєю працею, залишаючись на своєму попередньому місці. І звичайно, так воно й повинно йти далі. А все ж, коли брами міста позачинялися, зненацька і всі разом збагнули, та й сам оповідач серед них, що опинилися в одному й тому самому мішку і що доведеться якось давати собі раду. Уявіть, приміром, що навіть таке глибоке особисте почуття, як розлука з близькою людиною, раптом з перших тижнів стало загальним, усенародним почуттям і поряд із почуттям страху зробилося найбільшою мукою цього довготривалого вигнання.

І справді, либонь, найпомітнішим наслідком оголошення нашого міста закритим було це раптове роз'єднання людей, зовсім до розлуки не готових. Матері й діти, подружжя й коханці, які зовсім недавно гадали, що розлучаються з рідними ненадовго, обмінювалися на пероні нашого вокзалу прощальними поцілунками, напутніми порадами, впевнені, що побачаться через кілька днів або через кілька тижнів, по-дурному легковірні, мало зважаючи за щоденними справами на той від'їзд,— зненацька всі вони побачили, що розлучені безповоротно і вже не можуть ні зустрітися, ні спілкуватися. Бо місто було фактично закрите за кілька годин перед тим, як опублікували наказ префекта і, звісно, годі було врахувати кожний особистий випадок.

Можна навіть сказати, що першим наслідком раптової навали епідемії стало те, що наші співгромадяни мусили діяти так, наче вони позбавлені всіх особистих почуттів. У перші ж години, коли заборона набрала чинності, префектуру буквально облягла ціла юрба прохачів, і хто телефоном, хто через службовців висував однаково поважні причини, але водночас однаково неможливі до розгляду. Щиро сказати, тільки через багато днів ми усвідомили те, що в нашій ситуації відпадають усі компроміси і що такі слова, як "домовитися", "послуга", "як виняток" уже втратили всякий глузд.

Позбавлено нас навіть такої невинної втіхи, як листування. Одне, що місто вже не було зв'язане з рештою краю звичайними засобами сполучення, а друге, що новою ухвалою категорично заборонено будь-яке листування, оскільки листи могли стати носіями інфекції. Попервах дехто з привілейованих осіб ще примудрявся порозумітися з солдатами кордону, і ті бралися переслати листи на волю. Одначе таке траплялося лише на самому початку епідемії, коли сторожа ще дозволяла собі послухатися природного голосу жалю. Але за деякий час, коли тим самим вартовим роз'яснено всю серйозність становища, вони навідріз відмовлялися брати на себе відповідальність, бо не могли передбачити всіх наслідків свого потурання. Спершу міжміські розмови було дозволено, але через перевантаження телефонних ліній і тисняву в переговорних кабінах вони протягом кількох днів були геть заборонені, потім почали робити винятки в "особливих випадках", наприклад, повідомлення про смерть, народження, шлюб. Нашим єдиним порятунком залишився, отже, телеграф. Люди, пов'язані між собою узами духовними, сердечними і годинними, мусили шукати знаків вияву своєї колишньої близькості в простій депеші, в заголовних літерах лаконічного телеграфного тексту. А що будь-які штампи, вживані при складанні телеграм, не можуть не вичерпатися, все — і довге спільне життя, і болісна жага — незабаром звелось до обміну втертими шаблонами: "Все гаразд. Думаю про тебе. Цілую".

Дехто з нас, проте, не відступався, вперто писав і далі, день і ніч вигадував усілякі хитрощі, аби якось зв'язатися з навколишнім світом, та все даремно. Якщо навіть якась із задуманих нами комбінацій мала успіх, ми однаково нічого про те не знали, бо не діставали відповіді. Цілі тижні нам доводилося знов і знов сідати до того самого листа, повідомляти ті самі новини, так само благати про відповідь, тому по якімсь часі слова, що спершу писалися кров'ю серця, втрачали будь-який глузд. Ми переписували листа вже машинально, пробуючи з допомогою тих неживих фраз подати бодай якийсь знак про ваше животіння. І врешті умовні символи телеграфних закликів здавалися нам кращими за той безплідний і впертий монолог, за безживну розмову з глухою стіною.

Зрештою через кілька днів, як уже стало ясно, що нікому не поталанить вибратися з нашого міста, хтось запропонував звернутися до властей з запитом, чи можуть вернутися назад ті, хто виїхав з Орана перед епідемією. Після кількох днів роздуму префектура відповіла ствердно. Але вона уточнила, що ті, хто вернувся назад, ні в якому разі не зможуть знову покинути місто, і якщо їм вільно вернутися до нас, то виїхати їм не вільно. І навіть тоді дехто з наших співгромадян, а втім, таких було мало, поставився до ситуації надто легковажно — охота побачитися з кривими взяла гору

над обачливістю — і запросив їх скористатися з нагоди. Але дуже скоро в'язні чуми зрозуміли, на яку небезпеку наражають своїх близьких, і скорилися необхідності страждати в розлуці. У найбільший розпал цієї жахливої моровиці ми стали свідками лише одного випадку, коли людські почуття виявилися дужчі, аніж страх перед стражденною смертю. І, всупереч чеканню, це були аж ніяк не закохані, ті, що, забувши про найстрашніші муки, рвуться одне до одного, одержимі коханням. Це було подружжя Кастелів, що жили разом уже довгі роки. За кілька днів перед пошестю пані Кастель поїхала до сусіднього міста. Шлюб Кастелів ніколи не був для людей взірцем подружнього щастя та злагоди, і оповідач має певне право сказати, що кожне з них доти не мало певності в тому, що його подружнє життя — щасливе. Але ця раптово накинута довга розлука з усією очевидністю показала, що вони жити не можуть одне без одного, і проти цієї несподівано відкритої істини нічого не важила їй чума.

Їхній випадок був винятковим. Для більшості розлука, очевидно, мала скінчитися тільки разом з епідемією. І для всіх нас почуття, що вилося червоною ниткою крізь усе наше життя і, мабуть, так добре було нам знайоме (як уже сказано, пристрасті в оранців нескладні), оберталося новим своїм боком. Чоловіки і коханці, котрі свято вірили своїм подругам, раптом виявили, що здатні на ревності. Чоловіки, що мали себе за легковажних у коханні, раптом постатечнішали. Син, який майже не помічав матір у себе під боком, тепер із неспокоєм і тугою подумки вдивлявся в кожну зморшку матиного обличчя, що не йшло з пам'яті. Ця нагла розлука, невблаганна, без просвітку на майбутнє, збила нас з пантелику, позбавила змоги боротися зі спогадами про таке близьке і водночас таке вже далеке видіння, і спогади ці заповнили тепер усі наші дні. Власне, ми катувалися подвійно — нашою власною мукою, а потім ще тією, якою в нашій уяві мучилися відсутні: син, дружина чи кохана.

Проте за інших обставин наші співгромадяни зуміли б знайти собі раду, могли б, скажімо, вести діяльніший і відкритіший спосіб життя. Та лихо в тім, що чума прирєкла їх на неробство і доводилося день у день вештатися безвідрадно похмурим містом, віддаючись облудній грі спогадів. Бо в своїх неприкаяних блуканнях нам доводилося нікати все тими самими вулицями, а що наше містечко невелике, вулиці ті найчастіше й були ті самі, якими ми ходили в кращі часи з тими, з відсутніми.

Отож перше, що принесла нашим співгромадянам чума, було ув'язнення. І оповідач вважає, що має право від імені всіх описати те, чого зазнав тоді сам, бо пережив усе водночас з більшістю своїх співгромадян. Адже саме почуттям вигнанця слід назвати ту порожнечу, яку ми повсякчас носили в собі, той пекучий неспокій, нерозумне бажання повернути час назад чи, навпаки, прискорити його плин, усі ці вогненні стріли спогадів. І якщо іноді ми давали волю уяві і біля вхідних дверей тішили себе чеканням дзвоника, що сповіщає про повернення, або знайомих кроків на сходах, якщо в такі хвилини ми ладні були забути, що поїзди вже не ходять, намагалися швидше впоратися зі справами, прибігти додому тієї години, якої звичайно пасажир, прибулий з вечірнім експресом, уже добрався до нашого кварталу, — все це була гра, і вона не могла довго тривати. Неминуче приходила хвилинка, коли ми ясно усвідомлювали, що поїзд не

прийде. І тоді ми розуміли, що наша розлука триватиме далі і що треба якось перебути лихо. І, зрозумівши це, ми остаточно переконувалися, що ми, власне, найзвичайнісінькі в'язні і одне тільки нам лишалося — минуле; а якщо хтось із нас намагався жити майбутнім, то такий сміливець квапився відкинути свої спроби, тою мірою, звичайно, якою це щастило зробити — так болісно ранила його уява, яка неминуче ранить усіх, хто довіряється їй.

Зокрема, всі наші співвітчизники дуже швидко відмовилися від набутої звички підраховувати навіть на людях гаданий час розлуки. Чому? Якщо найзапекліші песимісти визначали цей час, скажімо, півроку, якщо вони вже заздалегідь спізнали гіркоту прийдешніх місяців, якщо вони коштом неймовірних зусиль намагалися підняти свою мужність до рівня того випробування, яке їм судилося, кріпились з останньої сили, аби не занепасти духом, аби тільки втриматися на висоті тих страждань, розтягнених на довгі місяці, то іноді зустріч з приятелем, газетне повідомлення, раптове прозріння чи мимовільна підозра наводили їх на думку, що, власне, нема ніяких підстав сподіватися, що епідемія ущухне саме через півроку,— а чому б і не через рік або ще пізніше?

В такі хвилини цілковитий крах їхньої відваги, волі й терпцю бував такий раптовий і різкий, що, здавалося, їм ніколи не вибратися з ями, куди вони впали. Тим-то вони змушували себе ні за яких обставин не думати про строки визволення, не звертати свій погляд до майбутнього і жити з опущеними, якщо можна так висловитися, очима. Але, звичайно, ці добрі поривання, це намагання приспати біль — сховати шпагу в піхви, щоб зректися бою,— все це винагороджувалося дуже скупю. І коли їм пощастило уникнути остаточного краху, а вони будь-що хотіли йому запобігти, вони тим самим позбавляли себе хвилин, не таких уже й рідкісних, коли картини близького возз'єднання з коханою істотою змушують забути про чуму. І, застрягши на півдорозі між цією безоднею і тими гірськими шпилями, вони не жили, їх несло стихійною хвилею днів і безплідних спогадів,— вони, неспокійні, мандрівні тіні, що могли вбитися в плоть, лише добровільно вкоренившись у землі своєї муки.

Отож вони зазнавали прадавнього болю всіх в'язнів і всіх вигнанців, а біль цей ось що таке — жити пам'яттю, коли пам'ять уже ні на що не потрібна. Навіть минуле, про яке вони невпинно думали, і то набувало присмаку жалю. Їм хотілося додавати до цього минулого все, що, на превеликий жаль, вони не встигли зробити, пережити, коли ще могли, разом із тою або з тим, кого вони тепер чекали, і точно так само за всіх обставин, навіть відносно щасливих, їхнього нинішнього в'язничного життя підставляли вони відсутніх, і те, чим вони були колись, уже не могло їх задовольнити. Нетерпляче підганяючи теперішнє, вороже озираючись на минуле, позбавлені майбутнього, ми скидалися на тих, кого людське правосуддя або людська злість тримає за фатами. Зрештою, єдиним способом утекти від цих нестерпно довгих канікул було знов пустити, самою силою уяви, поїзди по рейках і заповнити тоскні години чеканням, коли ж закалатає дзвоник біля вхідних дверей, що так уперто мовчить.

Але якщо це й було вигнання, то в більшості випадків ми були вигнанцями у себе

вдома. І хоча оповідач зазнав лише одного, спільного для всіх вигнання, він зобов'язаний не забувати про таких, як, скажімо, журналіст Рамбер, та інших, для яких, навпаки, всі муки нашої відірваності від світу підсилювалися ще й тим, що вони, мандрівники, заскочені зненацька чумою й силоміць затримані в місті, були далеко і від близьких, з якими не могли возз'єднатися, і від країни, яка була їхньою рідною країною. Серед нас, вигнанців, вони були двічі вигнанці, бо коли плин часу неминуче будив у них, як, до речі, і в усіх, тоскний страх, то вони, крім того, відчували ще й свою прив'язаність до простору і раз у раз натикалися на мури, що відгородили їхній зачумлений закуток від утраченої ними вітчизни. Це вони, звичайно, о будь-якій порі вешталися нашими закуреними вулицями, мовчки волаючи до тільки їм одним відомих заходів сонця і світанків своєї батьківщини. Вони ятрили своє горе з будь-якого приводу: шугання ластівок, вечорова роса на листі, химерна пляма, залишена на тротуарі безлюдної вулиці промінням,— усе було в їхніх очах невлучною ознакою, розпачливою вісткою звідти. Вони заплющували очі на довколишній світ, предковичний зцілитель усякого лиха, і вперто плекали свої надто реальні химери, з усієї сили чіплялись за знайомі образи — земля, де жевріє якесь особливе світло, два-три пагорби, улюблене дерево й жіночі обличчя складали ту особливу атмосферу, що її нема чим замінити.

І нарешті, якщо зупинитися саме на коханцях, найцікавішій породі вигнанців, про яких оповідач може, мабуть, говорити з найбільшою підставою, їх брали ще й інші жалі, і основним їхнім складником серед інших були гризоти. В нинішній нашій ситуації вони мали цілковиту змогу виміряти свої почуття поглядом, однаково об'єктивним і гарячковим. І найчастіше в цих випадках їхні власні слабкості виступали тоді перед ними в усій своїй оголеності. І передусім тому, що вони ставили собі на карб незмогу детально уявити справи і дні своїх коханих. Вони побивалися від того, що не знають, чим заповнений їхній час, вони картали себе за легковажність, за те, що колись не спромоглися довідатись про це, і вдавали, ніби не розуміють, що для закоханого добре знати, що робить кохана людина — це джерело неабиякої радості. Отож їм уже легше було вернутися до витоків свого кохання і крок по кроку обстежити всю його недосконалість. У звичайний час ми всі, свідомо чи несвідомо, розуміємо, що існує кохання, для якого немає меж, і все ж таки погоджуємося, і навіть спокійненько, що наша любов, власне, така собі, другосортна. Але пам'ять людська вимогливіша. І силою залізної логіки лихо, що впало на нас зокола і обрушилося на все місто, принесло нам не тільки незаслужене страждання, на що ще можна було обуритися. Воно змушувало нас також мучити самих себе і, отже, не ремствуючи, примиритися з болем. То був один із способів, яким епідемія відвертала увагу від себе й плутала карти.

Отож кожен із нас мусив був жити день у день сам, віч-на-віч з цим небом. Така цілковита занедбаність могла б з часом загартувати характери, але виходило інакше, люди ставали якісь метушливі. Декотрі наші співгромадяни, приміром, підпали під кормигу іншого рабства, ці, так би мовити, були в прямій залежності від гарної години чи негоди. Як поглянути на них, то здавалося, ніби вони вперше й безпосередньо

сприймають погоду, що стоїть надворі. Варто пробігти по тротуару нехитрому сонячному зайчику — і вони вже розпливались задоволеною усмішкою, а в дощові дні їхні обличчя та й думки теж огортало густою запоною. Але ж кілька тижнів тому вони вміли не піддаватися цій слабкості, цьому безглуздому поневоленню, бо тоді вони були перед лицем всесвіту не самі, і істота, що була з ними раніше, тією чи іншою мірою затуляла їхній світ від негоди. Тепер же вони, очевидно, опинилися під владою вередливого неба, інакше кажучи, мучились і, як і всі ми, плекали безглузді надії.

І нарешті, в тій безмірній самотності ніхто з нас не міг розраховувати на допомогу сусіди, йому доводилось лишатися наодинці з усіма своїми клопотами. Якщо випадково хтось із нас пробував звіритися іншому або хоча б просто розповісти про свої почуття, то відповідь, будь-яка відповідь, звичайно сприймалася як образа. І тільки тоді він помічав, що вони з його співрозмовником говорять зовсім про різне. Адже він волав з самісіньких глибин своїх нескінченних дум усе про одне й те саме, волав із глибин своїх мук, і образ, який він хотів відкрити іншому, вже давно млів на вогні чекання й жаги. А той, другий, навпаки, подумки малював собі звичайнісінькі емоції, тривіальний біль, стандартну меланхолію. І хоч би яка була відповідь — ворожа чи цілком доброзичлива, вона звичайно бувала недоречною, а тому задушевна розмова не варта й клопоту. Ті ж, для кого мовчати ставало нестерпно, хоч-не-хоч удавалися до заяложеного жаргону й уживали утертих слів, слів простої інформації з рубрики пригод, словом, на зразок газетного репортажу, бо ж ніхто довкола не володів мовою, що йшла від щирого серця. Тому найдостеменніші страждання поступово стало звично висловлювати системою заяложених фраз. Лише такою ціною в'язні чуми могли розраховувати на співчутливе зітхання воротаря чи сподіватися завоювати інтерес слухачів.

Проте, і, мабуть, це найістотніше, хоч би які болісні були наші страхи, хоч би яким важким каменем лежало в грудях це порожнє серце, можна сміливо сказати, що саме такі вигнанці були в перший період мору нібито привілейовані. І справді, коли жителі бували охоплені сум'яттям, у вигнанців цього ґатунку всі помисли без останку були звернуті до тих, кого вони чекали. Серед загального розпачу їх оберігав егоїзм любові, і якщо вони й згадували про чуму, то тільки тоді, коли вона загрожувала обернути їхню тимчасову розлуку на вічну. В самому пеклі пошесті вони знаходили це рятівне відвернення думкою, яке можна було сприйняти за незворушність. Безнадійність рятувала їх від паніки, саме горе йшло їм на користь. Коли, скажімо, таку людину забирала хвороба, то майже завжди хворий не мав часу опам'ятатися. Його брутально відривало від нескінченного внутрішнього діалогу, що його він вів з коханою тінню, і без усякого переходу занурювало в незворушну мовчанку землі. А він і не встигав цього помітити.

Поки наші співгромадяни намагалися зжитися зі своїм нежданим-негаданим вигнанням, чума виставила біля брам міста кордони і завертала з курсу кораблі, що пливли до Орана. Відтоді як Оран оголошено закритим містом, жодна машина не в'їхала до нас. І тепер нам почало здаватися, ніби автомобілі безглуздо кружляють тими самими вулицями. Та й гавань, особливо як дивитись на неї згори, з бульварів,

мала теж якийсь чудний вигляд. Звичайна метушня, завдяки якій її вважали за першу гавань на узбережжі, раптом відразу вщухла. Біля причалу стало лише кілька кораблів, затриманих у зв'язку з карантинном, а непотрібні тепер крани, перекинуті набік вагонетки, якісь напрочуд самотні купи бочок і мішків — усе це промовисто свідчило, що комерція теж сконала від чуми.

Всупереч цій незвичній картині, наші співгромадяни ніяк не могли втямити, що їх спіткало. Звичайно, існували спільні для всіх почуття, скажімо, розлуки чи страху, але для багатьох на перше місце владно виступили свої особисті клопоти. Насправді ніхто ще не приймав розумом пошесті. Більшість страждало, власне, від порушення своїх звичок або від обмеження ділових інтересів. Це дратувало й лютило, а роздратування і лють не ті почуття, які можна протиставити чумі. Так, перша їхня реакція була — у всьому звинуватити адміністрацію. Префектова відповідь цим критикам, до яких підпряглася і преса ("Чи можна сподіватися на пом'якшення вжитих заходів?"), була просто-таки несподівана. Досі ні газети, ні агентство Інфдок не діставали офіційних статистичних даних про перебіг хвороби. Нині префект щодня повідомляв ці дані агентству, але просив, щоб публікували їх у вигляді тижневого зведення.

Одначе і тут публіка схаменулася не відразу. І справді, коли на третій тиждень з'явилось повідомлення про те, що пошесть забрала триста два чоловіки, ці цифри нічого не сказали нашій уяві. З одного боку, може, аж ніяк не всі вони померли від чуми. І з другого — ніхто в місті не знав гаразд, скільки душ умирає протягом тижня за звичайних обставин. У місті нараховувалося двісті тисяч жителів. А може, такий відсоток смертності цілком нормальний? І хоча подібні дані мають безперечний інтерес, зазвичай вони нікого не обходять. Либонь, людям не вистачило фактів для порівняння. Тільки згодом, набагато пізніше, помічаючи, що крива смертності невпинно повзе вгору, громадська думка усвідомила істину. Ба й правда, п'ятий тиждень пошесті дав уже триста двадцять один смертний випадок, а шостий — триста сорок п'ять. Принаймні стрибок був вельми промовистий. А все ж не такий уже й різкий, і наші співгромадяни, хоча й стурбувались, але вважали, що йдеться про явище, безсумнівно, прикре, але зрештою минуще.

Тим-то вони й далі снували по вулицях, і далі висиджували на терасах кав'ярень. На людях вони не полохалися, не ремствували, а жартували і вдавали, ніби всі ці незручності, явно тимчасові, не можуть позбавити їх доброго настрою. Отже, про людське око все було гаразд. Та наприкінці місяця, десь у молитовний тиждень, про що йтиметься далі, в зовнішньому вигляді нашого міста сталися поважні зміни. Спершу префект ужив заходів щодо транспортного руху та постачання. Постачання обмежено, а продаж бензину суворо лімітовано. Наказано навіть ошадити електрику. До Орана суходолом і повітряною дорогою прибували тільки предмети першої необхідності. Отож рух транспорту зменшувався день у день, аж поки майже завмер; одна по одній закривалися розкішні крамниці, у вітринах, не менш розкішних, красувалися таблички: "Продано", а проте біля дверей вишиковувалися довгі черги покупців.

Оран прибрав химерного вигляду. Перехожих куди побільшало, і навіть у робочу

годину багато людей, змушених після закриття крамниць чи деяких контор гуляти, заповнювали вулиці та кав'ярні. Поки що їх не вважали за безробітних, вони, так би мовити, були у відпустці. Отож о третій годині дня, під погожим небом, Оран справляв оманливе враження святкового міста, де навмисне позачинювано всі крамниці й перекрито автомобільний рух, аби не заважати колонам демонстрантів, а жителі повисипали на вулиці повеселитися.

Кінотеатри, звісно, користалися цими повсюдними канікулами і заробляли добрі гроші. Але розповсюдження фільмів у нашому департаменті було припинено. Через два тижні кінотеатрам уже довелося обмінюватися своїми програмами, а згодом на екранах ішли незмінно ті самі фільми. Одначе прибутки не падали.

Так само і кав'ярні завдяки тому, що наше місто торгувало вином і мало значні запаси алкоголю, могли без упину обслуговувати клієнтів. Сказати по щирості, пили добряче. Одна кав'ярня повідомляла публіці, що "чим більше п'єш, тим швидше мікроба вб'єш", і віра в те, ніби алкоголь запобігає інфекційним захворюванням — думка, до речі, цілком природна, — остаточно зміцніла в наших головах. Після другої години ночі п'янички, що їх чимало повигонювано з кав'ярень, до світанку вешталися вулицями й робили відрадні прогнози.

Але всі ці зміни в якомусь розумінні були такі незвичайні й сталися так блискавично, що нелегко було вважати їх нормальними й тривалими. Отож ми й надалі ставили понад усе свої особисті почуття.

Через два дні по тому, як місто було оголошене закритим, Ріє, виходячи з лазарету, наштовхнувся на Коттара, який весело глянув на нього. Ріє поздоровив його з цілковитим одужанням, якщо, звичайно, судити з вигляду.

— Атож, я себе чудово почуваю, — підтвердив Коттар. — А скажіть-но, докторе, адже ця клята чума розперезалася не на жарт, га?

Лікар визнав це. А Коттар не без утіхи зауважив:

— І підстав нібито нема, щоб пошесть припинилася. Все піде шкереберть.

Частину дороги вони пройшли разом. Коттар розповів, що власник великої продовольчої крамниці в їхньому кварталі скупав харчі, сподіваючись згодом перепродати утриморога, коли ж по нього прийшли санітари — везти до лазарету, вони знайшли в нього під ліжком цілий склад консервів. "Ясно, помер, ні, на чумі не наживешся". Взагалі Коттар мав у запасі цілу серію розповідей про епідемію, і правдивих, і вигаданих. Приміром, ходила легенда, що якийсь чоловік, помітивши перші ознаки зараження, вискочив у напівмаячні на вулицю, кинувся до першої-ліпшої жінки й міцно пригорнув до себе, репетуючи щосили, що в нього чума.

— Чудово! — закінчив Коттар лагідним тоном, що не пасував до його дальших слів. — Скоро ми всі з глузду з'їдемо, повірте!

Того самого дня, надвечір, Жозеф Гран нарешті зважився і підніс Ріє свою сповідь. Почалося з того, що він помітив на письмовому столі лікаря фотографію пані Ріє й запитально глянув на свого співрозмовника. Ріє відповів, що його дружина не в місті, вона лікується.

— В певному розумінні, їй пощастило,— мовив Гран.

Лікар відповів, що, безперечно, їй пощастило, треба лише сподіватися, що його дружина остаточно одужає.

— А-а,— протягнув Гран,— розумію, розумію.

І вперше від дня їхнього знайомства Гран розійшовся на цілу промову. Правда, він ще підшукував потрібні слова, але майже одразу їх знаходив, немов уже давно все обміркував.

Одружився він зовсім молодим з юним небагатим дівчам, їхньою сусідкою. Заради цього довелося кинути науку й піти на службу. Ні він, ані Жанна ніколи не виїздили зі свого кварталу. Він унадився ходити до Жанни, і її батьки підсміювалися з плохенького й незграбного залицяльника. Жаннин батько був залізничник. У вільний час він звичайно сидів у кутку біля вікна, поклавши на коліна свої величезні ручиська, й замислено дивився, як снують вулицею люди. Мати з ранку до ночі поралася по господарству, Жанна їй допомагала. Була вона така маленька й тендітна, що кожного разу, як переходила вулицю, у Грана завмирало серце. Всі машини без винятку здавалися йому тоді небезпечними чудовиськами. Якось перед Різдом Жанна захоплено зупинилася перед святково вбраною вітриною і, звівши на свого кавалера очі, прошепотіла: "Як гарно!" Він стиснув їй руку. Так прийшла думка про шлюб.

Кінець історії, за Грановими словами, був вельми простий. Такий самий, як у всіх: одружуються, ще трохи любляться, працюють. Жанні також довелося піти на роботу, бо його начальник не дотримав своєї обіцянки. Тут, аби зрозуміти наступну розповідь Грана, лікар мусив прикликати на допомогу уяву. Гран від незмірної втоми якось підупав, усе рідше й рідше говорив з дружиною і не зумів підтримати в ній певність, що він її кохає. Запрацьований чоловік, злидні, жодного просвітку в майбутньому, німота ввечері за столом — у такому світі нема місця для жаги. Либонь, Жанна страждала. Проте чоловіка вона не кидала. Так буває часто — людина мучиться, мучиться і сама того не відає. Літа збігали. Потім Жанна пішла від нього, пішла, звичайно, не самохіть. "Я дуже тебе кохала, але я надто втомилася... Я не знайшла своєї долі, але щоб почати наново жити, щасливої долі й не треба". Приблизно так вона йому написала.

Жозеф Гран також немало страждав. І він міг би почати нове життя, як слушно зауважив Ріе. Тільки він уже не вірить у такі речі.

Просто він увесь час думає про неї. Йому кортіло написати до Жанни листа, щоб якось виправдатися в її очах.

— Тільки важко дуже,— додав він.— Я вже віддавна про це думаю. Поки ми любилися, ми обходилися без слів, і так усе розуміли. Але ж любов минає. Я повинен був би знайти тоді потрібні слова, щоб її утримати, а я не знайшов.

Гран дістав із кишені схожого на серветку картатого носовичка й гучно висякався. Тоді витер вуса. Ріе мовчки дивився на нього.

— Даруйте мені, докторе,— мовив старий,— але як би краще сказати... Я відчуваю до вас довіру. Ось із вами я можу говорити. Ну і, звісно, хвилююсь.

Видно було, що думками Гран за тридев'ять земель від чуми.

Увечері Ріє послав дружині телеграму і повідомив, що місто оголошене закритим, що він здоровий, що хай вона й надалі дбає про себе і що він увесь час про неї думає.

Через три тижні після закриття міста Ріє, виходячи з лазарету, наткнувся на молодика, котрий чекав на нього.

— Сподіваюсь, ви мене впізнаєте,— мовив молодик.

Ріє здавалося, ніби він десь його бачив, але не міг пригадати, де.

— Я приходив до вас ще перед усіма цими подіями,— сказав незнайомиць,— просив вас дати мені відомості щодо умов побуту арабів. Звати мене Раймон Рамбер.

— А, так,— згадав Ріє.— Ну що ж, тепер у вас багатий матеріал для репортажу.

Рамбер, здавалося, нервувався. Він сказав, що йдеться не про репортаж і що прийшов він до лікаря просити сприяння.

— Я повинен перепросити вас,— додав він,— але я нікого в місті не знаю, а кореспондент нашої газети, на лихо, дурний як пень.

Ріє запропонував Рамберові пройтися з ним до центру, лікареві треба було зазирнути в справи у диспансер. Вони рушили вузькими вуличками негритянського кварталу. Вечоріло, але місто, колись таке гамірливе о тій порі, здавалося тепер напрочуд безлюдним. Тільки звуки сурм, що линули до золотавого вечорового неба, свідчили про те, що військові ще несуть свою службу, точніше, вдають, що несуть. Поки вони йшли крутими вулицями між двох рядів яскраво-синіх, жовтих та фіолетових будинків у мавританському стилі, Рамбер усе говорив, і говорив дуже збуджено. В Парижі в нього залишилася дружина. Сказати по ширості, не зовсім дружина, але то байдуже. Коли місто оголосили закритим, він їй телеграфував. Спочатку він гадав, що все минеться швидко, й намагався лише налагодити регулярне листування з нею. Його колеги, оранські журналісти, просто так і сказали, що нічого зробити не можуть; прогнали його й на пошті, а секретарка у префектурі нахабно зареготала йому в обличчя. Зрештою, вистоявши дві години в черзі, він надіслав телеграму такого змісту: "Все гаразд. До зустрічі".

Але вранці, встаючи з постелі, він раптом подумав, що таки ніхто не знає, скільки все це триватиме. Тому він вирішив поїхати. А оскільки мав рекомендаційного листа, то зумів добутися до начальника канцелярії префектури (в газетної братії все-таки є якісь пільги). Рамбер особисто з'явився до нього і сказав, що з Ораном його нічого не пов'язує, що стовбичити тут йому нема чого, що він опинився в місті випадково і буде справедливо, якщо йому дозволять виїхати, хай навіть доведеться відбути належний карантин. Начальник канцелярії відповів, що дуже добре його розуміє, але ні для кого зробити винятку не може, що він подумає, але, взагалі, становище досить серйозне, і що він сам нічого не вирішує.

— Я ж нетутешній,— мовив Рамбер.

— Авжеж, але все-таки маймо надію, що пошесть триватиме недовго.

Щоб якось утішити Рамбера, лікар зауважив, що в Орані тепер гори матеріалу для найцікавішого репортажу і що, як мудро розважити, то нема жодної, навіть найскорботнішої події, яка б не мала і свого доброго боку. Рамбер знизав плечима.

Вони вже підходили до центру міста.

— Але зрозумійте мене, докторе, це ж глупство. Я народився на світ не для того, щоб писати репортажі. Може, я народився на світ, щоб кохати жінку. Хіба не так воно ведеться?

Ріє відповів, що ця думка, либонь, цілком слухна.

На центральних бульварах не було завсідної юрби. Їм трапилося лишень кілька перехожих, що поспішали додому на околицю. Жодного усміненого обличчя. Ріє подумав, що, певне, то наслідок зведення, переданого саме сьогодні агентством Інфдок. За добу у наших співгромадян знов оживе надія. Та сьогоднішні цифри, оголошені вдень, ще надто свіжі на пам'яті.

— Річ у тім,— навпростець мовив Рамбер,— що ми з нею зійшлися недавно і, знаєте, живемо в злагоді.

Ріє промовчав.

— Бачу, я вам набридаю,— вів далі Рамбер.— Я хотів тільки ось про що вас спитати: чи не могли б ви видати мені довідку, де б офіційно підтверджувалося, що в мене нема цієї клятої чуми? Гадаю, такий папірець став би мені в пригоді.

Ріє мовчки кивнув і якраз устиг підхопити хлопця, який з розгону ткнувся головою йому в коліна, й обережно поставив його на землю. Вони знову рушили й опинилися на Збройній площі. Похмурі, ніби застигли, фікуси й пальми оточували сірим курним кільцем статую Республіки, теж запилюжену й брудну. Вони зупинилися біля цоколя. Ріє потупав ногами, спершу правою, потім лівою, струшуючи з черевиків білястий порох. Нишком він зирнув на Рамбера. Той стояв, збивши на потилицю фетрового капелюха, неголений, ображено закопиливши губи, навіть гудзика — того, що під краваткою, не спромігся застібнути, а в очах горіло завзяття.

— Повірте, я вас добре розумію, — нарешті озвався Ріє,— але в ваших міркуваннях ви виходите з неправильних засновків. Я не можу видати вам довідки, бо й справді не знаю, хворі ви на цю недугу чи ні, і, навіть якщо ви здорові, я не можу ручатися, що саме в цю мить, коли ви вийдете з мого кабінету і зайдете до префектури, ви не підхопите інфекції. А втім, навіть якби...

— Що — навіть якби? — перепитав Рамбер.

— Навіть якби я дав таку довідку, вона однаково вам не придалася б.

— Чому це?

— Тому, що в нашому місті є тисячі людей, які перебувають у такому самому становищі, як і ви, і, одначе, ми не маємо права їх звідси випускати.

— Але ж вони на чуму не хворі?

— То й що? Згоден, становище безглузде, але ми всі вскочили в халепу. І доведеться з цим рахуватися.

— Але ж я не місцевий!

— Від певної миті, на жаль, ви теж станете місцевим.

Журналіст розпалився:

— Адже це питання людяності, присягаюсь вам! Може, ви собі не уявляєте, що

означає така розлука для двох людей, які живуть у злагоді між собою?

Ріє відповів не одразу. Потім сказав, що, мабуть, все-таки уявляє. Навіть більше, всіма силами душі прагне, щоб Рамбер возз'єднався зі своєю дружиною, щоб узагалі всі, хто любиться, швидше були вкупі, але існують, на жаль, цілком очевидні розпорядження й закони, а головне, існує чума, і його обов'язок — робити своє діло.

— Ні,— з гіркотою заперечив Рамбер,— вам цього не збагнути. Вашими устами говорить розум, ви живете в світі абстракцій.

Лікар звів очі на статую Республіки й відповів, що навряд чи його устами говорить розум, цього він не певен, радше вже гола очевидність, а це не завжди одне й те саме. Журналіст поправив краватку.

— Іншими словами, доведеться викручуватися якось інакше, так я вас зрозумів? Все одно,— з викликом кинув він,— я з міста поїду.

Лікар сказав, що він знов-таки розуміє Рамбера, але такі речі його не обходять.

— Ні, обходять,— раптово спалахнув Рамбер,— я тому й звернувся до вас, що, за чутками, саме ви вимагали вжити драконівських заходів. Ну я й подумав, що бодай як виняток, бодай один тільки раз ви могли б знехтувати підказану вами ж ухвалу. Але, видно, вам до всього байдуже. Ви ні про кого не подумали. Відмахнулись од тих, кого розлучено.

Ріє погодився, в певному розумінні Рамбер має рацію, він справді відмахнувся.

— Знаю, знаю,— вигукнув Рамбер,— зараз ви забалакаєте про громадські інтереси. Але ж для громадського добра саме й потрібне щастя кожної окремої людини.

— Бачте,— мовив лікар не так неухважно, як раніше,— щастя щастям, але існує і дещо інше. Ніколи не слід судити з порога. І даремно ви гніваєтесь. Якщо вам пощастить виплутатися з цієї халепи, я буду вельми радий. Просто, з обов'язку мені не вільно робити деякі речі.

Журналіст нетерпеливо труснув головою:

— Ви маєте рацію, даремно я гніваюся. Та ще й забрав у вас чимало часу.

Ріє попросив Рамбера тримати його в курсі своїх справ і не держати на нього камінь за пазухою. Очевидно, Рамбер має план дій, і, мабуть, у певному розумінні вони можуть дійти згоди. Рамбер розгублено глипнув на лікаря.

— Я теж у це вірю,— сказав він по паузі,— вірю всупереч самому собі, всупереч тому, що ви тут мені наговорили.

Він затнувся.

— Але все одно я не можу схвалити ваших дій.

Він насунув капелюха на чоло і прудко пішов геть. Ріє простежив за ним поглядом і побачив, що журналіст зайшов у під'їзд готелю, де мешкав Жан Тарру.

Лікар задумливо похитав головою. Журналіст мав рацію у своєму нетерплячому пориванні до щастя. Але ж чи мав він рацію, коли звинувачував його, Ріє? "Ви живете в світі абстракцій". Чи ж справді були світом абстракцій дні, проведені в лазареті, де чинила страхітливі спустошення чума, забираючи в середньому до п'ятсот душ на тиждень? Так, безперечно, у стихійному лихові була своя частка абстракції, було в

ньому і щось нереальне. Але коли абстракція намагається вас убити, доводиться взятися за таку абстракцію. І Ріє знав лише одне: не так це вже й легко. Не так уже й легко, приміром, керувати підсобним лазаретом (нині їх нараховувалося вже три), відповідальність за який поклали на нього. В кімнатці, суміжній з лікарським кабінетом, обладнано приймальною. В долівці зробили заглибину, де стояло ціле озерце крезолу, а посередині виклали з цегли ніби острівце. Хворого клали спочатку на той острівце, потім мерщій роздягали догола, й одяга падала в розчин крезолу. І тільки тоді, коли хворого обмивали з ніг до голови, насухо витирали й одягали в цупку лікарняну сорочку, він переходив до рук Ріє, а потім його перевозили до одної з палат. Довелося використати внутрішні шкільні криті дворики, бо в лазареті кількість койок сягала вже до п'ятисот, і майже всі вони були зайняті. Після вранішнього обходу, який провадив сам Ріє, коли всім хворим вводили вакцину, розрізали болячки, лікар ще переглядав папери із статистичними даними, а по обіді знов починався обхід. Нарешті вечорами він їздив з візитами до своїх пацієнтів і повертався додому лише пізно вночі. Саме напередодні мати, віддаючи Ріє телеграму від дружини, помітила, що руки в нього тремтять.

— Так,— згодився він,— тремтять. Але це нервово, я за собою простежу.

Натуру він мав міцну й непохитну. Він і справді ще не встиг утомитися. Але відвідувати пацієнтів йому стало несила. Писати діагноз "заразна лихоманка" означало негайну ізоляцію хворого. Ось тут і справді починалися труднощі, саме тут починався світ абстракцій, бо родина хворого добре знала, що побачить його або як одужає, або в домовині. "Зжальтеся, докторе!" — голосила пані Лоре, матір покоївки, яка працювала в тому готелі, де мешкав Тарру. Але що означає — зжальтеся? Певна річ, він жалів їх. Але це нічого не міняло. Доводилося телефонувати. Через кілька хвилин лунала сирена "швидкої допомоги". Спершу сусіди відчиняли вікна й визирали на вулицю. А згодом, навпаки, квапливо зачиняли всі віконниці. І ось тоді, власне, й починалася колотнеча, лемент, сльози, словом, абстракція. В кімнатах, де, здавалося, саме повітря пашіло від лихоманки і страху, розігрувалися несамовиті сцени. Але хворого однаково забирали. Ріє міг рушати додому.

В перші дні пошесті він обмежувався телефонним дзвінком і поспішав до інших хворих, не чекаючи на "швидку допомогу". Але тільки-но він з порога, як родичі наглухо замикали двері, вони воліли залишатися віч-на-віч із заразою, аби тільки не випускати з дому хворого, бо знали, чим усе завершується. Крики, погрози, втручання поліції, а потім і військових,— словом, хворого брали приступом. У перші тижні доводилося сидіти й чекати, поки прибуде "швидка". А потім, коли з лікарем у "швидкій" почав їздити санітарний інспектор, яких наведено з добровольців, Ріє міг одразу поквалитися від одного хворого до іншого. Але тоді, на самому початку, всі вечори, проведені у хворого в чеканні на санітарну машину, були схожі на той вечір, коли Ріє вступив до тісного помешкання пані Лоре, оздобленого віялами й штучними квітами, і мати, зустрівши його на порозі, сказала з вимученим усміхом:

— Сподіваюся, в неї не та лихоманка, про яку всі говорять!

А він, піднявши простирadlo й поділ нічної сорочки, мовчки приглядався до багрових плям на животі і на стегнах, до набряклих гудзів. Мати теж подивилася на оголені пахвини доньки і, не стримавшись, зойкнула на весь голос. Щовечора точнісінько так само волали матері, безглуздо втупившись в оголений живіт своєї дитини, поцяткований смертельними знаками; щовечора чийсь руки судомно чіплялися за руки Ріє, сльози змінювалися марними благаннями й присяганнями, щовечора на сирену "швидкої допомоги" відповідали істеричні ридання, такі ж марні, як самий біль. І наприкінці тієї довгої низки вечорів, таких подібних між собою, Ріє збагнув, що його чекає та сама низка однакових сцен, які повторювалися знов і знов, і ні на що інше уже не сподівався. Так, чума, як абстракція, була більш ніж одноманітна. Змінився, можливо, тільки він сам — Ріє. Він це усвідомив біля статуї Республіки, того вечора, коли дивився на двері готелю, де зник Рамбер. Тільки одне відчув він: його поступово причавлює свинцева байдужість.

Наприкінці тих виснажливих тижнів, коли все в таких самих сутінках весь люд висипав надвір і знічев'я снував по вулицях, Ріє раптом усвідомив, що йому більше не треба боронитися від жалю. Надто вже стомливий жаль, коли він даремний. І, зрозумівши, як поступово замикається в самому собі його серце, лікар уперше спізнав полегкість, єдину за ці тижні, що навалилася на нього як тягар. Він знав, що відтепер його завдання полегшає. І тому радів. Коли лікарева мати, зустрічаючи його о другій годині ночі і ловлячи його порожній погляд, бідкалася, вона саме й шкодувала про те, що син її позбувся єдиної доступної йому втіхи. Щоб боротися з абстракцією, треба хоч трошки бути з нею спорідненим.

Але як утовкмачити це Рамберові? Абстракція в очах Рамбера — це все те, що стає на заваді його щастю. І, правду кажучи, Ріє визнавав, що в певному розумінні журналіст має слухність. Одначе він також знав, що бувають випадки, коли абстракція дужча за людське щастя, і тоді треба це усвідомлювати. Тільки тоді. Мабуть, так і сталося з Рамбером, і лікар збагнув вже згодом з окремих звірянь журналіста. Він міг таким чином стежити з нової позиції за похмурою борнею між щастям кожної окремої людини і абстракціями чуми,— борнею, яка складала весь сенс життя нашого міста протягом довгої доби.

Але там, де одні вбачали абстракцію, інші вбачали істину. І справді, кінець першого місяця чуми затьмарився дальшим спалахом пошесті і палким казанням отця Панлю, єзуїта, того самого, що поміг дістатися додому ослаблomu старому Мішелю. Панлю вже здобув собі шану співробітництвом в Оранському географічному бюлетені; його хист розшифрувати давні написи завоював йому авторитет. Але ще більшу аудиторію він привабив не як учений, а як лектор, Виголосивши низку доповідей про новочасний індивідуалізм. У своїх лекціях він виступив ревним поборником непримиренного християнства, однаково далекого і від сучасної розбещеності, і від обскурантизму минулих сторіч. Він не оберігав своїх слухачів від прикрих істин. Звідси й пішла його добра слава.

Отже, наприкінці першого місяця церковні власті нашого міста вирішили боротися

проти чуми власними засобами і проголосили наступний тиждень тижнем усезагальних молебнів. Ті публічні маніфестації благочестя мали скінчитися в неділю урочистою відправою на честь святого Роха, заступника зачумлених, бо його також вразила чума. З цього приводу звернулися до отця Панлю з проханням прочитати проповідь. На цілі два тижні той відірвався від своїх трудів, присвячених святому Августину та африканській церкві, завдяки яким посів особливе місце в їхньому єзуїтському ордені. Гарячий і пристрасний на вдачу, він одразу погодився прийняти покладену на нього місію. Ще задовго до того, як проповідь було виголошено, про неї багато говорили в місті, і вона по-своєму стала важливою віхою в історії тієї доби.

Тиждень молебнів зібрав багато людей. І зовсім не тому, що звичайно наші оранці вирізнялися великою побожністю. Недільними ранками, наприклад, морські пляжі ставали серйозними конкурентами церковним відправам. І зовсім не тому, що наші співгромадяни в раптовому осяянні звернулися до Бога. Але оскільки місто оголошено закритим і вхід до порту заборонено, морські купання, природно, відпадали — це з одного боку, а з другого, оранці мали якийсь особливий настрій, душею вони не сприймали несподіваних подій, що впали на них, і все ж таки невиразно відчували, що багато чого змінилося. Правда, дехто ще сподівався — моровиця піде на спад і помилує їх самих та їхніх близьких. А отже, вони поки що вважали, що нікому нічого не винні. Чума в їхніх очах була тільки непроханою гостею, котра як прийшла, так і піде геть. Для них, нажаханих, але не зневірених, ще не настала мить, коли чума постане перед ними як форма їхнього існування і коли вони забудуть те життя, що провадили перед пошестю. Словом, вони чекали. Чума досить химерно змінила їхні звичні погляди на релігію, як, до речі, і на силу-силенну інших проблем, і цей новий настрій був однаково далекий і від байдужості, і від пристрасностей, і найкраще визначався словом "об'єктивність". Більшість із тих, що брали участь у тижні молебнів, могли б цілком слушно підписатися під словами, які сказав один із віруючих докторів Ріе:

— Принаймні шкоди від цього не буде.

Сам Тарру записав у своєму щоденнику, що китайці в таких випадках б'ють в барабани, маючи надію задобрити духа чуми, і зауважив, що зовсім неможливо довести, чи справді барабан ефективніший за профілактичні заходи. Він додавав, що з'ясувати це питання можна було б, лише маючи дані про існування духу чуми, і що наше невігластво зводить усі суперечки нанівець.

Так чи інакше, а в нашому кафедральному соборі весь тиждень було повно богомольців. Перші дні чимало співгромадян воліли товпитися перед порталом у затінку пальм та гранатових дерев, слухаючи, як хвилями долітають на вулицю заклики та молитви. Але лихий призвід людям заохота, і потроху ті самі слухачі входили, наважившись, у собор і несміливо підспівували разом з іншими парафіянами. А в неділю густий натовп затопив неф, заповнив усю паперть, навіть на приступках сходів стояли люди. Напередодні в суботу небо захмарилося, дощ линув як з відра. Хто стояв надворі, розкрив парасольки. Коли вступив на кафедру отець Панлю, в соборі витав аромат ладану і дух вогкого шовку.

Отець Панлю був невисокого зросту, проте кремезний. Коли він ухопився своїми великими руками за край кафедри, присутнім видно було тільки щось чорне й широке, а вище дві червоні плями його щік, а ще вище над ними — окуляри в металевій оправі. Голос у нього був дужий, палкий, чутний далеко; і коли панотець кинув молільникам свою першу фразу, палку й карбовану: "Братове мої, вас спостигла біда, ви самі накликали її на себе, братове", немов іскра перебігла рядами аж до паперті.

Наступні фрази логічно не дуже в'язалися з цим піднесеним вступом. Лише десь посередині промови наші співгромадяни збагнули, що панотець зручним ораторським прийомом уклав у першу фразу основну тезу свого казання, ніби пугою ляснув. Одразу ж по тому звертанні Панлю і справді навів вірш із Виходу про чуму єгипетську і додав:

— Ось відколи в історії з'явилась ця кара, щоб вразити ворогів Божих. Фараон опирався задумам Предковічного, а чума кинула його на коліна. Від самого початку історії людства ця кара Божа приборкує сліпих і сповнених гордині. Схаменіться і станьте навколішки.

Дощ знову припустив, і остання фраза проповіді, сказана серед цілковитої тиші, підкресленої нудним плюскотом зливи об вітражі, пролунала так владно, що дехто, повагавшись, зіслизнув зі стільця і вклякнув на молитовному ослінчику.

Інші подумали, що треба піти за тим прикладом, і потроху всі слухачі, майже нечутно, тільки подекуди рипнули стільці, попадали навколішки. Тут Панлю випростався, передихнув гучно і провадив далі ще палкіше:

— Якщо чума нині торкнулася вас, отже, прийшла пора схаменутися. Праведникам нема чого боятися, але грішникам випадає воістину тремтіти. На безмежному току Всесвіту неблаганний ціп молотитиме збіжжя людське, поки відокремить зерно від полови. І ми побачимо більше полови, ніж зерна, більше кликаних, аніж обраних, і не Господь побажав цього лиха. Довго, надто довго світ сей мирився із злом, надто довго сподівався на милосердя Боже. Досить було покаятися в гріхах своїх, і все ставало нам дозволеним. І кожен сміливо каювся в прогріхах своїх. Але настане пора — і осудять його. А поки найлегше жити як живеться, Бог, мовляв, усе простить. Так ось, далі так тривати не може! Господь, який довго схиляв до жителів міста свій милосердний Лик, втомився чекати. Ошуканий у своїй одвічній надії, він відвертає свій погляд від нас. І от, позбавлені Божественного світла, ми надовго поринули в морок чуми!

Хтось із слухачів пустив дивний звук, схожий на кінське форкання. По короткій паузі панотець знов заговорив, але на тон нижче:

— Писано-бо в Золотій легенді, що за короля Умберто Ломбардського Італію спустошила така люта чума, що ледь ставало живих, аби ховати мертвих. А надто лютувала вона в Римі та в Павії. І очам людським явився добрий янгол і звелів лихому янголові, озброєному списом, разити оселі; і щоразу як спис устромлявся в оселю, всі, хто виходив звідти, падали неживі.

Тут Панлю простягнув свої короткі руки до паперті, начебто там, за хисткою дощовою запоною, причаїлося щось.

— Браття мої! — гучав він.— Саме сії смертельні лови ідуть зараз на наших

вулицях. Дивіться, дивіться, ось він, янгол чуми, гарний, як Люципер, і осяйний, як саме зло; ось він звівся над вашими дахами, замірившись правицею з закривавленим списом, а лівою рукою вказуючи на оселі ваші. Може, саме зараз він простер перст до дверей ваших, і спис з тріскотом вганяється в дерево, а ще за мить чума входить до вас, уможується в покої вашому і чекає на ваше повернення. Вона там, терпляча й зірка, неминуча, як сам світовий лад. І руку, що вона протягне до вас, жодна потуга земна, ба навіть — запам'ятайте це гарненько! — суєтні людські знання не відвернуть від вас. Пообмолочуваних на кривавому гармані страждання, вас буде відвіяно вкупі з половиною.

Тут велебний отець, не шкодуючи барв, змалював жахливий для всіх образ бича Божого. І слухачі немов побачили, як той здоровенний дерев'яний дубець вимахує над містом, як тне навмання, як звивається, закривавлений, розбризкуючи кров, множачи страждання людські, "і з такого засіву вродить жниво істини".

Закінчивши цей довгий період, Панлю спинився, чуб упав йому на лоба, все тіло стрясалось, і дрож передавався навіть кафедрі, в яку він учепився обіруч. Потім він заговорив глухіше, але тим самим викривальним тоном:

— Так, настала пора схаменутися. Ви гадали, що досить один раз на тиждень, у неділю, зайти до храму Божого, аби потім усі інші шість днів грішити. Ви вважали, що кілька разів уклякнувши, ви вже спокутували злочинну недбалість. Але Бог, він не теплий. Ці рідкі звертання до небес не можуть задовольнити його невситимої любові. Йому хочеться бачити вас постійно, отака його любов, і воістину тільки так треба любити. Ось чому, втомившись вас виглядати, він напустив бича на вас, як напускав на всі захряслі в гріхах міста відтоді, як веде свій родовід людство. Тепер ви знаєте, що таке гріх, як знали це Каїн та його сини, як знали це перед потопом, як знали жителі Содому і Гоморри, як знали фараон та Йов, як знали всі, кого відцурався Бог. І, як у/сі вони, ви від того дня, як місто замкнуло в своє кільце і вас, і бич Божий, ви інакше бачите все живе й суще. Ви знаєте тепер, що час подумати про головне.

Вологий вітер вдерся під склепіння церкви і пригнув тріскотливі вогники свічок. Густий дух воску, змішаний з подихом тих, хто кашляв, чхав, підступив до кафедри, і отець Панлю, знов повернувшись до свого засновку, зі звичною спритністю, цінованою у нас вельми високо, заговорив спокійним голосом:

— Знаю, багато хто з вас питає себе, куди я, власне, хилю. Я хочу привести вас до істини і навчити радіти всупереч усьому, що я тут сказав. Нині вже не ті часи, коли людину ведуть до добра благії поради й братня рука. Нині вказує істина. І спасенну путь укажує вам також закривавлений спис, і він же підштовхує вас до Бога. Ось у цьому, браття мої, виявляє себе небесне милосердя, що вклало в усе суще і добро, і зло, і гнів, і милість, і чуму, і спасіння. Той самий бич, що мордує вас, підносить кожного й укажує йому шлях. Ще в давні часи абіссінці віри християнської бачили в чумі найпевніший засіб ввійти в царство небесне і приписували їй Божественне походження. Той, кого милувала зараза, загортався в ряднини, якими укривали зачумлених, аби накликати на себе смерть. Певна річ, такого шаленого поривання до спасіння душі ми рекомендувати не можемо. Воно свідчить про гідний жалю поспіх, близький до гордині.

Не треба бігти поперед Бога й прагнути прискорити хід непорушного ладу, заведеного Творцем раз і назавше. Це напрямки веде до ересі. А втім, той приклад повчальний. Найпроникливішим умам він показує осяйне світло вічності в надрах будь-якого страждання. Воно, це світло, осяває похмурі дороги, що ведуть до спасіння... Воно, це світло, є виявом волі Божої, що невтомно обертає зло на добро. Навіть нині воно, це світло, веде нас цим падолом смерті, страху й криків жаху до останнього безгоміння і до вищої засади всього нашого буття. Ото і є, братове мої, та незмірна втіха, що її хотілося мені вам дати, і хай те, що ви чули тут, буде не просто гнівними словесами, а й миродайним глаголом.

З усього відчувалося, що проповідь Панлю завершується. Дощ перейшов. З неба крізь вогкий серпанок лилося на майдан помолоділе світло. З вулиці долинав гомін голосів, шерех автомобільних шин — звичайний гамір пробудженого міста. Намагаючись не робити шуму, слухачі почали стиха збиратися, собор заповнило тихе шамотіння. Проте велебний отець озвався знову, він оголосив, що, довівши Божественне походження чуми і каральну місію бича Божого, він більш не вернеться до цієї теми і, закінчуючи своє слово, утримається вдаватися до оздоб красномовства, що було б недоречно, коли йдеться про події такі трагічні. Йому здається, що всім і так має бути ясно. Він хоче тільки нагадати слухачам, як літописець Мат'є Марє, описуючи велику чуму, що спостигла Марсель, нарікав, що він живе в пеклі, без помочі й надії. Ну що ж, Мат'є Марє був жалюгідний сліпець. Навпаки, отець Панлю наважиться твердити, що саме тепер кожній людині дарована Божа поміч та одвічна християнська надія. Він сподівається попри страхіття цих днів і зойки мрущих, він сподівається попри всі надії, що наші співгромадяни звернуть до небес те єдине слово, слово християнина, яке і є сама любов. А решту довершить Господь.

Важко сказати, чи подіяло те казання на наших співгромадян. Наприклад, пан Отон, слідчий, заявив докторові Ріє, що, на його думку, основна теза отця Панлю "цілком незаперечна". Та не всі оранці дотримувалися такого категоричного погляду. Просто після казання вони гостріше відчули те, що досі бачилось їм якось невиразно, що їх приречено, невідомо за які злочини, на ув'язнення, яке годі собі уявити. І якщо одні провадили своє скромне існування, намагалися пристосуватися до ув'язнення, то інші, навпаки, тільки й думали, як би втекти з цієї тюрми.

Спершу люди без нарікань примирилися з тим, що їх відрізано від зовнішнього світу, так само, як примирилися би вони з будь-якою тимчасовою прикрістю, що загрожувала лише якимсь їхнім звичкам. Та коли вони раптом зрозуміли, що попали у в'язницю, коли над головою, як накривка, круглилось літнє небо, що жолобиться від спеки, то невиразно відчули, що цей полон загрожує всьому їхньому життю. Вечорами, разом з прохолодою, поверталася до них снага і спонукала їх іноді до відчайдушніших вчинків.

Спершу — важко сказати, чи то був простий збіг,— але тільки після цієї згаданої неділі в нашому місті оселився ляк; і з глибини його і обсягу стало ясно: наші співгромадяни почали усвідомлювати своє становище. Отож з певного погляду

атмосфера в нашому місті дещо змінилася. Але ось що незбагненно: сталися ці зміни в атмосфері самого міста чи в людських серцях?

Через кілька днів після недільної проповіді доктор Ріє разом з Граном вирушили на околицю, обговорюючи події останніх днів, як раптом шлях їм перепинив якийсь чоловік, він незграбно тупцяв перед ними, але чомусь не рушав з місця. Саме цієї хвилини спалахнули вуличні ліхтарі, їх запалювали тепер щораз пізніше. Почеплена високо вгору лампа осяяла зненацька чоловіка, і вони побачили, що незнайомець нечутно регоче, приплющивши очі. По його блідому обличчю, спотвореному усмішкою німих веселощів, рясними краплями котився піт. Вони пішли далі.

— Божевільний,— мовив Гран.

Ріє, що взяв свого супутника під руку, аби швидше повести його геть від цього видовиська, відчув, як тіло Грана тіпає від дрожі.

— Скоро в нашому місті всі будуть божевільні,— мовив Ріє.

В горлі йому пересохло, очевидно, давалася ознаки багатоденна втома.

— Зайдімо вип'ємо чогось.

В тісній кав'ярні, куди вони зайшли, освітленій єдиною лампочкою, що горіла над шинквасом і розливала густо-багрове світло, клієнти чомусь гомоніли стиха, хоча, здавалося б, для цього не було ніякої причини. Гран, на великий подив лікаря, замовив собі склянку рому, вихилив одним духом і заявив, що міцне аж-аж. Потім рушив до виходу.

Коли вони опинились надворі, Ріє причулося, ніби нічний морок густо пронизаний зойками. Глухий посвист, що йшов із чорного неба й вився десь над ліхтарями, несамохіть нагадав йому незримий бич Божий, що невтомно розтинав тепле повітря.

— Яке щастя, яке щастя,— все повторював Гран.

Ріє намагався зрозуміти, що він, власне, має на гадці.

— Яке щастя,— промовив Гран,— що в мене є моя робота.

— Атож,— підтвердив Ріє,— це справді велика перевага.

І, бажаючи заглушити той посвист, він спитав Грана, чи задоволений він своєю роботою.

— Та як би вам сказати, гадаю, я на добрій дорозі.

— А довго вам ще працювати?

Гран ніби ожив, голос його залунав голосніше, ніби зігрітий випарами алкоголю.

— Не знаю. Але річ не в тім, докторе, зовсім не в тім.

Навіть у темряві Ріє здогадався, що його співрозмовник вимахує руками. Здавалося, він готує подумки промову, і вона й справді нараз вихопилася назовні й полилася без упину:

— Бачите, докторе, чого я хочу,— я хочу, щоб того дня, коли мій рукопис попаде до рук видавця, видавець, прочитавши його, підвівся з місця і сказав своїм співробітникам: "Панове, шапки геть!"

Ця несподівана заява здивувала Ріє. Йому здалося навіть, ніби Гран підніс руку до голови жестом людини, що скидає капелюх, а потім викинув руку вперед. Там, угорі, з

новою силою задзвенів чудний посвист.

— Так,— мовив Гран,— я повинен досягти досконалості.

При всій своїй недосвідченості в літературних справах,

Ріє, одначе, подумав, що, мабуть, усе відбувається не так просто і що, скажімо, навряд чи видавничі працівники сидять у своїх кабінетах у капелюхах. Але хто його знає — і Ріє волів промовчати. Він несамохіть прислухався до таємничого гуку чуми. Вони наближались до Гранового кварталу, а що дорога йшла вгору, на них повіяло свіжим вітерцем, що забрав з собою водночас усі міські шерехи. Гран усе ще говорив, але Ріє вловлював лише половину його слів. Він зрозумів тільки, що твір, про який мовиться, уже нараховує сотні сторінок і що найважче для автора — це досягти досконалості

— Цілі вечори, цілі тижні над одним якимсь словом... а то й просто над узгодженням.

Тут Гран зупинився і зловив лікаря за гудзик від плаща. З його майже беззубого рота слова виривалися на превелику силу.

— Зрозумійте мене, докторе. У гіршому випадку не так уже й складно вибирати між "але" та "і". І вже куди важче віддати перевагу "і" чи "потім". Ще більше клопоту з "потім" і "далі". Та чи не найважче знати, де треба ставити "і", а де можна обійтися.

— Так, — мовив Ріє,— розумію.

Він знову рушив далі. Гран, збентежений, наздогнав лікаря.

— Даруйте мені,— пробурмотів він.— Сам не знаю, що сьогодні зі мною діється.

Ріє легенько поплескав його по плечу й сказав, що він хотів би йому допомогти, та й усе, що він розповів, його дуже зацікавило. Гран, здавалося, заспокоївся, і, коли вони підійшли до під'їзду, він, повагавшись, запросив лікаря завітати на хвилинку до нього. Ріє погодився.

Гран посадив гостя в їдальні до столу, заваленого паперами, кожний аркуш був змережаний дрібним, як мачок, письмом, чорнів від рясних правок.

— Так, це ж він і є,— сказав Гран, піймавши запитальний погляд Ріє.— Може, вип'єте чогось? Я маю трохи вина.

Ріє відмовився. Він дивився на аркуші рукопису.

— Та не дивіться так,— попросив Гран.— Це тільки перша фраза. Ох і попоморочився я з нею, добре попоморочився.

Він теж утупився в розкидані по столу аркуші, і рука його, скоряючись непоборному пориву, сама потяглася до сторінки і піднесла її ближче до електричної лампочки без абажура. Аркуш тремтів у його руці. Ріє завважив, що чоло у службовця спітніло.

— Сідайте,— сказав він,— і почитайте.

Гран глипнув на лікаря і вдячно всміхнувся.

— Справді,— мовив він,— мені й самому хочеться вам почитати.

Він почекав з хвилину, не відриваючи погляду від сторінки, потім сів. А Ріє прислухався до невиразного зітхання міста, яке ніби акомпанувало посвисту бича.

Саме цієї миті він надзвичайно гостро відчув усе місто, що лежало внизу і обернулося в наглухо замкнутий світ, який роздирали страхітливі зойки, що їх поглинала нічна пільма. А поряд глухо бубонів Гран:

— "Погожого травневого ранку чепурна амазонка верхи на чудовій гнідїй кобилі скакала квітучими алеями Булонського лісу... "

Потім знову запала тиша і принесла з собою невиразний гул міста-мученика. Гран поклав аркуш, але очей від нього не відвернув. Через хвилину він глянув на Ріє:

— Ну як?

Ріє відповів, що початок здався йому цікавим і цікаво було б дізнатися, що буде далі. На це Гран палко заперечив, що такий погляд неправильний. І навіть приплеснув аркуш долонею.

— Це тільки чернетка. Коли мені пощастить непомильно точно намалювати картину, що живе в моїй уяві, коли моя фраза матиме такий самий алюр, як оцей чіткий клус — один-два-три, один-два-три,— все інше піде легше, а головне, ілюзія з першого ж рядка набере такої сили, що сміливо можна буде сказати: "Шапки геть!"

Але поки що роботи в нього по зав'язку. Ні за які скарби світу він не погодиться віддати ось таку фразу до рук видавця. Хоч іноді ця фраза і дає йому відчуття авторського задоволення, він добре розуміє, що поки ще вона повністю не передає реальної картини, написана якось надто легковажно і це, хай віддалено, все-таки ріднить її зі штампом. Отаке було його зізнання, коли раптом за вікном щось затупотіло, ніби хтось біг. Ріє підвівся.

— Ось побачите, як я її поверну,— сказав Гран і, озирнувшись на вікно, додав: — Коли все це минеться...

Тут знову почулися поквапливі кроки. Ріє хутко вийшов на вулицю, і повз нього пройшло двоє людей. Очевидно, вони простували до міської брами. І справді, деякі наші співгромадяни, втративши тямку від спеки й чуми, вирішили діяти силою і, намагаючись обдурити пильність кордону, вибратися з міста.

Інші, як, скажімо, Рамбер, також намагались вирватися з атмосфери дедалі більшої паніки, але діяли коли не успішніше, то завзятіше й спритніше. Попервах Рамбер проробив усі офіційні демарші. За його словами, він завжди вважав, що наполегливість рано чи пізно візьме гору, та й з певного погляду вміння виплутуватися з халепи було властиве його фахові. Отож він відвідав чимало канцелярій і людей, чия компетенція звичайно не викликала сумніву. Але за цих обставин уся їхня компетенція була ні на що. Найчастіше то були люди, що мали цілком точні й усталені уявлення про все, що стосувалося банкових операцій, чи експорту, чи цитрусових, чи виноторгівлі, люди, безперечно, обізнані з питаннями права або страхування, не кажучи вже про те, що мали солідні дипломи і чималий запас доброї волі. Саме наявність доброї волі і вражала в них. Але в усьому стосовно чуми їхні знання зводилися до нуля.

Та дарма, Рамбер знову і знову викладав кожному з них свою справу. Його доводи в основному зводилися до того, що він, мовляв, чужий у нашому місті, і тому його випадок вимагає особливого розгляду. Співрозмовники з цим охоче погоджувалися.

Але майже всі давали йому зрозуміти, що саме в таке становище потрапило чимало людей, і тому випадок його не такий винятковий, як йому здається. На це Рамбер заперечував, що, коли навіть так, суть його аргументації не міняється, а йому відповідали, що все-таки міняється, бо власті чинять у таких випадках перешкоди, бояться будь-яких потурань, не бажаючи створювати так званий прецедент, причому останнє слово вимовлялося з неприхованою відразою. Рамбер якось повідомив докторові Ріє, що за створеною ним класифікацією таких типів він заносить до графі "бюрократи". А, крім бюрократів, траплялися ще й базіки, вони запевняли прохача, що все це довго не триватиме, а коли від них вимагали конкретної ухвали, не скупилися на добрі поради, навіть намагалися утішати Рамбера, твердячи, що все це лише тимчасові прикροщі. Траплялися також достойники, ті вимагали, щоб прохач виклав своє прохання на папірці і подав їм, а вони вже повідомлять його про свою ухвалу; траплялися скоробрехи, що пропонували йому ордер на квартиру або повідомляли адреси недорогого пансіону; траплялися педанти, що вимагали заповнити за всією формою бланки й одразу ж підшивали їх до справи; зустрічалися неврастеніки, що знімали руки до неба; зустрічались уперті, що відвертали очі; і нарешті, а таких було більшість, зустрічались формалісти, що за звичкою відсилали Рамбера до сусідньої канцелярії або підказували якийсь новий хід.

Журналіст пошарпав собі нерви, оббиваючи пороги, зате зумів скласти досить ясне уявлення про те, що таке мерія або префектура, ще й тому, що змушений був висиджувати годинами на оббитій молескіном лаві навпроти величезних плакатів — одні закликали брати державну позику, вільну від податків, інші — вступати до колоніального війська; а потім ще тупцяв у самих канцеляріях, де на обличчях урядовців можна було прочитати не більше, ніж на скорошитах і полицках з теками. Правда, тут була одна перевага, як признався не без гіркоти Рамбер докторові Ріє: всі ці клопоти затулили від нього істинний стан справ. Він навіть не помітив, що пошесть наростає. Не кажучи вже про те, що дні, згаяні в марній біганині, минали швидше, та й хіба в такому становищі, в якому перебувало все місто, кожен минулий день не наближав людину до кінця її випробування, якщо, звісно, вона до цього доживе. Ріє мусив визнати, що такий погляд не позбавлений логіки, але закладена в ній істина, мабуть, надто загальна.

Нарешті настала хвилина, коли в Рамбера ожила надія. З префектури він отримав анкету з проханням заповнити її якнайточніше. Опитувачів цікавило: його точні ім'я та прізвище, його сімейний стан, його прибутки — давнішні й теперішні, словом, те, що прийнято називати *curriculum vitae*. В перші хвилини йому здалося, ніби цю анкету розіслано саме тим особам, яких можна відправити на місце їхнього постійного проживання. Деякі відомості, зібрані в канцелярії, правда, досить туманні, підтвердили це враження. Але після рішучих кроків Рамберові пощастило знайти відділ, що розсилав анкети, і там йому сказали, що дані збираються "про всяк випадок".

— Який випадок?—спитав Рамбер.

Тоді йому пояснили, що на той випадок, коли він заразиться чумою й помре, і тоді,

з одного боку, відділ зможе сповістити рідних про цей сумний факт, а з другого — встановити, чи оплачуватиметься утримання його, Рамбера, в лазареті з міського бюджету чи можна буде сподіватися, що родичі небіжчика компенсують ці видатки. Звичайно, це підтверджувало, що його не остаточно розлучено з тією, яка чекає на нього,— бо про їхню долю клопочеться суспільство. Але втіха була досить жалюгідна. Найдивовижніше те,— і Рамбер це завважив,— що в самий розпал стихійного лиха якась канцелярія незворушно робила свою справу, виявляла ініціативу в дочумному стилі, іноді навіть без відома начальства, і чинила так лише тому, що була спеціально створена для такого діла.

Наступний період був для Рамбера разом і найлегший, і найважчий. Це був період заціпеніння. Журналіст оббігав уже всі канцелярії, зробив усе можливе і збагнув, що з цього боку, принаймні на тепер, вихід надійно забарикадовано. Тоді він почав вештатися від кав'ярні до кав'ярні. Вранці вмощувався на терасі перед кухлем теплуватого пива й гортав газети в надії знайти в них бодай натяк на близький кінець пошесті, розглядав перехожих, неприязно відвертався від їхніх невеселих облич. Перечитавши вдесьте, усоте вивіски розташованих навпроти крамниць, а також рекламу славетних аперитивів, що їх уже не подавали, він підводився з місця й чимчикував навмання жовтими вулицями міста. Так і збігав час до вечора, від самотнього ранкового висиджування в кав'ярні до вечері в ресторані. Саме ввечері Ріе помітив Рамбера, який стояв у нерішучій позі на порозі кав'ярні. Нарешті він, очевидно подолавши вагання, ввійшов і сів у дальньому кутку зали. Наближалася та година — за наказом згори вона щодня наставала все пізніше й пізніше,— коли в кав'ярнях і ресторанах дають світло. Залу затоплювали сутінки, водяві, каламутно-сірі, рожевість вечорового неба відбивалася в віконних шибках, і в дедалі густішій темряві тьмяно полискував мрамур столиків. Тут, серед порожньої зали, Рамбер здавався заблудлою тінню, і Ріе подумалося, що для журналіста це година відчуженості. Але й усі інші бранці зачумленого міста проходили одночасно з ним через свою годину самоти, і треба було щось робити, аби поквапити хвилину визволення. Ріе одвернувся.

Цілі години Рамбер проводив також і на вокзалі. Вихід на перон було заборонено. Але до зали чекання, куди потрапляли з площі, дверей не замикали, й іноді в спеку там знаходили притулок жебраки. Рамбер приходив на вокзали читати старі розклади поїздів, оголошення, що забороняли плювати на підлогу, і порядок роботи залізничної поліції. Потім він сідав у куток. В залі було напівтемно. Боки старої чавунної грубки, не топленої вже багато місяців, були всі в патьоках від поливки дезінфекційним розчином. Зі стіни десяток плакатів вістував щасливе й привільне життя десь у Бандолі чи Каннах. Тут на Рамбера опало й страхало його відчуття свободи, яке виникає, коли доходиш до останньої межі. З усіх зримих спогадів найболісніші були для нього картини Парижа, так принаймні запевняв він доктора Ріе. Париж переслідував його як мана, і знайомі краєвиди — вода й старе каміння, голуби на Пале-Рояль, Північний вокзал, безлюдні квартали круг Пантеону і ще деякі паризькі куточки — вбивали будь-яке бажання діяти, але ж раніше Рамбер навіть гадки не мав, що любить їх до сліз. Ріе

подумав лише, що журналіст просто ототожнює ці образи зі своїм коханням. І коли Рамбер сказав йому якимось, що любить прокидатися о четвертій годині ранку й думати про своє рідне місто, лікар легко співставив це зізнання зі своїм сокровеним досвідом — йому також саме о цій порі втішно було уявляти собі свою відсутню дружину. Саме в ці години йому щастило відчувати її наяву. До четвертої години ранку людина, власне, нічого не робить і спить собі любісінько, якщо навіть ніч ця була ніччю зради. Так, людина спить о цій порі, і дуже добре, що спить, бо єдине бажання збаламученого неспокоєм серця — неподільно володіти тим, кого любиш, або, коли настала година розлуки, занурити цю істоту в сон без видінь, аби тривав він до дня зустрічі.

Незабаром після казання настав період спеки. Минав червень. Назавтра після запізнілих дощів, що відзначили собою славетну проповідь, літо раптом розцвіло в небі і над дахами будинків. Прихід його почався з палючого вістряга, що стих лише надвечір, але встиг висушити всі стіни в місті. Сонце, здавалося, захрясло посеред неба. Протягом усього дня спека і яскраве світло заливали місто. Тільки-но людина покидала дім або виходила з-під вуличних аркад, відразу ж починало здаватися, ніби в місті не існує куточка, захищеного від цього сліпучого проміння. Сонце переслідувало наших співгромадян навіть у найглухіших завулках, і варто їм було пристати бодай на хвилину, як воно починало пекти їх. А оскільки перші дні спеки збіглися з стрімким злетом кривої смертності — тепер епідемія забирала за тиждень десь із сімсот жертв,— у місті запанувала зневіра. В передмістях, де на рівних вулицях стоять будинки з терасами, ущух звичайний гомін, і квартал, де все життя минає біля порога, завмер; віконниці й двері позачинялися. Але ніхто не знав, що загнало людей до осель — чума чи сонце. Проте з деяких будинків долинали зойки. Раніше, коли траплялося щось подібне, на вулиці збиралися роззяви, дослухалися, патякали. А тепер, коли тривога запанувала надовго, серця людей ніби зачерствіли, і кожен жив чи проходив десь осторонь від цих зойків, наче ті стали звичайною мовою людей.

Сутички біля міських воріт, коли жандармам довелося пустити в хід зброю, збудили глухе ремство. Були, напевне, поранені, але в місті, де все перебільшувалося під впливом спеки і страху, твердили, що були й убиті. Принаймні ясно одне: невдоволення невпинно зростало і, побоюючись найгіршого, наша адміністрація всерйоз почала думати про заходи, яких доведеться вжити в тому разі, якщо населення міста, яке змирилось було під бичем, раптом збунтується. Газети друкували декрети, де знов і знов нагадувалося про категоричну заборону покидати межі міста, порушникам загрожувала тюрма. По місту снували патрулі. Безлюдними, розпеченими спекою вулицями, між двох рядів щільно причинених віконниць раз по раз проїздив кінний патруль, попереджаючи про свою появу дзвінким цоканням копит об бруківку. Патруль зникав за рогом, і глуха, тривожна тиша знову поймала пригнічене бідую місто. Іноді лунали постріли — то спеціальний загін, згідно з недавнім наказом, відстрілював бродячих собак і котів, можливих носіїв бліх. Це сухе бахкання остаточно занурювало місто в атмосферу воєнної тривоги.

Усе набувало непомірно величезної ваги в заляканих душах наших співгромадян, і

винні в цьому були спека й німота. Вперше наші співгромадяни стали помічати барви неба, пахощі землі, що вістували зміну пір року. Кожен з острахом розумів, що спека сприятиме розвитку епідемії, і водночас кожен бачив, що наставало літо. Щебет берегівок у вечоровому небі над містом робився особливо крихким. Але червневі сутінки, що розсувають у наших краях обрій, були куди ширші за той щебет. На базари вивозили вже не перші весняні пуп'янки, а пишні розквітлі квіти, і після вранішнього продажу барвисті пелюстки встеляли запорошені пішоходи. Всі бачили навч, що весна висякла, змарнувала себе на ці тисячі й тисячі квітів, що змінювали одні одних, як у хороводі, і що вона вже хиріє, поволі розчавлювана подвійним тягарем — чуми і спеки. В очах у всіх наших співгромадян це по-літньому яскраве небо, ці вулиці, споловілі від порошу й нудьги, набували такого самого погрозливого сенсу, як сотні смертей, що новим тягарем лягали на плечі міста. Немилосердне сонце, довгі години з присмаком дрімоти й літніх вакацій уже не кликали, як раніше, на свято води й плоті. Навпаки, в нашому закритому й пришиклі місті вони лунали глухо, як у підземеллі. Години вже втратили мідний полиск засмаги щасливих літніх місяців. Сонце чуми приглушувало всі барви і гнало геть найменшу радість.

Ось цим і дався знаки один із великих переворотів, учинених чумою. Всі наші співгромадяни радо зустрічали літо. Місто розкривалося тоді назустріч морю і все, що було в ньому молодого, вихлюпувало на пляжі. Зате цього літа море, яке лежало зовсім поряд, було під забороною, і тіло позбувалося права на свою пайку радості. Як жити в таких умовах? І знов-таки Тарру дав найправдивішу картину нашого животіння в ті невеселі дні. Звичайно, він стежив лише в загальних рисах за розвитком чуми і слушно занотував у своєму записникові, як черговий етап епідемії, ту обставину, що радіо відтепер вже не повідомляло, скільки сотень душ померло за тиждень, а наводило дані лише за один день: дев'яносто два смертні випадки, сто сім, сто двадцять. "Преса і міські власті намагаються перехитрувати чуму. Уявляють, ніби виграють очко лише тому, що сто тридцять, звичайно, менше, ніж дев'ятсот десять". Змалював він також зворушливі чи просто ефектні аспекти пошесті — розповів про те, як ішов безлюдним кварталом повз наглухо зачинені віконниці, аж раптом над самою його головою розчахнулися дві половинки вікна, і якась жінка, голосно двічі скрикнувши, знов причинила віконниці, відрізавши густий морок оселі від денного світла. А в іншому місці він занотував, що з аптек позникали ментолові пастилки, бо багато хто смокче їх безупинно, щоб уберегтися від можливої зарази.

Він не припиняв спостережень за своїми знайомими. Зокрема, переконався, що котячого дідка також спіткало лихо. Якось уранці на їхній вулиці гримнули постріли, і, як писав Тарру, свинцеві плювки повкладали на місці більшість котів, а решта з переляку порозбігалася. Того ж таки дня дідок вийшов певної години на балкон, вражено знизав плечима, перекився через бильця, зірко оглянув усю вулицю з краю в край і, мабуть, надумав скоритися долі й чекати. Пальці його нервово барабанили по залізних ґратках. Він почекав іще, покидав на пішохід папірці, вернувся до кімнати, знову вийшов, але потім раптом зник, сердито грюкнувши балконними дверима. Та

сама сцена повторилися в наступні дні, але обличчя в дідка ставало все похмуріше й неспокійніше. А вже через тиждень Тарру марно чекав на цю щоденну появу, вікна не відчинялися, за ними, мабуть, панувала цілком зрозуміла прикрість. "Заборонено під час чуми плювати на котів" — таким афоризмом завершувався цей запис.

Зате Тарру, вертаючись увечері до готелю, знав, що побачить у холі понуру постать нічного сторожа. Сторож снував туди-сюди і нагадував усім і кожному, що він, мовляв, передбачав лихо. Коли ж Тарру, потвердивши, що сам чув це пророцтво, дозволив собі нагадати, що той передбачав землетрус, старий заперечив:

— Ох, коли б то землетрус! Добряче струсне — та й квіт... Полічать мертвих, живих, та й по всьому. Але ця проклятуща чума! Навіть ті, хто не хворий, однаково носять заразу в своєму серці.

Директор готелю був пригнічений не менше. Спочатку подорожнім, які застрягли в Орані, доводилося мешкати в готелі, бо місто оголошено закритим. Але пошесть тривала, і багато постояльців воліло перебратися до своїх приятелів. Отож з тієї причини, з якої всі номери раніше були зайняті, тепер вони стояли пустками, бо нових мандрівників до нашого міста вже не пускали. Тарру залишався серед кількох останніх гостей, і директор при кожній зустрічі давав йому наздогад, що він уже давно зачинив би готель, але не робить цього заради своїх останніх клієнтів. Він часто питав у Тарру, скільки може тривати епідемія.

— Кажуть,— відповідав Тарру,— холод перешкоджає розвитку бацил.

Тут директор зовсім губився:

— Але ж тут ніколи справжнього холоду не буває, пане. В кожному разі, доведеться чекати ще багато місяців.

Він зрештою не сумнівався, що й по закінченні пошесті подорожні довго ще обминатимуть наше місто десятою дорогою. Ця чума — погибель для туризму.

У ресторані після короткої відсутності знову з'явився пан Отон, чоловік-сич, але тільки в товаристві двох своїх муштрованих щенят. Як з'ясувалося, його дружина доглядала хвору матір і тепер, поховавши її, відбувала карантин.

— Не до вподоби мені таке,— признався директор Тарру.— Карантин карантином, а все-таки вона тепер на підозрі й сама, а значить, і вся родина.

Тарру зауважив, що тоді всі люди підозрілі. Але директор правив своєї, він мав щодо цього свою певну думку.

— Ні, пане, ми з вами, приміром, не підозрілі. А вони — так.

Проте пан Отон не збирався змінювати своїх звичок через таку дрібницю, як чума, цього разу чума впіймала облизня. Він заходив так само до ресторанної зали, вмощувався за столиком перший, як і раніше, провадив зі своїми чадами уїдливо-вишукані розмови. Змінився лише один хлопець. Весь у чорному, як його сестра, він якось скулився і здавався мініатюрною тінню батька. Нічний сторож, що недолюблював пана Отона, бурчав:

— О, цей здохне одягнутий. І споряджати не доведеться. Так на той світ і загуде.

Знайшлося в щоденнику місце і для запису про казання отця Панлю, але з таким

коментарем: "Мені зрозумілий, навіть симпатичний цей запал. Початок лиха, як і його кінець, завжди супроводжується невеличкою дозою риторики. В першому випадку ще не втрачено звичку, а в другому — вона вже встигла вернутися. Саме в розпалі біди звикаєш до правди, цебто до мовчанки. Почекаймо".

Занотував Тарру також, що мав довгу розмову з доктором Ріє, але не виклав її, а відзначив лише, що вона дала добрі наслідки, принагідно згадав, що очі у лікаревої матері карі, і зробив звідси чудернацький висновок, що погляд, де читається така доброта, буде завше дужчий за будь-яку чуму, і, нарешті, присвятив мало не сторінку старому ядушникові, пацієнтові доктора Ріє.

Після їхньої розмови Тарру напросився піти з лікарем, який вирушив провідати хворого. Старий вітав гостей своїм звичним уїдлигим хихотінням і потиранням рук. Він сидів на ліжку, відкинувшись на подушку, а обабіч стояли два горнятка з горошком.

— Ага, ще один,— вигукнув він, побачивши Тарру.— Світ пішов шкереберть, тепер лікарів більше, ніж хворих. Ну як, швидко покотилося, га? Священик правду казав — ми накликали на себе лихо.

Назавтра Тарру знов прийшов до нього без попередження. Якщо вірити його нотаткам, старий ядушник, за фахом галантерейник, доживши до п'ятдесяти літ, подумав, що досить напрацювався на своєму віку. Він зліг і більше не вставав. Проте стоячки ядуха йому майже не дошкуляла. Так і дожив він на невеличку ренту до свого сімдесятип'ятиліття і був ще бадьорий. Старий терпіти не міг годинників, і в домі його не було навіть будильника. "Годинник,— казав він,— річ дорога й марна". Час він визначав сам, особливо обідню годину, єдине, що його обходило, з допомогою горнятка, бо при пробудженні коло його ліжка вже стояло двоє горняток, причому одне повне по вінця. Так, горошинка по горошинці, він насипав порожнє горня ретельно й розмірено. Горнятка з горошком були, сказати б, його особистими орієнтирами, вони цілком годилися для виміру часу.

— Ось перекладу п'ятнадцять горняток,— мовив він,— і настане година перекусити. Усе так просто.

А втім, як вірити жінці, ще замолоду він мав свої химери. І справді, його ніколи нічого не цікавило: ні праця, ні приятелі, ні кав'ярні, ні музика, ні жінки, ні прогулянки. Він і з міста ні разу не виїздив; лише якимось, коли в родинних справах йому довелося їхати до Алжира, він зійшов на найближчій від Орана станції — далі подорожувати йому було не до снаги — і першим же поїздом повернувся додому.

Старий розтлумачив Тарру, враженому таким замкнутим життям, що за релігією перша половина людського життя — це сходження, а друга — спуск; коли починається цей спуск, дні людини вже належать не їй, їх можуть щохвилини відібрати. І нічого тут не вдієш, тому краще взагалі нічого не робити.

А втім, явна нелогічність цього становища, очевидно, нітрохи його не бентежила, бо майже одразу ж він заявив Тарру, що Бога не існує, якби Бог був, навіщо б тоді потрібні були попи. Але з подальшої розмови Тарру стало ясно, що філософська засада старого прямо пояснюється тим невдоволенням, яке викликали в нього благодійницькі побори в

їхній парафії. Як про останній штрих до його портрета треба згадати про найзаповітніше прагнення, яке він не раз висловлював співрозмовникові: він мав надію померти в глибокій старості.

— Може, він святий? — питав себе Тарру. І відповідав: — Так, святий, якщо тільки святість — сукупність звичок.

Але водночас Тарру завзявся описати досить докладно один день у зачумленім місті й дати точне уявлення про заняття й життя наших співгромадян того літа. "Ніхто, крім п'яничок, тут не сміється,— записав Тарру,— а вони сміються надто багато й часто". Потім ішов сам опис.

"На світанку містом проноситься легесенький повів. О тій порі, порі поміж тими, хто вмер уночі, і тими, хто вмер вдень, чомусь ввижається, ніби моровиця на мить завмирає і набирається духу. Всі крамниці ще зачинені. Але написи, виставлені подекуди на вітринах: "Зачинено через чуму", свідчать, що ці крамниці й не відкриваються, як настане слухний час. Іще сонні продавці газет не викрикують останніх новин, а спершись на розі вулиці об мур, мовчки простягають ліхтарям свій товар жестом сновиди. Ще хвили-на-друга, і розбуджені дзвоном перших трамваїв газетники розсиплюються по всьому місту, тримаючи у витягнутій руці газетний аркуш, де чорніє лише одне слово: "Чума". "Чи триватиме чума до осені? Професор Б. відповідає: "Ні!" — "Сто двадцять чотири смертні випадки — такий підсумок дев'яносто четвертого дня пошесті".

Незважаючи на паперову кризу, яка робиться все відчутнішою і через яку видання скоротили свій обсяг, почала виходити газета "Вісник епідемії", чие завдання "інформувати наших громадян з максимальною об'єктивністю про прогресування чи затухання хвороби; давати їм найавторитетнішу інформацію про подальший перебіг пошесті; надавати свої шпальти всім тим, відомим чи невідомим, хто хоче боротися з лихом; підтримувати дух населення, друкувати розпорядження влади, словом, згуртовувати добру волю всіх і кожного, щоб успішно долати стихійне лихо". Насправді ж ця газета вже через кілька днів обмежила своє завдання публікацією повідомлень про нові й надійні профілактичні засоби проти чуми.

Близько шостої газети успішно розкуповуються в чергах, що збираються під дверима крамниць за добру годину до відкриття, а потім і в трамваях, що приїжджають з передмість напхом напхані. Трамваї стали тепер єдиним нашим транспортом, і вони ледве повзуть, бо всі майданчики і підніжки обліплені пасажирами. Цікава подробиця — пасажири намагаються стояти одне до одного спиною, звичайно, наскільки це можливо при такій тисняві,— уникаючи взаємного зараження. На зупинці трамвай викидає з себе гурт чоловіків і жінок, що поспішають розбігтися навсід, аби лишитися на самоті. Часто в трамваях зчиняються сварки, це пояснюється просто лихим настроєм, а він став тепер хронічним.

По тому як проїдуть перші трамваї, місто поволі починає прокидатися, відчиняються перші пивниці, де на прилавках рясніють написи: "Кави нема", "Цукор приносьте з собою" і таке інше. Потім відчиняються крамниці, оживають вулиці.

Одночасно все місто затоплює сонячне проміння і жарота поймає липневе небо свинцевим серпанком. О цій порі люди, котрим нічого робити, наважуються пройтися бульваром. Створюється враження, ніби багато хто хоче будь-що закласти чуму з допомогою виставленого напоказ достатку. Щодня близько одинадцятої на центральних вулицях міста відбувається такий собі парад молодиків і дівчат, і, дивлячись на них, розумієш, що в лоні великих катастроф зріє палке бажання жити. Коли епідемія піде вшир, то рамки моралі, певне, ще розсунуться. І ми побачимо тоді міланські сатурналії над розкритими могилами.

Ополудні, наче за помахом чарівної палички, заповнюються всі ресторани. А вже через кілька хвилин коло дверей тупочуться маленькі купки людей, котрим не вистачило місця. Від спеки небо поступово тьмяніє. А в затінку величезних маркіз ті, що хочуть їсти, чекають своєї черги на вулиці, яку от-от розтопить сонце. Ресторани такі переповнені, бо вони багато в чому спрощують проблему харчування. Але страх заразитися не перевівся і там. Відвідувачі довго й ретельно перетирають виделки, ложки й тарілки. З недавнього часу на вітринах ресторанів з'явилися оголошення: "У нас посуд кип'ятять". Але потім власники ресторанів відмовилися від будь-якої реклами, бо публіка все одно прийде. Та ще й клієнт перестав скупитися. Найтонші вина або ті, що вважаються за такі, найдорожчі закуски — он із чого починається несамовите змагання трапезників. А ще кажуть, ніби десь у ресторані зчинилася паніка: якийсь клієнт раптом почувся недобре, встав із-за столу, пополотнів, і, хитаючись, рушив до виходу.

Близько другої місто поволі безлюдніє, в ці хвилини сходяться водночас курява, сонце, чума і мовчанка. Уздовж стін високих старих кам'яниць невтомно струмує жар. Ці довгі тюремні години переходять у розжеврені вечори, які обрушуються на людне, гомінке місто. В перші дні спеки, невідомо чому, на вулицях навіть вечорами нікого не було. Однак тепер перший нічний холодок приносить з собою якщо не надію, то хоч перепочинок. Усі висипають тоді надвір, намагаються оглушити себе балачкою, голосними суперечками, жаданнями, і під пурпуровим липневим небом усе місто, з його парочками і людським гомоном, рине назустріч задушливій ночі. І даремно щовечора на бульварі якийсь натхненний дід у фетровому капелюсі та в краватці метеликом розштовхує юрбу, все примовляючи: "Господь великий, прийдіть до нього"; всі, навпаки, поспішають до чогось, чого вони, власне, не знають, чи до того, що здається їм важливіше за Бога. Попервах, коли гадали, ніби пошесть — така собі звичайна епідемія, релігія була ще доречна. Але коли люди побачили, що справа кепська, всі разом згадали, що існують радощі життя. Тоскний страх, що спотворює вдень усі обличчя, тепер, у цьому закуреному гарячому присмерку, поступається перед диким піднесенням, перед якимсь незугарним гультайством, що запалює все місто.

"І я, я теж, як вони. Та що там! Смерть для таких людей, як я,— ніщо. Просто подія, що доводить нашу слухність!"

То сам Тарру попросив Ріє про побачення, згадане в його щоденнику. Того вечора, чекаючи на нього, Ріє дивився на матір, що спокійно сиділа на стільці в кутку їдальні.

Це тут, на цьому самому місці, вона, попоравшись по господарству, проводила все своє дозвілля. Вона чекала, згорнувши руки на колінах. Ріє не був навіть певен, чи вона чекає саме його. Та коли він заходив до кімнати, материне обличчя ніби мінилося. Все те, що довгим працьовитим життям було зведено до німоти, здавалося, водночас у ній оживало. Але потім вона знову поринала в мовчанку. Того вечора вона дивилася у вікно на вулицю, вже безлюдну. Вуличне освітлення тепер потьмяніло на дві третини. І тільки окремі кволі лампочки ще прорізали нічну пітьму.

— Невже протягом усієї пошесті електрика так і подаватиметься у півнапруги? — спитала пані Ріє.

— Мабуть.

— Хоча б до зими все скінчилось. А то взимку буде зовсім сумно.

— Авжеж,— погодився Ріє.

Він помітив, що материн погляд спочиває на його чолі. Та й сам Ріє знав, що неспокій і перевтома останніх днів не прикрашають його.

— Ну як сьогодні, щось негаразд? — спитала пані Ріє.

— Та ні, як завжди.

Як завжди! То означало, що нова сироватка, надіслана з Парижа, виявилась, очевидно, не такою дійовою, як перша, і що показники смертності зростають. Як і досі, профілактичну вакцинацію доводиться робити лише в родинах, де вже побувала чума. А щоб упорскувати вакцину всім кому слід, треба налагодити її масове виробництво. Здебільшого бубони вперто не піддавалися розрізанню, вони чомусь робилися особливо тверді, і хворі страждали подвійно. Напередодні в місті зареєстровано два випадки нової різновидності захворювання. Тепер до бубонної чуми підпряглася ще й легенева. І тоді ж геть загнані роботою лікарі зажадали на засіданні в розгубленого префекта — і домоглися — ужити нових заходів, щоб запобігти небезпеки зараження, бо легенева чума розноситься диханням людини. І як звичайно, ніхто нічого не знав.

Він подивився на матір. Любий погляд карих очей сколихнув у ньому синівську ніжність, цілі роки ніжності.

— Чи ти не боїшся, мамо?

— В моєму віці нема чого надто боятися.

— Дні довгі, а я майже відбився від дому.

— Я ж знаю, що ти прийдеш, я можу тебе чекати скільки завгодно. А коли тебе немає вдома, я думаю про те, що ти робиш. Маєш якісь новини?

— Так, усе гаразд, коли вірити останній телеграмі. Але я певен, що вона пише так, аби мене заспокоїти.

На дверях продеркотів дзвоник. Лікар усміхнувся матері й пішов відчиняти. На сходах було вже темно, і Тарру скидався в своєму сірому костюмі на величезного ведмедя. Ріє всадовив гостя до письмового столу в своєму кабінеті. А сам лишився стояти, тримаючись за спинку фотеля. Поміж ними горіла на столі лампа, єдина в кімнаті.

— Я знаю, — навпростець почав Тарру,— з вами можна говорити відверто.

Ріє промовчав, підтверджуючи слова Тарру.

— За два тижні чи за місяць ви будете вже не потрібні, події вас випередили.

— Ваша правда,— погодився Ріє.

— Санітарну службу організовано кепсько. Вам бракує і людей, і часу.

Ріє підтвердив і це.

— Я довідався, префектура думає про організацію служби з цивільного населення, щоб залучити всіх придатних чоловіків до спільної боротьби за врятування людей.

— Ви добре обізнані. Але невдоволення й так уже велике, і префект вагається.

— Чому в такому разі не звернутися до добровольців?

— Пробували, але наслідки виявилися жалюгідні.

— Пробували офіційно, самі майже не вірячи в успіх. Їм бракує головного — уяви. Тому вони й не встигають за масштабами стихійного лиха. І уявляють, що борються з чумою, тоді як засоби боротьби не піднімаються вище рівня боротьби зі звичайнісінькою нежиттю. Якщо ми не втрутимося, вони загинуть, та й ми разом з ними.

— Можливо,— погодився Ріє.— Повинен вам сказати, що вони подумують також про залучення на чорну роботу в'язнів.

— Я волю, щоб роботу виконували вільні люди.

— Я також. Але, власне, чому?

— Я ненавиджу смертні вирoki.

Ріє глянув на Тарру.

— Ну й що ж? — мовив він.

— А те, що в мене є план організувати добровільні загони. Доручіть мені взятися до цієї справи, а начальство залишмо осторонь. Зрештою в нього й так багато клопоту. Я майже повсюди маю друзів, вони й будуть ядром організації. Природно, я теж вступлю до загону.

— Сподіваюся, ви не маєте сумніву, що і я приєднаюся залюбки,— сказав Ріє.— Людина завжди потребує допомоги, а надто в нашому ремеслі. Беру на себе провести вашу пропозицію в префектурі. А втім, у них нема іншої ради. Однак...

Ріє замовк.

— Однак на цій роботі можна і головою накласти, ви самі добре знаєте. І в кожному разі, я мушу вас попередити. Ви добре все зважили?

Тарру звів на лікаря спокійні сірі очі.

— А що ви скажете, докторе, про казання Панлю?

Питання це пролунало так природно, що Ріє відповів на нього теж цілком природно.

— Я надто довго вештався по шпиталях, щоб захопитися думкою про колективну відплату. Але ж ви розумієте: християни часом люблять побалакати на цю тему, хоча самі по-справжньому в це не вірять. Вони кращі, ніж видаються на перший погляд.

— Отже, ви, як і отець Панлю, вважаєте, що чума має свої добрі сторони, що вона розкриває людям очі, змушує їх думати?

Лікар нетерпляче труснув головою.

— Як і всі недуги на цім світі. Те, що слушно відносно хвороб світу сього, слушно і щодо чуми. Можливо, дехто й стане кращим. Але ж коли бачиш, скільки біди й горя приносить чума, треба бути божевільним сліпцем або просто негідником, аби примиритися з чумою.

Ріє говорив, майже не підносячи голосу. Але Тарру махнув рукою, ніби бажаючи його заспокоїти. Він усміхнувся.

— Атож,— мовив Ріє, здвигуючи плечима.— Але ви мені ще не відповіли. Ви добре все обміркували?

Тарру зручніше вмовився у фотелі і потягнувся до лампи.

— А в Бога ви віруєте, докторе?

І це запитання пролунало теж цілком природно. Одначе тепер Ріє відповів не відразу.

— Ні, але яке це має значення? Навколо мене п'ятьма, а я пробую бодай що-небудь у ній побачити. Вже давно я не вважаю це оригінальним.

— Саме це й відрізняє вас од отця Панлю?

— Навряд. Панлю кабінетний учений. Він не надивився смертей і тому провіщає від імені істини. Однак будь-який сільський священик, який розгрішує своїх парафіян і чує останній віддих мрущого, думає так само, як і я. Він передусім спробує зарадити біді, а вже потім доводитиме її добродійні якості.

Ріє встав, світло лампи сповзло з його обличчя на груди.

— Якщо ви не хочете відповісти на моє запитання,— сказав він,— облишмо це.

Тарру посміхнувся, він і досі зручно, не ворушачись, сидів у фотелі.

— Можна замість відповіді поставити вам запитання?

Лікар і собі посміхнувся.

— А ви, бачу, любите таємничість,— мовив він.— Ну, питайте.

— Отож,— сказав Тарру.— Навіщо ви так самовіддано робите свою справу, коли не віруєте в Бога? Можливо, знаючи вашу відповідь, я і сам зможу відповісти.

Все ще стоячи в сутіні, лікар сказав, що він уже відповів на це запитання і що коли б він вірив у Бога всемогутнього, то облишив би лікувати хворих і передав їх до рук Господніх. Але річ у тім, що жодна людина на світі, атож, навіть і отець Панлю, який вірить, що вірує, не вірить у такого Бога, бо ніхто цілком не покладається на його волю, він, Ріє, вважає, що принаймні тут він на правдивій дорозі, борючись проти усталеного в світі ладу.

— Ага! — мовив Тарру.— Отже, так ви собі уявляєте вашу професію?

— Приблизно,— відказав лікар і вийшов на світло, що падало від лампи.

Тарру тихо свиснув, і лікар глянув на нього.

— Так,— мовив Ріє,— ви, мабуть, хочете сказати, що тут потрібна гордота. Але у мене, повірте, гордоти саме стільки, скільки треба. Я не знаю, ні що мене чекає, ні що буде по всьому цьому. Зараз є хворі і треба їх лікувати. Роздумувати вони будуть потім, і я з ними також. Але найпильніша справа — лікувати їх. Я борюся як умію, та й усе.

— Від кого?

Ріє відвернувся до вікна. Вдалині вгадувалася присутність моря з іще чорнішої й щільнішої густоти обр'ю. Він відчував лише одне — багатоденну втому і водночас боровся проти раптово: і нерозважної спокуси сповідатися перед цим чудним чоловіком, у якому він, одначе, відчував братню душу.

— Сам не знаю, Тарру, присягаюсь, сам не знаю. Коли я ще тільки починав, то діяв, сказати б, абстраговано, бо так мені було потрібно, бо лікарський фах не гірший за інші, бо багато молодиків до нього рвуться. Можливо, ще й тому, що мені, синові робітника, він дався особливо важко. А потім довелося бачити, як умирають. Чи знаєте ви, що є люди, які не бажають умирати? Сподіваюся, ви не чули, як голосить жінка перед смертю: "Ні, ні, ніколи!" А я чув. І тоді вже зрозумів, що не зможу до цього звикнути. Я був ще безвусий, і я переніс свою огиду на світовий лад як такий. З часом я став скромніший. Але так і не зміг звикнути до видовиська смерті. Я більше й сам нічого не знаю. Але зрештою...

Ріє похопився і замовк. Він раптом відчув, як у роті йому пересохло.

— Що — зрештою?..— тихо перепитав Тарру.

— Зрештою,— повторив лікар і знов замовк, пильно приглядаючись до Тарру,— а втім, такий чоловік, як ви, зрозуміє, еге ж? Так от, оскільки світовий лад визначається смертю, можливо, для Господа Бога взагалі краще, щоб у нього не вірили і щосили боролися проти смерті, не підводячи очей до небес, де він так уперто мовчить.

— Авжеж,— підтвердив Тарру,— розумію. Проте всі ваші перемоги завжди були і будуть лише минущими, ось у чім заковика.

Ріє спохмурнів.

— Знаю, так завжди буде. Та це ще не привід, аби зректися боротьби.

— Справді, не привід. Але уявляю собі, що ж тоді для вас ця чума.

— Так,— мовив Ріє.— Нескінченна поразка.

Тарру з хвилину пильно дивився на лікаря, потім підвівся й важко рушив до дверей. Ріє подався за ним слідком. Коли він наздогнав його, Тарру стояв, утупившись собі під ноги, і раптом запитав:

— А хто навчив вас усього цього, докторе?

Відповідь була негайна:

— Людське горе.

Ріє відчинив двері кабінету, а в коридорі сказав Тарру, що також вийде з ним, йому треба в передмістя заглянути до одного хворого. Тарру запропонував провести його, і лікар погодився. Наприкінці коридору їм зустрілася пані Ріє, і лікар відрекомендував їй гостя.

— Познайомся, це мій приятель,— мовив він.

— Дуже рада з вами познайомитися,— сказала пані Ріє.

Коли вона пішла, Тарру озирнувся їй услід. На сходовому майданчику лікар марно силкувався засвітити світло. Сходи потопали в п'їтмі. Лікар подумав, що це діє новий наказ про заощадження електроенергії. Та втім, хто його знає. З недавніх пір усе якось розладналося і в місті, і в помешканнях. Можливо, то був просто недогляд воротаря, а

більшість наших співгромадян самі вже ні про що не дбали. Проте лікар не встиг подумати цієї думки, бо позаду озвався голос Тарру:

— Ще одне зауваження, докторе, хай навіть воно видається вам смішним: ви маєте цілковиту слухність.

Ріє здвигнув плечима, хоча в п'їтмї Тарру не міг бачити його жесту.

— Сказати по щирості, я й сам не знаю. А ви, от ви знаєте?

— Ну-ну,— незворушно протягнув Тарру.— Я людина вчена.

Ріє зупинився, і Тарру, що йшов слідом, спіткнувся в п'їтмї на приступці. Але утримався на ногах, схопивши лікаря за плече.

— Отже, по-вашому, ви все знаєте про життя? — спитав лікар.

З п'їтми долинула відповідь, вимовлена тим самим спокійним тоном:

— Так, знаю.

Тільки опинившись надворі, вони зрозуміли, що вже пізенько, очевидно, близько одинадцятої. Місто було безгомінне, в ньому все змовкло, крім шерехів. Десь дуже далеко пролунала сирена "швидкої допомоги". Вони посідали в машину, і Ріє запустив двигун.

— Зайдіть-но завтра до лазарету,— мовив він,— вам треба зробити запобіжний укол. А насамкінець і перш ніж ви влізете в цю халепу, згадайте, що у вас тільки один шанс із трьох виплутатися з неї.

— Такі підрахунки не мають ніякого глузду, і ви самі, докторе, це чудово знаєте. Сто років тому під час мору в Персії хвороба вигубила всіх жителів міста, крім однісінького чоловіка, котрий обмивав трупи і ні на мить не занедбав свого обов'язку.

— Значить, йому випав третій шанс, та й тільки,— мовив Ріє, і голос його пролунав несподівано глухо.— Але ваша правда, ми ще не дуже обізнані з чумою.

Вони їхали передмістям. Автомобільні фари яскраво сяяли серед безлюдних вулиць. Лікар зупинив машину. Зачиняючи дверцята, він спитав Тарру, чи не хоче той зайти до хворого, і Тарру згодився. Їхні обличчя освітлював тільки відблиск нічного неба. Нараз Ріє дружньо розреготався.

— Скажіть-но, Тарру,— спитав він,— а вас що спонукує вплутуватися в цю історію?

— Не знаю. Очевидно, міркування морального характеру.

— А на чому вони ґрунтуються?

— На розумінні.

Тарру повернув до будинку, і Ріє знову побачив його обличчя вже коли вони ввійшли до ядушного діда.

Наступного дня Тарру взявся до роботи і зібрав першу добровільну дружину, за прикладом якої мали створюватися й інші.

Проте оповідач не має наміру надавати великої ваги цим санітарним осередкам. Звісно, більшість наших співгромадян, коли б вони були на місці оповідача, піддалися б спокусі прибільшити роль цих дружин. Але оповідач радше схильний піддатися іншій спокусі, він вважає, що, приписуючи надто велику вагу добрим вчинкам, ми зрештою складаємо непряму, але непомірну хвалу самому злу. Бо цим згоджуємося, ніби добрі

вчинки мають таку ціну лише тому, що вони явище рідкісне, а злоба і байдужість куди поширеніші рушії людських дій. Ось такого погляду оповідач ніяк не поділяє. Зло, що існує на світі, майже завжди наслідок невігластва, і будь-яка добра воля може завдати стільки ж шкоди, скільки й зла, якщо тільки ця добра воля не досить обізнана. Люди — вони скорше добрі, ніж лихі, і, власне, річ не в цьому. Але вони в тій чи іншій мірі перебувають у блаженному невіданні, і саме це називається чеснотою або вадою, причому найстрашнішою вадою є невідання, яке гадає, що йому все відомо, і тому дозволяє собі вбивати. Душа у вбивці сліпа, і не існує ні справжньої доброти, ні найпрекраснішої любові без цілковитої ясності бачення.

Ось чому, схвалюючи створення наших санітарних дружин, що виникли за ініціативою Тарру, слід зберігати об'єктивність. Ось чому оповідач не збирається виступати в ролі надто красномовного барда й оспівувати добру волю та геройство, хоча цілком віддає їм належне. Він і надалі залишиться істориком розтерзаних і непримирених сердець наших співвітчизників, бо такими зробила нас чума.

Не така вже велика заслуга тих, хто самовіддано взявся за організацію санітарних дружин, вони ж бо твердо знали, що нічого іншого зробити не можна, і, навпаки, було б незбагненним, якби вони не взялися до того. Ті дружини допомогли нашим співгромадянам глибше ввійти в чуму і, зокрема, переконали їх, що коли хвороба вже тут, треба робити те, що треба для боротьби з нею. Бо чума, ставши повинністю для кількох людей, виявлялася тим, чим вона була насправді, а була вона справою всіх.

І це дуже добре. Але ж нікому не спаде на думку хвалити вчителя, котрий вчить, що двічі по два — чотири. Можливо, його похвалять за те, що він обрав собі чудовий фах. Тому скажімо: вельми похвально, що Тарру та інші взялися довести, що двічі по два — чотири, а не навпаки, але скажімо також, що їхня добра воля ріднить їх із тим учителем, з усіма, в кого таке саме серце, як у згаданого вчителя, і що, на славу людини, таких куди більше, ніж гадають, принаймні оповідач у цьому переконаний. Правда, він розуміє, які можуть навести заперечення. Головне з них — що ці люди, мовляв, важили життям. Але в історії завжди і неминуче настає такий час, коли того, хто наслідиться сказати, що двічі по два — чотири, карають на смерть. Учителю добре це знає. І річ не в тім, щоб знати, яку кару чи нагороду тягне за собою таке міркування. Річ у тім, щоб знати, двічі по два — чотири чи ні. Ті наші співвітчизники, що важили тоді життям, мали з'ясувати, по-перше — чума це чи не чума, а по-друге — треба проти неї боротися чи не треба.

Чимало оранських новоявлених моралістів твердило, що, мовляв, тут нічого не допоможе і що найрозумніше — це вклякнути навколішки. І Тарру, і Ріє, і їхні приятелі могли заперечити на це хто так, хто інак, але висновок їхній завше диктувався тим, що вони знали: треба боротися в той чи інший спосіб і нізащо не падати навколішки. Вся річ була в тому, щоб не дати загинути від чуми великій кількості людей, не дати їм спізнати гіркоту безповоротної розлуки. А на те одна лише рада: подужати чуму. Сама по собі ця істина не здатна викликати захвату, радше вона просто логічна.

Ось чому цілком природно, що старий Кастель вклав усю свою віру і всю свою снагу

у виробництво сироватки тут, на місці, з усілякого підручного матеріалу. І вони з Ріє сподівалися, що сироватка, виготовлена з культур мікроба, яким вражене місто, буде дійовішою, аніж сироватка, одержана десь-інде, бо місцевий мікроб дещо відрізнявся від чумної бацили, точніше, від класичного його варіанту. Кастель розраховував дістати першу партію сироватки найближчими днями.

Ось чому цілком природно також, що Гран — і справді, особа не геройська — став у ці дні ніби адміністративним серцем дружини. Частина дружин, зібраних Тарру, взяла на себе роботу подавати запобіжну допомогу в перенаселених кварталах. Добровольці пробували запровадити тут необхідну гігієну, брали на облік горища й підвали, які ще не були продезінфіковані. Інші дружини допомагали безпосередньо лікарям — виїздили з ними на виклики, забезпечували перевезення зачумлених, ба навіть згодом через брак спеціального персоналу самі водили машини "швидкої допомоги" чи фургони для перевезення трупів. Все це вимагало статистичного обліку, що його і взяв на себе Гран.

З певного погляду оповідач схильний вважати, що Гран навіть більшою мірою, ніж Ріє, чи, скажімо, Тарру, втілював ту спокійну мудрість, що надихала дружини в їхній праці. Він сказав "так" без вагання, з властивою йому доброю волею.

Тільки він попрохав, щоб його використовували на роботі нескладній, для складної він уже старий. Од вісімнадцятої до двадцятої години його час до послуг лікаря. І коли Ріє палко подякував йому, він навіть здивувався: "Це ж бо не найважче. Зараз чума, ну ясно, треба з нею боротися. Гай-гай! Коли б усе на світі та було таке просте!" І він повертався до своєї недописаної фрази. Іноді вечорами, коли статистичні підрахунки завершено, Ріє розмовляв з Граном. Потроху до цих вечірніх розмов вони залучили й Тарру, і Гран з явною втіхою відкривав свою душу перед двома приятелями. А вони з непослабною цікавістю стежили за копіткою працею Грана, якої він не уривав навіть у розпал чуми. Зрештою це стало для обох своєрідною розрядкою.

— Ну як амазонка? — нерідко питав Тарру. І Гран з вимученою посмішкою щоразу незмінно відповідав:

— Скаче собі, скаче!

Якось увечері Гран повідомив, що він остаточно зняв епітет "елегантна" стосовно своєї амазонки і що віднині вона фігуруватиме як "струнка".

— Так точніше, — додав він.

Іншого разу він прочитав своїм слухачам першу фразу, переписану наново: "Гожого травневого ранку струнка амазонка на чудовій гнідій кобилі скакала квітучими алеями в Булонському лісі".

— Правда ж, так краще її бачиш? — спитав він. — І потім я волю написати "травневого ранку" тому, що "травневого поранку" дещо сповільнює скік коня.

Потім він узявся за епітет "чудовий". За його словами, це не звучить, а йому треба слівце, яке з фотографічною точністю відразу змалювало б пишну кобилу, що існує в його уяві. "Сита" не піде, хоча й точно, зате трошечки зневажливо. Він був спокусився на "лискуча", але епітет ритмічно не вкладається у фразу. Одного вечора він радо сповістив, що знайшов: "гніда в яблуках". На його думку, це ненав'язливо говорить про

вишуканість коня.

— Але так же не можна,— заперечив Ріє.

— А чому?

— Бо ж "у яблуках" — це теж стосується масті коня, це не порода.

— Якої масті?

— Та байдуже якої, в кожному разі — це де гнідої.

Гран був вражений до самого серця.

— Дякую, дякую,— сказав він,— як добре, що я вам прочитав. Ну, тепер ви самі переконались, як воно важко.

— А що як написати "прегарна"? — спитав Тарру.

Гран глянув на нього, задумався.

— Так,— нарешті озвався він,— саме так.

І поступово уста його склалися в усмішку.

За кілька днів він признався друзям, що йому страшенно заважає слово "квітучий". Оскільки сам він ніде далі Орана й Монтелімара не бував, то в'язнув з розпитами до своїх приятелів і вимагав від них відповіді — квітучі алеї в Булонському лісі чи ні. Сказати по щирості, ні на Ріє, ні на Тарру вони ніколи не справляли враження надто квітучих, але переконливі докази Грана похитнули їхню впевненість. А він усе дивувався з їхніх сумнівів. "Одні лише художники вміють бачити!" Якось лікар побачив Грана в стані неприродного збудження. Він тільки що замінив "квітучі" на "повні квітів". І радісно потирив руки.

— Нарешті їх побачать, відчують. Нумо, геть шапки, панове!

І він урочисто прочитав фразу "Гожого травневого ранку струнка амазонка неслася галопом на прегарній гнідїй кобилі серед повних квітів алеї Булонського лісу". Але прочитані вголос три родові відмінки, що закінчували фразу, лунали важко, і Гран затнувся. Він пригнічено сів на стільця. Потім попросив у лікаря дозволу піти. Йому треба подумати на дозвіллі.

Саме в цей час, як довідалися ми згодом, на роботі він почав виявляти неприпустиму неухважність, що сприйнято було як вельми прикру обставину, надто в ті дні, коли мерія з поріділим складом мусила виконувати силу-силенну найважчих обов'язків. Це явно позначилося на роботі, і начальник канцелярії дав прочуханки Гранові, нагадавши, що йому платять за виконану роботу, а він її й не виконує.

— Я чув,— додав начальник,— ви на добровільних засадах працюєте для санітарних дружин у вільні від служби години. Мене це не обходить. Єдине, що мене обходить, це ваша праця тут, у мерії. І той, хто справді хоче приносити користь у ці страхотливі часи, передусім мусить ретельно виконувати свою роботу. Інакше все інше теж ні до чого.

— Він має рацію,— сказав Гран лікареві.

— Так, має рацію,— погодився Ріє.

— Я справді зробився неухважний і не знаю, як закінчити фразу.

Він намислив узагалі викинути слово "Булонський", гадаючи, що й так кожен зрозуміє. Але тоді у фразі стало незрозуміло, що приписується "квітам", а що "алеям".

Він подумав був написати: "алеї лісу, повні квітів". Але тоді ліс виходив між іменником і прикметником, і епітет, свідомо відірваний від іменника, стирчав, як колючка. Шо правда, то правда, іноді вечорами здавалося, він стомлений ще більше, ніж Ріє.

Так, Грана стомили, запаморочили ті пошуки потрібного слова, а все ж він не кидав підбивати й збирати статистичні дані, потрібні санітарним загонам. Щовечора він терпляче витягав свої картки, виписував криву й щосили намагався дати по змозі найточнішу картину. Не раз він заходив до Ріє в лазарет і прохав, щоб йому виділили стіл у якомусь кабінеті чи приймальні. Потім розкладався зі своїми паперами, точнісінько, як у себе за столом у мерії, і спокійно помахував аркушиком, аби швидше висохло чорнило, не помічаючи, що повітря довкола ніби згущувалося від запаху дезінфекційних засобів і самої хвороби. Він щиро намагався годі викинути з голови свою амазонку і робити лише те, що треба.

І якщо справді люди хочуть, аби їм давали якісь високі приклади і взірці, так би мовити, геройські, і якщо вже такі необхідні нашій історії свої герої, оповідач пропонує увазі читачів зовсім непоказного й безбарвного героя, котрий тільки те й має, що добре серце та ідеал, на перший погляд, кумедний. Таким чином, кожний дістає своє: істина те, що їй належить за правом, два, помножене на два,— свою вічну четвірку, а геройство — другорядне і споконвіку належне йому місце, саме "за" й ніколи не "перед" вимогою вселюдського щастя. Та й наша хроніка матиме завдяки цьому цілком певний характер, що й має бути в будь-якої розповіді про достеменні факти, початої з добрими почуттями, себто з почуттями, які ні надто відверто погані, ні надто екзальтовані в поганому театральному значенні цього слова.

Саме так міркував доктор Ріє, коли читав у газетах або слухав по радіо слова заклику й підбадьорення, які слав зачумленому місту довколишній світ. Воднораз із допомогою, посланою суходолом чи повітрям, радіохвилі чи друковане слово що день виливали на місто, віднині таке самотнє, потоки зворушливих чи захоплених коментарів. І щоразу сам стиль і тон їхній, епічний чи риторичний, дратував лікаря. Звісно, він розумів, що ця турбота цілком щира. Але вони могли висловлюватися лише тією умовною мовою, якою люди намагаються висловити те, що їх єднає з людством. А та мова не годилася для незначної буденної роботи, скажімо, того ж таки Грана, бо вона не могла дати уявлення про те, що значив Гран у розпал мору.

Іноді опівночі, серед глибокої мовчанки безлюдного міста, Ріє, лягаючи трохи поспати, налаштував приймач. І з усіх куточків землі, крізь тисячі кілометрів незнайомі братерські голоси намагалися незграбно висловити свою солідарність, говорили про неї, але водночас у них відчувалася страшенна безпорадність, бо не може людина по-справжньому перейнятися чужим горем, якого не бачить вочевидь. "Оране! Оране!" Даремно поклик цей линув через моря, даремно прислухався Ріє, невдовзі хвиля красномовства здіймалась усе вище і ще яскравіше підкреслювала основну різницю, що робила з Грана та оратора двох чужих одне одному людей.

"Оран! Так, Оран!"

"Але ні,— думав лікар,— є тільки один засіб — це любити або померти разом. А вони

надто далеко".

Перш ніж перейти до розповіді про кульмінацію чуми, коли зараза, зібравши в кулак усю свою силу, кинула її на місто й остаточно над ним запанувала, нам залишається ще розповісти про ті відчайдушні, безкінечні та монотонні спроби, які робили окремі люди, такі, як Рамбер, аби лиш віднайти своє щастя і відстояти від чуми ту частку самих себе, яку вони затято боронили від усіх зазіхань. Такий був їхній метод не коритися неволі, що їм загрожувала, і хоча це неприйняття зовні було не таке дійове, як інше, оповідач переконаний, що в ньому був свій глузд і воно свідчило також, попри всю свою марність і суперечність, про те, що в кожному з нас ще живе гідність.

Рамбер боровся, не бажаючи, щоб чума зачлупнула його з головою. Переконавшись, що законним шляхом з міста йому не вибратися, він зібрався, як сказав докторові Ріє, скористатися з інших каналів. Журналіст почав з кав'ярня-них кельнерів. Кельнер завжди в курсі всіх справ. Але перший же, до кого він звернувся, був саме в курсі того, яка гостра кара належить за таку авантюру. А ще в одній кав'ярні його прийняли без зайвих слів за провокатора. Тільки після випадкової зустрічі з Коттаром у доктора Ріє справа зрушила з місця. Того дня Ріє з Рамбером говорили про марні клопоти, розпочаті газетярем по різних установах. Через кілька днів Коттар зіткнувся з Рамбером на вулиці і люб'язно привітався до нього, віднедавна, спілкуючись із знайомими, він був особливо гречний.

— Ну що, все ще нічого? — спитав Коттар.

— Нічого.

— Та хіба можна покладатися на чиновників? Не на те вони сидять по канцеляріях, щоб розуміти людей.

— Свята правда. Але я намагаюся знайти якийсь інший вихід. А це важко.

— Ще б пак,— потвердив Коттар.

Проте виявилось, йому відомі деякі лазівки, і він розтлумачив здивованому Рамберові, що вже давно вважається своїм по багатьох оранських кав'ярнях, що там у нього скрізь приятелі і що йому відомо про існування організації, яка повертає такі обладки. Істина ж полягала в тому, що Коттар, витрачаючи більше, ніж заробляючи, був причетний до контрабанди нормованим крамом. Він перепродував цигарки та кепську горілку, ціни на які зростали щодня, і вже збив собі таким чином невеличкий капіталець.

— А ви певні цього? — спитав Рамбер.

— Авжеж, мені самому пропонували.

— І ви не скористалися?

— Грішно не довіряти ближньому,— сказав добродушно Коттар,— я не скористався тому, що не маю охоти звідси виїжджати. У мене на те свої причини.

І після короткої паузи додав:

— А вас не цікавить, які саме причини?

— По-моєму, це мене не обходить,— відповів Рамбер.

— У певному розумінні, справді, не обходить. А з другого боку... Ну, словом, для

мене одна річ певна: відколи в нас чума, мені якось вільніше стало.

Вислухавши Коттарові слова, газетяр спитав:

— А як зв'язатися з тією організацією?

— Це діло не легке,— зітхнув Коттар,— ходіть зі мною.

Була вже четверта година. Під важко навислим розпеченим небом місто прямилося як на повільному вогні. Вітрини крамниць були прикриті шторами. На вулиці ані душі. Коттар з Рамбером звернули під аркади й довго йшли мовчки. Була та година, коли чума оберталась на невидимку. Та тиша, та мертвота барв і рухів однаково могла бути ознакою й оранського літа, і чуми. Спробуй вгадай, чим насичене нерухоме повітря — загрозою чи курявою й спекою. Щоб збагнути чуму, треба було спостерігати, міркувати. Адже вона виявляла себе, так би мовити, негативними ознаками. Приміром, Коттар, який мав із нею свої контакти, звернув Рамберову увагу на відсутність собак — звичайно вони вилежувалися на порозі, висолопивши язика й даремно шукаючи холодку.

Вони звернули на Пальмовий бульвар, перейшли Збройну площу і опинились у Флотському кварталі. Ліворуч помальована зеленою фарбою кав'ярня намагалася сховатись під косими шторами з грубого жовтого полотна. Зайшовши до приміщення, обидва однаковим жестом повтирала змокле чоло. Потім повмощувалися на складаних стільцях перед столиком з зеленої бляхи. Зала була зовсім безлюдна. В повітрі дзижчали мухи. У жовтій клітці, поставленій на кривому прилавку, сидів на своїй жердинці облізлий папуга. На стінах висіли старі картини з батальними сценами, і все довкола було вкрито масним лепом і густо засновано павутинням. На всіх бляшаних столиках і навіть під самим носом у Рамбера лежали купки курячого посліду, і журналіст ніяк не міг уторопати, звідки б узятися тому посліду, як раптом у темному кутку щось зашамотіло, завовтузилося, і, підскакуючи на цибах, на середину зали вийшов пишний півень.

З його появою спека, здавалося, ще посилилась. Коттар скинув піджака і постукав по столику. Якийсь коротун, плутаючись у довгому до п'ят синьому фартусі, вийшов з підсобки, помітивши Коттара, вклонився ще здалеку й рушив до їхнього столика, по дорозі відкинувши лютим копняком півня, і під обурений клекіт когута спитав, чого ласкаві пани хочуть. Коттар замовив собі білого вина і спитав про якогось Гарсію. За словами кельнера-коротуна, Гарсія вже кілька днів не з'являвся у їхній кав'ярні.

— А ввечері він, по-вашому, прийде?

— Ет,— відповів кельнер,— чи я з ним запанібрата? Вам же відомо, коли він саме буває.

— Так, але, власне, це неспішно. Я тільки хотів познайомити його з моїм другом.

Кельнер витер мокрі долоні об фартух.

— Месьє теж має бізнес?

— Ясно,— відказав Коттар.

Коротун гучно втягнув повітря:

— Тоді приходьте ввечері. Я пошлю по нього хлопця.

На вулиці Рамбер запитав, про який бізнес ішлося.

— Звісно, про контрабанду. Вони провозять товар через міські ворота і продають його по високій ціні.

— Чудово,— мовив Рамбер,— отже, вони мають спільників?

— Авжеж.

Увечері штора кав'ярні була піднята, папуга щось белебенив у своїй клітці, а круглястих столиків, покидавши піджаки, сиділи клієнти. Один із них, років тридцяти, у зсунутому на потилицю солом'яному канотье, в білій сорочці, розхристаній на грудях, підвівся з місця на появу Коттара. Обличчя він мав правильне, дуже засмагле, очі чорні, маленькі, на пальцях — кілька каблучок, білі зуби блищали.

— Вітаю,— озвався він,— ходімо до стойки, вип'ємо.

Вони мовчки випили, частували одне одного по черзі всі троє.

— Може, вийдемо? — запропонував Гарсія.

Вони рушили до пристані, і Гарсія спитав, чого їм від нього треба. Коттар сказав, що хотів познайомити з ним Рамбера — не зовсім по їхньому бізнесу, а з приводу того, що він делікатно назвав "вилазкою". Затисши сигарету в зубах, Гарсія чимчикував, не дивлячись на своїх попутників. Запитував, казав про Рамбера "він", мовби й не помічаючи його присутності.

— А навіщо? — спитав він.

— У нього дружина у Франції.

— А-а!

І по паузі:

— Що він робить?

— Журналіст.

— З таким ремеслом язика на припоні тримати не вміють.

Рамбер промовчав.

— Він друг,— запевнив Коттар.

Знову вони простували мовчки. Нарешті дісталися до набережної, вхід туди був заграбований залізним пруттям. Проте вони подалися просто до рундучка, де подавали смажені сардинки, від яких далеко линув смачний дух.

— У кожному разі, це не моє діло, а Раулеве,— озвався Гарсія.— А його треба ще знайти. Все не так просто.

— Отже, він переховується? — схвильовано поцікавився Коттар.

Гарсія не відповів. Коло рундука він зупинився і вперше глянув в обличчя Рамберові.

— Позавтра об одинадцятій на розі, коло митниці, в горішній частині міста.

Він удав, що збирається йти, але раптом обернувся до своїх співрозмовників.

— Витрати будуть,— мовив він.

Пролунало це як щось само собою зрозуміле.

— Ясно,— поквалливо згодився Рамбер.

Коли через кілька хвилин журналіст подякував Коттарові, той весело відповів:

— Та нема за що. Просто я радий стати вам у пригоді. І до того ж ви журналіст, принагідно поквитаємося.

А ще через день Рамбер з Коттаром ішли широкими вулицями, які не знали зелені й затінку, в горішній частині міста. Одне крило митниці перетворили на лазарет, і перед брамою стояла юрба: хто сподівався, що його пустять усередину, хоча відвідини суворо заборонено, хто хотів дізнатися про стан хворого, забуваючи, що дані майже завжди спізнюються. Так чи інакше, побачивши цю юрбу і безупинне снування туди-сюди, Рамбер збагнув, що, призначаючи зустріч, Гарсія врахував цю тисняву.

— Дивно все-таки,— почав Коттар,— чому вам так закортіло виїхати? Адже зараз у місті відбуваються цікаві речі.

— Тільки не для мене,— відповів Рамбер.

— Ну ясно, все-таки якийсь ризик є. Але зрештою і перед чумою ризик був, спробуйте-но перейти гамірливе перехрестя.

Тієї самої хвилини коло них зупинилася машина Ріє. За кермом сидів Тарру, а лікар, здавалося, дрімав. Одначе він проснувся і відрекомендував журналіста Тарру.

— Ми вже знайомі,— промовив Тарру,— в одному готелі мешкаємо.

Він запропонував Рамберові підвезти його до центру.

— Ні, дякую, ми домовилися тут про зустріч.

Ріє глянув на Рамбера.

— Так,— підтвердив той.

— Ого,— здивувався Коттар,— то лікар у курсі справи?

— А от і слідчий іде,— зауважив Тарру й глипнув на Коттара.

Коттар навіть поблід. І справді, вулицею сунув пан Отон, ішов він енергійно, але спокійно. Порівнявшись із авто, він підняв капелюха.

— Добридень, пане слідчий!

Слідчий привітався з тими, хто сидів у машині, і, позирнувши на Коттара й Рамбера, які стояли осторонь, поважно нахилив голову. Тарру познайомив його з рантьє та журналістом. Слідчий скинув на мить очі до неба, зітхнув і сказав, що настали смутні часи.

— Чував я, пане Тарру, що ви взялися запровадити профілактичні заходи. Не можу не висловити свого захоплення. Як ви гадаєте, докторе, епідемія ширитиметься далі?

Ріє висловив надію, що ні, і слідчий повторив, що ніколи не треба втрачати надії, бо заміри провидіння невідомі. Тарру поцікавився, чи не додали останні події йому роботи.

— Навпаки, так званих кримінальних справ поменшало. В основному доводиться розглядати справи про серйозні порушення останніх розпоряджень. Ніколи ще так не шановано давніх законів.

— А це означає,— посміхнувся Тарру,— що проти нових вони виявились добрі.

У слідчого де й поділася підкреслена мрійливість, навіть погляд відірвався від споглядання небес. І він неприязно глипнув на Тарру.

— Ну й що з того? — промовив він.— Важливий не закон, а кара. Слідство тут ні при чому.

— От вам ворог номер один,— сказав Коттар, коли слідчий зник у юрбі.

Автомобіль від'їхав від пішоходу.

За кілька хвилин Рамбер і Коттар угледіли Гарсію. Він підійшов до них упритул і замість привітання кинув: "Доведеться почекати".

Круг них юрма, де переважали жінки, чекала в цілковитій тиші. Майже всі приховали з собою кошики, плекаючи марну надію якось передати їх своїм хворим і ще безглуздішу думку, що тим потрібні їхні гостинці. Браму стерегли озброєні солдати; вряди-годи з подвір'я, що відокремлювало приміщення митниці від вулиці, долітав чудний крик. І відразу вся юрма повертала до лазарету неспокійні обличчя.

Трое чоловіків стояли й дивилися, аж це за їхніми спинами пролунало уривчасте й поважне "здорові були", і вони, як за командою, обернулися. Незважаючи на жарінь, Рауль був одягнений, як на врочистість. Двобортний темний костюм гарно облягав його високу, дужу постать, а на голові красувався фетровий капелюх із заламаними крисами. Обличчя в нього було бліде, очі темні, уста зціплені, говорив він швидко й чітко.

— Рушайте у напрямку до центру, — звелів він,— а ти, Гарсіє, можеш іти.

Гарсія закурив і лишився стояти на місці. Всі троє йшли прудко, і Рамбер з Коттаром намагались прилаштуватися до кроку Рауля — той простував посередині.

— Гарсія мені сказав,— озвався Рауль.— Провернути це можна. В кожному разі, потягне десять тисяч франків.

Рамбер відповів, що згоден.

— Поснідаємо завтра в іспанському ресторані на Флотській.

Рамбер знову погодився, і Рауль, уперше всміхаючись, потис йому руку. Коли він пішов, Коттар перепросив, завтра, мовляв, він зайнятий, зрештою, Рамбер обійдеться й без його допомоги.

Коли на завтра журналіст зайшов до іспанського ресторану, всі голови повернулись у його бік. Цей затінений погребок, куди доводилося спускатись кількома східцями, був розташований на жовтій, висушеній спекою вуличці, і ходили сюди тільки чоловіки, переважно іспанського типу. Та коли Рауль, що сидів за столом у кутку, махнув журналістові і Рамбер рушив до нього, цікавість збігла з облич, і всі уткнулися в свої тарілки. Коло Раулевого столу сидів якийсь довготелесий неголений тип з непромірно широкими при такій худорбі плечима, з конячим лицем і ріденьким чубом. Рукави сорочки були закасані й відкривали довгі тонкі руки, густо порослі чорною вовною. Рауль відрекомендував йому журналіста, і незнайомиць тричі труснув головою. Імені його Рамберові не назвали, а Рауль, говорячи з ним, називав його просто "наш друг".

— Наш друг сподівається, що зможе вам допомогти. Він вас...

Рауль замовк, бо до Рамбера підійшла кельнерка взяти замовлення.

— Він вас зараз зведе з двома нашими приятелями, а ті своєю чергою познайомлять з вартовими, з якими ми зв'язані. Але це ще не все. Вартові мають самі вибрати слухний час. Найпростіше, по-моєму, це переночувати дві-три ночі в когось із вартових, що мешкають поблизу воріт. Але попередньо наш друг забезпечить вам

кілька необхідних контактів. Як усе буде залагоджено, гроші передасте йому.

"Наш друг" знову хитнув своєю конячою головою, не перестаючи жувати салат із помідорів та солодкого перцю, до якого аж надто допався. Потім він заговорив з легким іспанським акцентом. Він запропонував Рамберові зустрітися позавтра о восьмій ранку на паперті собору.

— Ще два дні! — протягнув Рамбер.

— Справа нелегка,— сказав Рауль.— Адже треба людей знайти.

"Наш друг" Кінь енергійно підтвердив ці слова кивком голови, і Рамбер мляво погодився. Дообідуючи, все шукали тему розмови. Але тільки-но Рамбер з'ясував, що Кінь ще й футболіст, все стало просто. Свого часу він і сам захоплювався футболом. Розмова, звичайно, перейшла на чемпіонат Франції, на силу англійських професійних команд і тактику "дубль-ве". А наприкінці обіду Кінь геть розійшовся, уже тикав Рамберові, намагався переконати його, що в будь-якій команді "найкраще грати в півзахисті". "Ти зрозумій,— торочив він,— адже саме півзахист і визначає гру. А це в футболі головне". Рамбер погоджувався, хоча сам завжди грав у нападі. Аж тут їхній суперечці поклато край радіо, кілька разів поспіль воно повторило під сурдинку позивні — якусь сентиментальну мелодію,— а далі повідомило, що вчора чума забрала сто тридцять сім жертв. Ніхто з присутніх навіть не озирнувся. Кінь знизав плечима і підвівся. Рауль з Рамбером і собі повставали.

На прощання півзахисник міцно потиснув руку Рамберові й сказав:

— Мене звать Гонсалес.

Ті два дні тяглися для Рамбера нескінченно довго. Він вибрався до Ріє і розповів йому докладно про всі свої починання. Потім нав'язався за лікарем і розпрощався з ним на порозі дому, де лежав хворий з підозрою на чуму. У коридорі чувся тупіт і гомін: це сусіди прийшли попередити сім'ю хворого про появу лікаря.

— Аби лиш Тарру не спізнився,— буркнув Ріє.

Вигляд він мав утомлений.

— Епідемія, мабуть, набирає темпів,— мовив Рамбер.

Ріє відповів, що річ не в тім, крива захворювань навіть повільніше, ніж раніше, повзе вгору. Просто нема ще достатньо ефективних засобів боротися з чумою.

— Нам бракує матеріалів,— пояснив він.— У будь-якій армії світу брак матеріальної частини звичайно надолужується людьми. Але нам і людей бракує.

— А до міста прибули ж лікарі й санітари.

— Атож, прибули,— погодився Ріє.— Десять лікарів і якась сотня санітарів. На перший погляд нібито й багато. Але цього ледь вистачає тепер. А як пошесть посилиться, то й геть не вистачить.

Ріє прислухався до метушні в оселі й потім усміхнувся Рамберові.

— Так,— промовив він,— раджу вам не баритися на шляху до успіху.

По Рамберовому обличчі перебігла тінь.

— Ну, ви ж знаєте,— мовив він глухо,— я зовсім не тому намагаюся вирватися звідси.

Ріє підтвердив, що знає, та Рамбер не дав йому доказати.

— Гадаю, я не боягуз, принаймні лякаюсь нечасто. Я мав досить випадків перевірити це. Тільки мене опадають нестерпні думки.

Лікар глянув йому просто в очі.

— Ви з нею зустрінетеся,— мовив він.

— Можливо, але мені несила знести думку, що все це затягується, а вона тим часом старіє. У тридцять років людина вже починає старіти, і тому треба користатися з кожної хвилини. Не знаю, чи ви розумієте мене.

Ріє буркнув, що розуміє, але тут надійшов радісно збуджений Тарру.

— Щойно говорив з отцем Панлю, запропонував йому вступити в дружину.

— Ну й що ж він? — спитав лікар.

— Спершу подумав, потім погодився.

— Дуже радий,— озвався лікар,— радий, що він кращий за свої проповіді.

— Усі люди такі,— заявив Тарру.— Треба їм тільки дати слухну нагоду.

Він посміхнувся і моргнув до Ріє.

— Видно, у мене така спеціальність — давати людям слухну нагоду.

— Вибачте,— мовив Рамбер,— але мені пора.

Умовленого четверга Рамбер з'явився на паперть собору за п'ять хвилин до восьмої. Повітря було свіже. У небі пливли білі, кругленькі хмарки, але невдовзі спека поглине їх без останку. Хвиля вогких пахощів ще долітала з моріжків, уже добре випалених спекою. Сонце, що ховалося за будинками східної частини міста, встигло торкнутися лише шолому Жанни д'Арк, її визолочена з ніг до голови постать оздоблювала майдан. Дзигарі вибили восьму. Рамбер пройшовся туди-сюди під склепінням безлюдної паперті. З храму долинали уривки поспів'я разом з одвічним духом ладану й підвальної вогкості. Нараз поспів'я стихло. З десяток маленьких чоловічків у чорному висипало з церкви й потюпало до міста. Рамбера взяла нетерплячка. Інші чорні постаті піднялися високими сходами й рушили до паперті. Він був закурив, але одразу ж схаменувся: місце для куріння обрано не дуже вдало.

О восьмій п'ятнадцять потихеньку, під сурдинку, заграв соборний орган. Рамбер вступив під темне склепіння. Спершу він розрізняв тільки маленькі чорні постаті, що прямували повз нього до нефа. Вони зібралися в кутку перед імпровізованим віттарем, де недавно звели статую святого Роха, виконану на термінове замовлення в одній із скульптурних майстерень нашого міста. Тепер уклінні постаті, здавалося, зовсім скорчилися і тут, серед цієї одвічної сіряви, були наче грудки згуслої тіні, хіба що ледь-ледь щільніші й рухоміші, ніж серпанок, що оповив їх. А над їхніми головами орган невгавно витинав одну й ту саму тему з варіаціями.

Коли Рамбер увійшов, Гонсалес уже спускався сходами, очевидно, рушаючи до центру.

— А я думав, ти вже пішов,— сказав він журналістові.— І правильно б зробив.

Він пояснив, що чекав на приятелів в умовленому місці недалеко звідси, побачення було призначено на сьому п'ятдесят п'ять. Але тільки марно прождав цілих двадцять

хвилини.

— Щось їм перешкодило. В нашому промислі не все йде гладесенько-рівнесенько.

Він запропонував зустрітися завтра о тій самій годині біля пам'ятника полеглим. Рамбер зітхнув і зсунув фетрового капелюха на потилицю.

— Дарма, дарма,— сказав Гонсалес зі сміхом.— Сам знаєш, скільки доводиться робити пасів, комбінацій, фінтів, перш ніж заб'єш гола.

— Авжеж,— погодився Рамбер.— Але ж матч триває всього півтори години.

Пам'ятник полеглим стоїть саме на тому єдиному в Орані місці, звідки видно море, на променаді, який через сотню метрів упирається у гірські відроги над гаванню. Наступного дня Рамбер, знову прийшовши на побачення перший, уважно прочитав імена полеглих на полі слави. Через кілька хвилин з'явилося ще якихось двоє, байдуже глянули на Рамбера, відійшли, сперлись на балюстраду променаду і, здавалось, поринули в споглядання голих і безлюдних набережних. Обидва були однакового зросту, обидва вбрані в однакові сині штани й морські сорочки з короткими рукавами. Журналіст відійшов від пам'ятника, присів на лаву і знічев'я почав розглядати незнайомців. Тут лише він помітив, що на вигляд їм було не більше, ніж по двадцять. Але в цю хвилину він угледів Гонсалеса, який ще на ходу перепрошував за спізнення.

— Ось вони, наші друзі,— промовив він, підводячи журналіста до двох молодиків, назвавши одного Марселем, а другого — Луї. Лицем вони теж були схожі між собою, і Рамбер подумав, що це рідні брати.

— Ну от,— мовив Гонсалес.— Тепер ви познайомились. Лишилося тільки обговорити діло.

Марсель, а може, Луї, сказав, що вони заступають на варту через два дні і вартуватимуть тиждень, отож важливо обрати найсприятливіший день. Їхній пост із чотирьох чоловік охороняє західну браму, і двоє з постових — кадрові військові. Про те, щоб їх утаємничувати в операцію, шкода й мови. По-перше, це народ ненадійний, а по-друге, в такому разі виростуть видатки. Але іноді їхні колеги проводять частину ночі в підсобці одного знайомого їм бару. Отож Марсель, а може, Луї, запропонував Рамберові оселитися в них — це поблизу застави — і чекати, коли по нього прийдуть. Тоді вибратися з міста буде нескладно. Але треба поквапитися, бо вже подекуюють, ніби в найближчі дні встановлять посилені наряди зокола.

Рамбер пристав на такий план дій і пригостив братів своїми останніми сигаретами. Той із двох, котрий досі не пустив пари з уст, раптом запитав Гонсалеса, чи залагоджено питання з винагородою і чи не можна отримати аванс.

— Не треба,— відповів Гонсалес,— це свій хлопець. Коли все буде зроблено, тоді й заплатить.

Домовилися про нову зустріч. Гонсалес запропонував пообідати позавтра в іспанському ресторані. А звідти можна буде податися додому до братів вартових.

— Першу ніч, хочеш, я теж там переночую,— запропонував він Рамберові.

Наступного дня Рамбер, піднімаючись до свого номера, зіткнувся на сходах із Тарру.

— Іду до Ріє,— мовив Тарру.— Хочете зі мною?

— Бачте, мені завжди чомусь здається, ніби я йому заважаю,— нерішуче озвався Рамбер.

— Навряд, він часто про вас згадує.

Журналіст задумався.

— Стривайте,— сказав він.— Якщо у вас надвечір, хай навіть зовсім пізно, випадє вільна хвилинка, краще приходьте обидва в бар, сюди, до готелю.

— Ну це вже залежатиме від нього і від чуми,— відповів Тарру.

Одначе об одинадцятій годині обидва — і Ріє, і Тарру — входили до вузького і тісного готельного бару. В маленькому приміщенні товклося душ із тридцять, чувся голосний гомін голосів. Обидва несамохіть зупинились на порозі — після могильної тиші зачумленого міста їх ніби оглушив цей гамір. Але вони одразу здогадалися, чому так гамірно — у барі ще подавали напої. Рамбер, який сидів на високому дзиглику в далекому кутку перед стойкою, махав їм рукою. Вони підійшли, і Тарру спокійно відсунув убік якогось надто галасливого сусіду.

— Алкоголь вас не лякає?

— Ні, навпаки,— відповів Тарру.

Ріє втягував ніздрями гіркуватий запах зілля, що йшов від склянки. Розмова в такому гаморі не клеїлася, та й Рамбер, здавалося, цікавиться не ними, а питвом. Лікар так і не міг сказати, п'яний журналіст чи ще ні. За одним із двох столиків, що захарастили весь вільний простір тісного бару, сидів морський офіцер з двома дамами пообіч і розповідав якомусь червонолицьому череваню, четвертому в їхній компанії, про епідемію тифу в Каїрі.

— Табори! — повторював він.— Там влаштували для тубільців спеціальні табори, напнули намети, а довкола повиставляли військовий кордон, якому дано наказ стріляти в рідних, коли вони намагатимуться нишком передати хворому зілля від знахарки. Звичайно, захід, може, суворий, але слухний.

Про що говорили за другим столиком надто вичепурені молодики, второпати було годі — окремі й так нерозбірливі фрази губилися в рубаному ритмі "Saint James Infirmary", що линув з програвача, піднесеного над головами клієнтів.

— Ну як, раді? — спитав Ріє, підносячи голос.

— Тепер уже скоро,— відповів Рамбер.— Може, навіть на цьому тижні.

— Шкода! — вигукнув Тарру.

— Чому шкода?

Тарру озирнувся на Ріє.

— Ну, знаєте, — мовив лікар.— Тарру вважає, що ви могли б бути корисним тут, і тому так говорить, але я особисто цілком розумію ваше бажання поїхати.

Тарру замовив ще по склянці. Рамбер скочив зі свого дзиглика і вперше за цей вечір поглянув прямо в очі Тарру.

— А чим я можу бути корисним?

— Як то чим? — відповів Тарру, неквапливо беручи склянку.— Ну хоча б у наших

санітарних дружинах.

Рамбер замислився і мовчки заліз на дзиглика, обличчя його прибрало звичного для нього впертого й понурого виразу.

— Отже, по-вашому, від наших дружин ніякої користі? — спитав Тарру, ставлячи порожню склянку й пильно дивлячись на Рамбера.

— Звісно, користь є, і чимала,— відповів журналіст і теж випив.

Ріе помітив, що рука в нього тремтить. І подумав нишком: ага, Рамбер таки добре під мухою.

Назавтра, коли Рамбер удруге підійшов до іспанського ресторану, йому довелося пробиратися поміж стільців, поставлених просто на вулиці коло входу, їх повиносили з зали клієнти, щоб навітшатися золотаво-зеленим вечором, першим холодком після денної спеки. Палили вони якийсь надто їдючий тютюн. У самому ресторані було майже безлюдно. Рамбер обрав той самий далекий столик, за яким вони вперше зустрілися з Гонсалесом. Кельнерці він сказав, що чекає знайомого. Була дев'ятнадцята тридцять. Потроху ті, хто сидів зокола, поверталися до зали і вмошувалися за столиками. Кельнерки розносили страви, і під низьким склепінням ресторану лунко брязкотів посуд і стояв притлумлений гомін. А Рамбер усе чекав, хоча була двадцята. Нарешті засвітили світло. До його столика посідали нові відвідувачі. Рамбер теж замовив вечерю. І скінчив вечеряти о двадцятій тридцять, так і не дочекавшись ні Гонсалеса, ні братів вартових. Він закурив. Зала поволі порожніла. Надворі швидко споночіло. Теплий легіт із моря легенько торсав віконні завіси. О двадцять першій Рамбер помітив, що ресторан зовсім безлюдний, і кельнерка здивовано позирає на нього. Він заплатив і пішов. Навпроти ресторану була ще відчинена якась кав'ярня. Рамбер влаштувався біля шинкваса, звідки можна було бачити вхід до ресторану. О двадцять першій тридцять він подався до готелю, намагаючись зміркувати, як би знайти Гонсалеса, який не залишив йому адреси, і серце його скніло на думку, що доведеться починати все наново.

Саме в цю хвилину в п'яті, прохромленій фарами санітарних машин, Рамбер раптом усвідомив — і згодом сам признався в цьому докторові Ріе,— що за весь той час ні разу не згадав про свою дружину, заклопотаний пошуками шпарки в глухих міських мурах, що відокремлювали їх одне від одного. Але тої хвилини, коли всі шляхи знов було йому відрізано, він раптом відчув, що саме вона була осереддям усіх його прагнень, і такий несподіваний біль пронизав його, що він стрімголов кинувся до готелю, аби тільки втекти від цього лютого опіку, від якого годі було сховатися і від якого нили скроні.

А проте назавтра з самого ранку він зайшов до Ріе спитати, як побачитися з Коттаром.

— Єдине, що мені лишається,— признався він,— це почати все наново.

— Приходьте завтра ввечері,— порадив Ріе,— Тарру попросив мене навіщось покликати Коттара. Він прийде о десятій. А ви завітайте о пів на одинадцять.

Коли наступного дня Коттар з'явився до лікаря, Тарру і Ріе саме говорили про

несподіваний випадок одужання, що стався в лазареті Ріє.

— Один із десяти. Пощастило чоловікові,— зауважив Тарру.

— Значить, у нього не чума була,— заявив Коттар.

Його квапливо запевнили, що саме чума й була.

— Та яка там чума, якщо він одужав! Ви не гірш за мене знаєте, що чума не милує.

— Взагалі воно так,— погодився Ріє.— Але якщо дуже налягати, можуть бути й несподіванки.

Коттар захихотів.

— Ну, це як сказати. Останнє вечірнє зведення чули?

Тарру, який доброзичливо поглядав на Коттара, відповів, що чув, що становище справді дуже складне, але що це, власне, доводить? Тільки те, що треба вжити крайніх заходів.

— Ет! Ви ж їх уживаєте!

— Вживаємо-то вживаємо, але хай кожен те саме робить. Коттар тупо витріщився на Тарру. А Тарру сказав, що більшість людей сидить згорнувши руки, що пошесть — справа кожного, і кожен повинен виконати свій обов'язок. У санітарні дружини беруть усіх охочих.

— Що ж, ваша правда,— погодився Коттар,— тільки все одно намарне. Чума дужча.

— Коли все перепробуємо, тоді побачимо,— терпеливо договорив Тарру.

Під час цієї розмови Ріє сидів за столом і переписував набіло картки. А Тарру все ще дивився на рантьє, який неспокійно совався на стільці.

— Чому б вам не попрацювати з нами, пане Коттар? Коттар з ображеною міною підхопився з стільця, взяв свого округлого капелюха.

— Це не моє діло.

І додав викличним тоном:

— А втім, мені чума якраз вигідна. То з якої б це речі я помагав людям, які з нею борються?

Тарру ляснув долонею по чолі, ніби раптом йому сяйнула істина.

— Ах так, я й забув: якби не чума, вас би заарештували. Коттар аж підскочив і схопився за спинку стільця, наче боявся впасти на підлогу. Ріє відклав ручку і кинув на нього пильний, серйозний погляд.

— Хто вам про це сказав? — крикнув рантьє.

Тарру здивовано звів брови і відповів:

— Та ви самі. Чи, точніше, ми з лікарем так вас зрозуміли. І поки Коттар у нападі нездоланної люті белькотів щось собі під ніс, Тарру додав:

— Та чого ви так нервуетесь? Принаймні ми з доктором виказувати вас не підемо. Ваші справи нас не обходять. Крім того, ми самі не великі шанувальники поліції. Та сідайте ж.

Коттар недовірливо покосився на стільця і, повагавшись, сів. Він помовчав, потім глибоко зітхнув.

— Це вже давні справи,— признався він,— але вони повитягали їх на світ Божий. Я

ж гадав, що вже все забуто. Але хтось, мабуть, роздзвонив. Вони мене викликали і звеліли нікуди не виїздити аж до кінця слідства. Тут я збагнув, що рано чи пізно мене заметуть.

— Справа серйозна? — спитав Тарру.

— Все залежить від того, що розуміти під словом "серйозна". У кожному разі, не вбивство.

— В'язниця чи каторжні роботи?

Коттар зовсім похнюпив носа.

— Якщо поталанить — в'язниця...

Але по короткій паузі жваво додав:

— Помилка сталася. Всі помиляються. Тільки я не можу примиритися з думкою, що мене злапають, усе в мене заберуть: і домівку, і звички, і всіх, кого я знаю.

— А-а,— протягнув Тарру,— отже, тому ви й надумали повішатися?

— Так, тому. Нерозумно, звичайно, це все.

Тут озвався Ріе, досі він мовчав, і сказав, що цілком розуміє неспокій Коттара, але, може, все ще владнається.

— Знаю, знаю, зараз мені боятися нічого.

— Отож я бачу, ви в дружину вступати не збираєтеся,— зауважив Тарру.

Рантьє нервово бгав у руках капелюха і скинув на Тарру непевним оком.

— Тільки ви на мене не гнівайтесь.

— Крий Боже,— посміхнувся Тарру.— Але хоча б постарайтеся не розповсюджувати задля вашого ж добра чумної бацили.

Коттар запротестував: зовсім він чуми не хотів, вона сама прийшла, і не його вина, якщо чума його влаштує. Коли на порозі постав Рамбер, Коттар енергійно додав:

— Зрештою, по-моєму, все одно ви нічого не доб'єтесь.

Від Коттара Рамбер дізнався, що той теж не знає адреси Гонсалеса, але можна спробувати знову піти до першої кав'ярні, тої, маленької. Домовилися про завтрашню зустріч. Оскільки ж Ріе хотів знати наслідки переговорів, Рамбер запросив їх з Тарру зайти наприкінці тижня просто до нього в номер о будь-якій годині ночі.

Вранці Коттар і Рамбер подалися до кав'яреньки й попросили переказати Гарсії, що чекатимуть його нині ввечері, а в разі якоїсь завади — завтра. Цілий вечір вони прождали марно. Зате наступного дня Гарсія з'явився. Він мовчки вислухав розповідь про Рамберові поневіряння. Сам він не був у курсі справи, але чув, що недавно було оточено кілька кварталів і цілу добу прочісували там усі будинки поспіль. Можливо, Гонсалесові та братам не пощастило вибратися з оточення. Усе, що він може зробити, це знову звести їх із Раулем. Ясно, на зустріч раніше, ніж завтра-позавтра, годі сподіватися.

— Видно, треба починати все наново,— сказав Рамбер.

Коли Рамбер зустрівся з Раулем в умовленому місці, на розі, той підтвердив Гарсієву гадку — всі нижні квартали міста справді оточено. Треба б спробувати відновити зв'язок із Гонсалесом. А за два дні Рамбер уже обідав з

футболістом.

— Ото безголів'я,— мовив Гонсалес.— Ми мали домовитися, як знайти одне одного. Такої ж думки був і Рамбер.

— Завтра вранці підемо до хлопців, спробуємо щось залагодити.

Назавтра хлопців не було вдома. Призначено зустріч на Лицейському майдані другого дня ополудні. Рамбер вернувся додому. І Тарру, який зустрів по обіді Рамбера, був вражений журним виразом його обличчя.

— Не клеїться? — спитав Тарру.

— Атож. Ось тобі й почали наново,— відповів Рамбер.

І повторив своє запрошення:

— Приходьте сьогодні ввечері.

Увечері, коли гості ввійшли до Рамберового помешкання, журналіст лежав у ліжку. Він підвівся і зразу ж поналивав склянки, наготовлені заздалегідь. Ріє, беручи свою склянку, поцікавився, як ідуть справи. Журналіст відповів, що він знов пройшов усе коло і знову вернувся до того самого місця, невдовзі має відбутися ще одна зустріч, остання. Випивши, він додав:

— Тільки знову вони не прийдуть.

— Не треба поспішати з висновками,— мовив Тарру.

— Ви її ще не розкусили,— відказав Рамбер, знизуючи плечима.

— Кого — її?

— Чуму.

— А-а! — протяг Ріє.

— Ні, ви не зрозуміли, що чума — це означає починати все наново.

Рамбер відійшов у куток і накрутив невеличкий патефон.

— Що то за платівка? — спитав Тарру.— Щось знайоме. Рамбер відповів, що то "Saint James Infirmary". Платівка дограла до половини, коли в далечині розляглися два постріли.

— По псу або по втікачеві луплять,— зауважив Тарру. Через хвилину патефон замовк, і зовсім поряд заревіла сирена "швидкої допомоги", звук зміцнів, просурмив під вікнами номеру, подаленів і згас.

— Занудна платівка,— мовив Рамбер.— Та ще я слухаю її сьогодні вдесьте.

— Вона вам так подобається?

— Та ні, просто іншої нема.

І додав, помовчавши:

— Кажу ж бо вам, що це означає починати все спочатку. Він спитав у Ріє, як працюють санітарні дружини. Тепер нараховується уже п'ять дружин. Є надія сформувані ще кілька. Газетяр уместився скраєчку ліжка і підкреслено пильно почав розглядати свої нігті. Ріє придивлявся до кремезної міцної постаті Рамбера і раптом помітив, що Рамбер теж дивиться на нього.

— А знаєте, докторе,— озвався журналіст,— я багато думав про ваші дружини. І якщо я не з вами, то маю на те особливі причини. Аби не мав, думаю, я залюбки

ризикнув би своєю шкурою,— адже я в Іспанії воював.

— На чиєму боці? — спитав Тарру.

— На боці переможених. Але відтоді я багато розмірковував.

— Про що? — поцікавився Тарру.

— Про відвагу. Тепер знаю, людина здатна на великі подвиги. Але якщо при цьому вона не здатна на великі почуття, її для мене не існує.

— Здається, людина здатна на все,— озвався Тарру.

— Ні, ні, вона не здатна довго страждати або довго бути щасливою. Отже, вона не здатна ні на що путнє.

Рамбер поглянув по черзі на своїх гостей і спитав:

— А от ви, Тарру, чи здатні ви померти задля кохання?

— Не знаю, але думаю, що зараз ні, не здатний.

— Отож то й воно. Але ж здатні померти за ідею, то й голим оком видно. Ну, а з мене годі вже людей, які гинуть за ідею. Я не вірю в геройство, знаю, що бути героєм легко, і знаю тепер, що це геройство згубне. Єдине, що для мене цінне,— це вмерти або жити тим, що любиш.

Ріє уважно слухав газетяра. Не спускаючи його з ока, він проказав лагідно:

— Людина — це не ідея, Рамбере.

Рамбер підскочив на ліжку, він навіть почервонів від хвилювання.

— Ні, ідея, і не бозна-яка, тільки-но людина відвертається від любові. А ми ж якраз і не здатні любити. Тому замиримося із цим, докторе. Зачекаймо, аж поки станемо здатні, а якщо це й справді неможливо, дочекаймося загального визволення, не граючись у героїв. Далі цього я не сягаю.

Ріє підвівся з стільця, обличчя його раптом зробилося втомлене.

— Ви маєте рацію, Рамбере, цілком, і я ні за що в світі не став би відраджувати вас від того, що ви збираєтеся зробити, якщо я вважаю, що це і справедливо, і добре. Мушу, проте, ось що вам сказати: причому тут, власне, геройство? Це не геройство, а звичайнісінька чесність. Можливо, ця думка здається вам сміховинною, але єдина зброя проти чуми — це чесність.

— А що таке чесність? — раптом споважнівши, спитав Рамбер.

— Що вона таке взагалі, я й сам не знаю. Але в моєму випадку певен: бути чесним — значить робити свою справу.

— А от я не знаю, в чому полягає моя справа,— сказав з серцем Рамбер.— Можливо, я помилився, обравши любов.

Ріє став перед ним.

— Ні, не думайте так,— мовив він твердо,— ви не помилилися.

Рамбер звів на нього задумливий погляд:

— По-моєму, ви обидва нічого за даних обставин не втрачаєте. А так, погодьтеся, легше бути на боці доброго діла.

Ріє допив вино.

— Ходімо,— сказав він Тарру,— у нас ще чимало роботи.

Він перший вийшов з кімнати.

Тарру рушив за ним до порога, але, мабуть, похопився, обернувся до газетяра й сказав:

— А ви знаєте, що дружина Ріє зараз у санаторії, за кількасот кілометрів звідси?

Рамбер вражено розвів руками, але Тарру уже вийшов з номера. Назавтра рановранці Рамбер зателефонував лікареві.

— Ви не проти, щоб я працював з вами, аж поки мені трапиться нагода вибратися з міста?

На тому кінці дроту запала тиша, а тоді:

— Авжеж, Рамбере. Дякую вам.

Частина третя

Так протягом довгих тижнів в'язні чуми билися як уміли і як могли. Але дехто з них уявляв собі, як, скажімо, Рамбер, у чому ми мали змогу переконатися вище, ніби вони ще діяли як люди вільні, ніби їм ще дано право вибирати. А проте о тій порі, в середині серпня, можна було сміливо сказати, що чума здолала всіх і вся. Тепер уже не стало окремих, індивідуальних доль — була тільки наша колективна історія, точніше, чума, і породжені нею почуття поділяли всі. Найважливішими тепер були розлука й вигнання з усіма наслідками, що звідси випливають,— страхом і обуренням. Ось чому оповідач вважає доречним саме зараз, у розпал спеки й пошесті, описати хоча б загалом і для прикладу шал наших уцілілих громадян, похорон небіжчиків і тугу розлучених коханців.

Саме того року, посеред літа, знявся вітер і кілька днів поспіль батожив зачумлене місто. Оранці взагалі мали всі підстави недолюблювати вітер; на плато, де лежить місто, вітер не зустрічає жодної природної перешкоди і без усяких завад, як навіжений, проривається за міські мури. Жодна крапля дощу не освіжила Орана, і після довгих місяців посухи він весь обріс сірим нальотом, що лупився під поривами вітру. Вітер збивав хмари куряви й папірців, що шмагали по ногах дедалі рідших перехожих. Ті одиниці, кого гнала з дому нужда, бігли підтюпцем, зігнувшись у три погібелі, затуливши рота долонею чи носовичком. Тепер вечорами по вулицях уже не юрмився люд, намагаючись розтягти прожитий день, що міг бути останній, тепер частіше траплялися окремі гурти людей, люди поспішали вернутися додому чи зазирнути до кав'ярні, отож протягом тижня з настанням ранніх сутінків вулиці робилися безлюдні, і тільки вітер протягло й жалібно скиглив вздовж мурів. Зі збуреного й незримого звідси моря линув дух водоростей і солі. І наше порожнє місто, убілене курявою, пересякле морськими пахощами, лунке від крику вітру, стогнало, як проклятий Богом острів.

Досі чума косила людей здебільшого по околицях, населеніших і бідніших, ніж центр міста. Та раптом виявилось, що вона одним стрибком наблизилася до ділових кварталів і повновладно запанувала там. Жителі казали, що це вітер розносить насіння інфекції. "Всі карти сплутав",— нарікав директор готелю. Але хай там як, центральні квартали збагнули, що настала їхня година, бо тепер дедалі частіше ревла уночі уривчаста сирена "швидкої допомоги", кидаючи під самі вікна понурий і байдужий

поклик чуми.

Хтось додумався оточити навіть у самому місті кілька особливо заражених кварталів і випускати звідти лише тих, кому це необхідно по роботі. Ті, що потрапили в оточення, природно розглядали цей захід як вихватку проти них особисто, принаймні через контраст вони вважали жителів інших кварталів вільними людьми. А ці вільні в скрутну хвилину тішили себе думкою, що іншим ще гірше, ніж їм. "Вони ще міцніше припнуті до місця",— ось у яких словах бриніла тоді єдина доступна нам надія.

Десь на ту пору почалася ціла низка пожеж, особливо у веселих кварталах коло західної брами міста. Розслідування виявило, що це було переважно справою рук людей, які вернулися з карантину і знетямалися від втрат і горя; вони підпалювали свої власні оселі, гадаючи, ніби чума згине у вогні. Багато було мороки з цією манією підпалів, що становили велику небезпеку для цілих кварталів, надто при теперішньому навальному вітрі. По численних, але, на жаль, марних роз'ясненнях, що дезінфекція, мовляв, проведена за вказівкою міської влади, гарантує повне знезараження, довелося вдатися до крутіших заходів щодо цих винних без вини паліїв. І, ясна річ, не сама думка потрапити за ґрати лякала тих бідолах, а спільна для всіх городян певність, що засудженого до тюремного ув'язнення насправді засуджено до смерті, бо в міській в'язниці смертність досягла неймовірних розмірів. І певність та була, звісно, не безпідставна. З цілком зрозумілої причини, чума надто лютувала серед тих, що силою звички або необхідності жили гуртом, тобто серед вояків, ченців та арештантів. Бо незважаючи на те, що деякі в'язні ізольовані, тюрма все-таки є своєрідною общиною, і довести це неважко — в нашій міській в'язниці варта платила данину хворобі нарівні з арештантами. З погляду самої чуми, з її олімпійського погляду, усі без винятку, починаючи від начальника тюрми і закінчуючи останнім в'язнем, були однаково приречені на смерть, і, можливо, вперше за довгі роки у в'язниці запанувала цілковита справедливість.

І даремно міська влада силкувалася запровадити якусь ієрархічну різницю в тій загальній зрівнялівці, здумавши нагороджувати вартових, полеглих від чуми при виконанні службових обов'язків. Оскільки в місті оголошено стан облоги, можна було вважати з певного погляду, що наглядачі мобілізовані, тому їх посмертно нагороджували медаллю. Але якщо арештанти без нарікань змирилися з такою новацією, то військова влада, навпаки, глянула на справу інакше й заявила, не без підстав, що цей захід здатний внести прикру плутанину в уми оранців. Прохання воєначальників задовольнили й ухвалили були, що найпростіше нагороджувати померлих від чуми наглядачів медаллю за боротьбу з епідемією. Але зло вже сталося — годі було й думати про те, щоб відбирати військові медалі у наглядачів, полеглих першими, а військова влада обстоювала й далі свій погляд. З другого боку, медаль за боротьбу з епідемією мала істотну ваду: вона не справляла такого блискучого морального ефекту, як присвоєння військової нагороди, бо в годину епідемії одержати медаль за боротьбу з нею — звичайнісінька річ. Словом, невдоволені були всі.

До того ж тюремне начальство не могло діяти на зразок духовної влади, а

військової й поготів. Ченці обох міських монастирів були й справді тимчасово порозселювані по добродесних родинах. І достоту так само при першій нагоді з казарми невеличкими загонами виводили солдатів і ставили їх постоем у школи чи інші громадські будинки. Виходило, що епідемія, яка, здавалося б, мала згуртувати оранців, як згуртовуються вони під час облоги, ламала традиційні спілки і знов прирікала людей на самоту. Все це вносило сум'яття.

Ми не помилимося, коли скажемо, що всі ті обставини, а також навальний вітер роздмухали полум'я пожежі і в деяких умах. Знову вночі на міські ворота було вчинено кілька наскоків, але цього разу невеличкі ватаги нападників були озброєні. Зчинилася обопільна стрілянина, були поранені, і кілька чоловік зуміло вирватися на волю. Варту зміцнено, і будь-які спроби втекти перепинялися дуже швидко. А проте й цього було досить, аби місто облетів бунтівний вихор, внаслідок чого то тут, то там розігравалися буйні сцени. Люди кидалися грабувати підпалені або замкнені з санітарних міркувань будинки. Правду кажучи, важко припустити, щоб це чинилося з наперед обдуманим наміром. Переважно люди, до того ж люди досі цілком статечні, силою непередбачених обставин припускалися негідних вчинків, а їх одразу ж наслідували оранці. Так, бували шаленці, які вдиралися в охоплену полум'ям оселю на очах в очманілого від горя власника. Саме його цілковита байдужість спонукала роззяв іти за прикладом заводіяк, і тоді можна було бачити, як темною вулицею, освітлені лише відблисками пожарища, розбігаються навсібіч якісь тіні, невпізнанно спотворені останніми спалахами вогню, згорбатілі від завданого на плечі крісла чи клунка з одежею. Саме через ці інциденти міська влада мусила прирівняти стан чуми до стану облоги й запровадити відповідні закони. Двох мародерів розстріляли, але сумнівно, щоб ця розправа подіяла на інших, бо серед стількох смертей якісь дві страти минули непомітно, от уже воістину крапля в морі.

І правду кажучи, подібні сцени стали повторюватися знову, а власті вдавали, що нічого не помічають. Єдиний захід, який, мабуть, справив враження на всіх оранців, було запровадження комендантської години. З одинадцятої наше місто, поглинуте цілковитою темрявою, лежало мов закам'яніле.

Під місячним небом воно виставляло напоказ свої білі мури і прямі вулиці, ніде не прокреслені темною тінню дерева, і жодного разу тишу не порушила хода перехожого чи собачий гавкіт. Величезне німотне місто робилося в такі ночі просто стовписьком масивних безживних кубів, а серед них лише самі мовчазні статуї давно забутих благодійників роду людського або навіки загнані в бронзу колишні можновладці намагалися своїми обличчями-машкарками з каменю чи металу відтворити спотворений образ того, що було свого часу людиною. Ці пересічні ідоли бовваніли під густим серпневим небом на безлюдних перехрестях, ці нечутливі бовдури досить повно уособлювали собою те царство безруху, куди ми втрапили всі гуртом, чи принаймні — останній його образ, образ некрополя, де чума, камінь і морок, здавалося, врешті задушили живий людський голос.

Але морок панував також в усіх серцях; і легенди, і правда з приводу

запровадженій церемонії похорону навряд чи вселяли особливу бадьорість у наших співгромадян. Бо хоч-не-хоч, а треба розповісти про похорон, і оповідач заздалегідь за це перепрошує. Він покійно ладен вислухати цілком слухні докори, але єдине його виправдання в тому, що були ж протягом усього цього періоду похорони і що якоюсь мірою він мусив, як і всі наші співгромадяни, ховати мерців. У кожному разі, він зовсім не такий уже любитель подібних церемоній, навпаки, він воліє бути в товаристві живих, скажімо, на пляжі, морських купаннях. Але морські купання заборонено, і товариство живих з ранку до ночі тряслося від страху, як би їх не витіснило товариство мерців. Така очевидність. Певна річ, можна було б спробувати не бачити її, закрити очі й геть від неї відмахнутися, але очевидність має страшенну силу і завжди зрештою візьме гору.

Ну скажіть самі, як можна відкинути похорон того дня, коли тих, кого ви любили, треба поховати.

Отож найхарактернішою рисою нашого поховального обряду була, щонайперше, квапливість. Спрощено всі формальності, і саму жалобну церемонію, як таку, скасовано. Хворі вмирили не вдома, не на очах у близьких, сидіти за звичаєм уночі над тілом покійного було не вільно, отож той, хто, скажімо, вмирав надвечір, лежав ніч сам, а того, хто вмирав удень, намагалися швидше закопати. Сім'ю, зрозуміло, сповіщали, але здебільшого рідні не могли вільно ходити по місту, бо сиділи на карантині, якщо вони були в контакті з хворим. У тих же випадках, коли небіжчик жив окремо від рідних, вони з'являлися о певній годині, себто на час від'їзду на цвинтар, коли тіло було вже обмите й покладене в труну.

Припустімо, що така церемонія відбувалася в допоміжному лазареті, яким відав доктор Ріє. Вхід до школи був позаду головного корпусу. В великій підсобці, що виходила в коридор, зберігалися домовини. У тому ж коридорі члени сім'ї знаходили одну, вже забиту домовину. І одразу переходили до основної частини обряду, а саме, давали голові родини підписати всі папери. Далі труну ставили в машину, інколи це був звичайнісінький фургон, інколи спеціально обладнана "швидка допомога". Рідні розсідалися в таксі, тоді ще не скасовані, весь кортеж учвал мчав на кладовище окраїнними вулицями. Біля міської брами жандарми зупиняли процесію, прикладали печатку на офіційну перепустку, без чого віднині не стало доступу до "останнього місця спочинку", як висловлювалися наші співгромадяни, пропускали машини, і вони зупинялися біля квадратної ділянки, перекопаної численними ямами, що чекали на здобич. Священик виходив зустрічати покійника, бо жалобні молебні в церкві скасовано. Під читання молитви з машини витягали труну, обв'язували її вірьовкою, волокли волоком, і вона, ковзнувши в яму, гупала об дно; священик махав кадилом, і вмить перші грудки землі починали гримотіти у віко. Фургон від'їздив одразу ж, бо йому доводилося пройти дезінфекцію; і в міру того, як грудки глею, що падали з лопати, лунали все глухіше, родичі вже розсаджувалися в таксі. А за чверть години вони були вже дома.

Таким чином, усе відбувалося справді з максимальною швидкістю і мінімальним

ризиком. І, ясна річ, принаймні на початку епідемії рідні бували ображені в своїх найкращих почуттях. Але під час чуми такі міркування до уваги не беруться: жертвують усім задля громадського добра. А втім, якщо спершу дух наших людей постраждав від такої практики, оскільки прагнення бути похованим пристойно поширене куди більше, ніж гадають, то згодом, на щастя, стало сутужно на харчі і жителів поглинули пильніші клопоти. Нам стільки коштувало часу вистоювання в чергах, різні клопоти й різні формальності, що їх доводилося виконувати, як хочеш їсти, що у людей просто не залишалось часу міркувати про те, як умирають довкола них і як сам ти умреш, коли проб'є твоя година. Отже, матеріальні труднощі, що взагалі самі по собі зло, обернулись, хоч як це дивно, добром. І все було б на краще, коли б, як ми вже бачили, пошесть не розповсюдилася так широко.

Бо вже бракувало домовин, бракувало полотна на савани і бракувало місць на кладовищі. Доводилося якось зараджувати біді. Найпростіше було — знову-таки з огляду на загальне добро — об'єднати кілька похоронних церемоній в одну, і оскільки вже виникла така необхідність, зробити частішими рейси між лазаретом і цвинтарем. Так, до послуг лазарету, керованого Ріє, лишилося тоді всього п'ять домовин. Коли всі вони бували заповнені, їх вантажили до санітарної машини. На кладовищі труни спорожнявали, трупи кольору іржавого заліза клали на мари і ставили в спеціально обладнану повітку. Відтак домовини обливали антисептичним розчином, відвозили назад до лазарету, і вся операція повторювалася стільки разів, скільки вимагалось. Отож справу було поставлено зразково, і префект не раз висловлював своє вдовolenня. Він навіть сказав Ріє, що бачив у старовинних хроніках, присвячених мору, що зображають негрів, які відвозять на гробовище стоси трупів у простих візках, і що наша організація похорону куди краща.

— Авжеж,— погодився Ріє,— похорон такий самий, тільки нам ще доводиться заповнювати картки. Отож поступ безперечний.

Незважаючи на всі досягнення адміністрації в тій царині, префектурі довелося заборонити родичам бути присутніми на похороні, бо з часом похоронний обряд виродився в досить-таки непривабливу формальність. Рідним дозволялося доходити до цвинтарної брами, та й то неофіційно. І сталося це тому, що зміни торкнулися в основному прикінцевої частини похорону. В далекому кінці цвинтаря, ще на пустирі, порослому мастиковими деревами, викопали два величезні рови. Один рів був для чоловіків, другий — для жінок. Адміністрація в даному питанні ще шанувала правила пристойності, і тільки вже куди пізніше, силою обставин, відмовилася від цієї останньої спроби дотримуватися добропристойності, і мерців почали ховати купою, гамузом, не розбираючи чоловіків і жінок, відкинувши всі турботи про честивість. На щастя, цей апокаліптичний хаос був характерний лише для останніх періодів лиха. В той час, про який мовиться мова, ще існували окремі могильні рови, і префектура дуже пишалася з цієї обставини. На дні кожного з ровів булькало й шипіло негашене вапно, налите грубим шаром. На краях ровів лежали купки того самого вапна, і мухирці, що вискакували на них, лускали від свіжого повітря. Коли рейси завершувалися, з повітки

виносили мари, вишиковували їх побіч, потім скидали до рову майже впритул одне до одного голі, трохи скоцюрблені тіла і одразу ж залипали їх новим шаром вапна; потім доволі скупко засипали рів землею, щоб залишити місце для майбутніх гостей. Назавтра викликали родичів і пропонували їм розписатися в книзі реєстрацій, це підкреслювало різницю, що існувала між людьми, яких можна було контролювати, і, скажімо, собаками.

Для всіх цих операцій вимагався персонал, і щодня виникала небезпека, що його от-от забракне. Більшість санітарів і грабарів, попервах професіоналів, а потім узятих збоку, гинула від чуми. Зараза все одно брала своє, хоч би яких заходів обережності дотримувалися. Та коли гарненько розважити, найдивніше було те, що під час усієї пошесті охочі все-таки знаходилися. Скрута настала незадовго до того, як крива захворювань сягнула стелі, і неспокій доктора Ріе був тоді цілком виправданий. Бракувало рук і для кваліфікованої роботи, і, як він висловився, для чорної. Але відтоді як чума по-хазяйському розташувалася в місті, навіть її крайнощі зрештою вийшли на користь — через епідемію розладналося все економічне життя Орана, а це, природно, збільшило число безробітних. Поповнювати ними ряди спеціалістів у більшості випадків не вдавалося, але на чорноробів стало легше. І справді, саме в ці дні виявилось, що нужда дужча за страх, тим більше що праця оплачувалася залежно від ступеня ризику. Санітарні служби мали списки претендентів і, тільки-но звільнялося місце, сповіщали першим, хто стояв у черзі, і ті завжди зголошувались на виклик, якщо тільки доти не зникали зі списку живих. Отож-бо префектові, який довго не наважувався використовувати на підсобних роботах ув'язнених довічно або на певний термін, вдалося обійтися без цього крайнього заходу.

Добре воно чи погано, але до кінця серпня наші співвітчизники відходили до своєї останньої оселі якщо не зовсім як годиться, зате в атмосфері зразкового ладу, і влада, таким чином, була певна, що свій обов'язок вона виконує. Але тут доречно трохи випередити події і розповісти, до яких заходів мусила вдаватися під кінець служба поховання. Починаючи від серпня, при тодішньому злеті епідемії кількість жертв набагато перевищувала можливості нашого скромного розміром цвинтаря. І хоча частину огорожі зняли, віддавши мерцям прилеглі ділянки, довелося негайно шукати якоїсь іншої ради. Спочатку було ухвалено ховати вночі, що попервах звільняло персонал від зайвої делікатності — можна було напихати машини напхом. І дехто з припізнілих перехожих, які в комендантську годину опинялися на околиці всупереч забороні (або ж змушені були ходити вночі по своїй роботі), іноді ставали свідками того, як довгі, фарбовані в біле фургони мчали на повній швидкості і їхні хрипкі сирени будили луну в чорних проваллях вулиць. Потім трупи поспіхом скидали до рову. Вони ще підскакували від поштовху, а бульбашки вапна вже розпливалися по їхніх обличчях; земля загортала без розбору всіх цих безіменних, і їх назавше поглинали рови, які тепер копали якнайглибше.

Одначе трохи згодом довелося шукати нових шляхів і розширити поле діяльності. З наказу префектури речі, до яких доторкалися хворі, слід було спалювати, і їх привозили

до печей. Невдовзі почали спалювати і трупи померлих від чуми. Для цієї мети пристосували сміттеспалювальну піч, яка стояла в східній частині міста, уже за воротами. Пости перенесли далі, а якийсь службовець мерії значно полегшив завдання адміністрації, порадивши використати для перевезення трупів трамваї, які ходили раніше по гірській дорозі над морем, а тепер стояли без руху. Для цієї мети в причепах і головних вагонах познімали лави і пустили трамваї до сміттеспалювальної печі, яка й стала кінцевою зупинкою на цій лінії.

І наприкінці літа, і в самий розпал осінніх злив щодня можна було бачити, як глибокої ночі котить по гірській дорозі моторошний кортеж трамваїв без пасажирів і побрязкує, подзеленькує собі над морем. Зрештою жителі пронюхали, в чім тут річ. І незважаючи на те, що патрулі забороняли наближатися до гірської дороги, окремим групам осіб усе ж щастило, і щастило часто, пробратися по скелях, об які билися хвилі, й кинути квіти в причіпний вагон під час руху трамвая. Тоді літніми ночами до нас долинав брязкіт трамвайних вагонів, вантажених трупами й квітами.

А на ранок, у кожному разі, попервах, густий і млосний дим огортав східні квартали міста. За одностайним твердженням лікарів, ті випари, хай навіть вельми неприємні, не завдавали ніякої шкоди. Але мешканці тих кварталів негайно заявили, що покидають насиджені місця, бо вірили, ніби чума спадає на них з неба; тому довелося звести цілу мережу димовловлювачів, і люди тоді заспокоїлись. Тільки в дні шквальних вітрів смердюча хвиля, що йшла зі сходу, нагадувала, що тепер ми всі живемо за нового ладу і що полум'я чуми щовечора вимагає своєї данини.

Такі були наслідки чуми в її апогеї. Та, на щастя, епідемія стабілізувалася, бо, треба гадати, фантазія отців міста, винахідливість префектури, легкої на декрети, і навіть пропускна здатність печі уже вичерпалась. Ріє чув, ніби висуваються ще нові проекти, нав'язні розпачем, приміром, хтось запропонував кидати трупи в море, і в уяві лікаря вималювалося страхітливе шумовиння, що скипало на синіх водах. Знав він також, що, коли смертність ітиме вгору, будь-яка, навіть найдосконаліша організація виявиться безпорадною, люди почнуть конати гуртом, а трупи, всупереч усім мудруванням префектури, гнитимуть просто на вулицях, і місто побачить ще, як на майданах і бульварах вмирущі чіплятимуться за живих, керовані цілком зрозумілою ненавистю і найбезглуздішою надією.

Власне, оця очевидність чи ляк підтримували в наших співгромадян відчуття вигнання й розлуки. З цього погляду вельми жаль,— і оповідач сам добре це розуміє,— що йому не пощастило присмачити свою хроніку ефектними сторінками, скажімо, намалювати підбадьорливий образ якогось героя чи якесь славне діяння на зразок тих, які трапляються в давніх літописах. Бо нема нічого менш ефектного, як картина моровиці, а найбільше стихійне лихо — одноманітне саме завдяки своїй тривалості. У пам'яті тих, хто пережив страшні дні чуми, вони zostалися не в образі грізної пожежі, без краю довгої та немилосердної, а радше як нескінченне тупцання на місці, що чавить усе на своїй дорозі.

Ні, чума не мала нічого спільного з тими разючими картинками, які не давали

спокою докторові Ріє на самому початку пошесті. Насамперед чума була таким собі адміністративним механізмом, обачним, бездоганим, що принаймні взірцево діяв. Оповідач, зауважмо між іншим, боячись погрішити проти істини, а головне — погрішити проти самого себе, тяжів насамперед до безсторонності. Майже нічим не поступався він задля оздоб стилю, якщо, звісно, не зважати на просту вимогу доладності викладу. І саме безсторонність велить йому тепер сказати, що коли найбільшою мукою тих часів, найспільнішою для всіх і найглибшою була розлука, коли необхідно дати з цілковитою щирістю новий опис цієї стадії чуми, то все-таки не годиться приховувати, що мука ця вже втрачала свій первісний пафос.

Чи не почали звикати наші співвітчизники, принаймні ті, хто найважче переносив розлуку, до свого становища? Було б несправедливо твердити це з усією категоричністю. Куди точніше буде сказати, що не тільки в фізичному, а й у моральному розумінні вони страждали в першу чергу від безплотності своїх уявлень. На початку пошесті уява яскраво малювала близьку істоту, з якою вони розлучились і за якою тужили. Але коли вони виразно пам'ятали любе обличчя, знайомий сміх, той чи інший день, згодом усвідомлений як день щастя, то вони насилу уявляли собі, що можуть їхні кохані робити там, у такому далекому краю, саме тоді, коли про них думають. Словом, у ту добу в них працювала пам'ять, проте підводила уява. А на другій стадії чуми згасла й пам'ять. Не те щоб вони забули дороге обличчя, ні, але образ став безплотний, що, власне, одне й те саме, і вони вже не знаходили його в глибинах своєї душі. В перші тижні пошесті вони нарікали, що їхня любов з усім її розмаїттям звернена до тіней, а потім раптом переконалися, що й тіні можуть зробитися ще безтілесніші, що все тьмяніє аж до найтонших відтінків, свято бережених пам'яттю. Отож насамкінець цієї розлуки без кінця-краю вони вже не уявляли собі ні колишньої близькості, ані того, що жили раніш коло любої істоти, якої в будь-яку хвилину можна було торкнутися рукою.

Якщо дивитися на справу з цього погляду, вони прийняли розпорядок чуми, цілком буденний і тому особливо дійовий. Ні в кого з нас уже не збереглося великих почуттів. Зате всі однаково спізнавали почуття безбарвні. "Швидше б усе скінчилося", — казали наші співгромадяни, оскільки під час лиха цілком природно бажати кінця стражданню всіх людей, а ще й тому, що вони справді бажали, щоб це скінчилося. А мовилося це без колишнього запалу і без колишньої гіркоти і спиралося на докази, вже мало переконливі, але поки що зрозумілі. На зміну дикому пориву перших тижнів прийшло отупіння, що його не слід плутати з покорою, хоча воно все ж таки було чимось подібне до тимчасового прийняття.

Наші співгромадяни скорилися, або, як то кажуть, пристосувалися, бо незмога було вчинити інакше. Звичайно, зовні вони мали вигляд людей, убитих нещастям і горем, але вони вже не відчували первісної їхньої гостроти. Зрештою, доктор Ріє, наприклад, вважав, що саме це і є головне лихо і що звичка до розпачу куди гірша, ніж сам розпач. Спершу розлучені коханці були нещасні не до кінця, їхні муки мали якесь осяяння, нині вже згасле. А тепер хай би де б їх зустрічали: на розі, в кав'ярні або в приятелів,

добросердих і дещо неуважних, погляд вони мали такий змуджений, що все місто здавалося суцільною залогою чекання. Ті, хто мав якусь роботу, виконували її в ритмі самої чуми — ретельно і без іскринки. Всі поробилися скромниками. Вперше без усякого прикрого осадку розлучені розмовляли зі знайомими про свого відсутнього, вживали затерті слова, оцінювали свою розлуку під тим самим кутом, що й цифри смертності. Навіть ті, хто досі запекло намагався не змішувати своїх страждань зі спільним горем, навіть ті йшли тепер на цю зрівнялівку. Позбавлені пам'яті й надії, вони вкорінилися в теперішньому, в сьогоднішньому дні. Сказати по щирості, все в їхніх очах ставало сьогоднішнім. Чума поодбирала в усіх здатність до любові, ба навіть до дружби. Бо любов вимагає бодай краплину майбутнього, а для нас існувала лише дана мить.

Само собою зрозуміло, все це дещо грубо змальовано. Бо коли й правда, що всі розлучені дійшли до такого стану, то заради справедливості додамо, що дійшли не всі водночас; хоча вони зжилися зі своїм новим становищем, іноді раптові проблиски, несподівані повернення, випадкові прозріння, знов і знов відроджували всю свіжість і вразливість почуттів. Їм потрібні були ті хвилини, коли, забувши про нагальні справи, вони плекали плани так, ніби чума вже відступила. Необхідні були раптові уколи безпредметних ревнощів, і це було благом. Та й інші також переживали цю несподівану смугу воскресіння, скидали з себе заціпеніння, хоча б у певні дні тижня — насамперед, звичайно, у неділю і в суботній вечір, бо ці дні в щасливу пору були пов'язані з якимсь родинним ритуалом. Або, траплялося, туга, що охоплювала їх надвечір, приносила надію, зрештою не завжди слухну, що до них повернеться пам'ять. Та вечорова година, коли віруючі католики прискіпливо допитуються свого сумління, ця вечорова година важка для в'язня чи вигнанця, котрим нема кого допитуватись, крім порожнечі. На якусь мить вони воскресали, але потім знову в'янули, замикалися в чумі.

Читач, певно, вже здогадався, що це означало цілковите зречення найособистішого. Тоді, в перші дні чуми, їм допікали якісь дрібниці, що не мали для інших ніякого глузду, і саме завдяки сумі цих дрібниць, таких важливих для них, вони накопичували досвід особистого життя, а тепер, навпаки, їх цікавило тільки те, що цікавило всіх інших, вони оберталися в колі спільних ідей, і навіть сама любов прибирала абстрактної подоби. Віддавшись на поталу чумі, вони іноді сподівалися лише на дарований нею сон і ловили себе на думці: "Хай бубони, аби тільки все скінчилося". Та вони вже й так спали, і весь той довгий період був, власне, довгим сном. Місто населяли соньки з ледь розплющеними очима, яким лише зрідка щастило вирватися з пут долі, найчастіше вночі, коли їхні на вигляд загоєні рани враз ятрилися. Розбуркані зі сну, вони якимось неуважливо торкалися смажних уст, віднаходячи, ніби при спалаху блискавки, свою помолоділу муку, а разом з нею розтривожений образ свого кохання. А вранці вони покійно підставляли шию лихові, тобто рутині.

Але, питає читач, які були на вигляд ці мученики розлуки? Та звичайнісінькі — ніякі. Або, коли на те, як усі, набули якогось спільного для всіх вигляду. Вони, як і все місто, жили в стані дитинної благодушності й суєти. Вони втратили видимість

критичного відчуття, набувши замість того видимість незворушності. Наприклад, часто можна було бачити, як найсвітліші, здавалося б, голови прикидалися, ніби за прикладом усіх інших шукають у газетах чи в радіопередачах обнадійливі натяки на близький кінець чуми, запалювалися химерними надіями чи, навпаки, зазнавали зовсім безпідставного страху, читаючи міркування якогось меткого журналіста, написані просто так, знічев'я. Поза тим вони цмулили своє пиво чи доглядали своїх хворих, били байдики чи пнулися зі шкіри, складаючи статистичні таблиці, або ставили платівки і тільки цим відрізнялися поміж себе. Інакше кажучи, вони вже нічого не вибирали. Чума позбавила їх здатності оцінних суджень. І це впадало в очі хоча б тому, що ніхто вже не цікавився якістю купованого одягу чи харчу. Брали все, не розбираючи.

Аби покінчити з цим питанням, додамо, що мученики розлуки позбулися цікавого привілею, який спершу був їм за прикриття. Вони втратили егоїзм кохання і всі переваги, що впливали звідси. Зате нині становище стало ясне, лихо вразило всіх без винятку. Всі ми під стрілянину, що лунала біля міських воріт, під ляскання штемпелів, що визначали ритм нашого життя і наших похоронів, серед пожеж і реєстраційних карток, жаху й формальностей, приречені на ганебний, одначе зареєстрований за всією формою скін, серед лиховісних клубів диму і незворушних гудків "швидкої допомоги"; всі ми однаково живилися хлібом вигнання, чекаючи не знаного для себе, такого хвилюючого для душі возз'єднання й утихомирення. Зрозуміло, наша любов була все ще з нами, тільки прикласти її не було до чого, вона гнітила нас тяжким тягарем, мляво гніздилась у наших душах, безплідна, як злочин або смертний вирок. Наша любов була довготерпеливістю без прийдешнього і впертим чеканням. І з цього погляду поводження деякого з наших співгромадян наводило на думку про ті довгі черги, що збиралися в усіх кінцях міста перед продовольчими крамницями. І тут, і там — однакова здатність змиритися й терпіти, водночас безмірна і позбавлена ілюзії. Треба тільки помножити це почуття на тисячу разів, бо тут ідеться про розлуку, про інший голод, здатний усе поглинути.

Зрештою, як хтось захоче мати докладну картину настрою наших мучеників розлуки, найпростіше знову викликати в уяві ті золотаво-курні, безкінечні вечори, що спадали на позбавлене зелені місто, тим часом як чоловіки й жінки розтікалися по всіх вулицях. Бо як не дивно, через брак міського транспорту й автомобілів вечорами до ще позолочених сонцем терас долинав уже не шурхіт шин і металевий тенькіт, як колись, — звичайна міська мелодія, — а рівний нескінченний шерех кроків і притлумлений гомін голосів, журне човгання тисяч підошов у такт посвисту бича в задушливому небі, безперервне гнітюче тупцяння, що поволі заповнювало весь Оран і з вечора до вечора ставало голосом, точним і тоскним голосом сліпої впертості, що заступила в наших серцях любов.

Частина четверта

У вересні і жовтні чума все ще підминала під себе місто. А що ми вже згадували про тупцяння, то треба сказати, що сотні тисяч людей тупцяли так протягом тих нескінченно довгих тижнів. Небо насилало то туман, то спеку, то дощ. Мовчазні зграї

шпаків і дроздів, які летіли з вирію, проносилися десь високо-високо, але вперто обминали стороною наше місто, ніби той самий бич, про який говорив отець Панлю, той дерев'яний спис, що зі свистом шугав над оселями, тримав їх на відстані від Орана. На початку жовтня зливи геть позмивали пилюку з вулиць. І за весь той час нічого істотного не сталося, якщо не зважати на тупе безугавне тупцяння.

Тут тільки стало видно, як потомилися Ріє та його друзі. І справді, члени санітарних дружин уже не в змозі були подолати втому. Доктор Ріє помітив це, спостерігаючи, як наростає в ньому самому, та й у всіх його приятелів якась дивна байдужість. Так, скажімо, ці люди, які раніше уважно прислухалися до всіх новин щодо чуми, зовсім перестали цим цікавитися. Рамбер, якому тимчасово довірили один із карантинів, що влаштований у їхньому готелі, з заплющеними очима міг назвати число своїх підопічних. Міг він також якнай докладніше розповісти про систему негайного перевезення, організованого ним для тих, у кого раптово виявились симптоми захворювання. Статистичні дані про дію сироватки на людей, замкнених на карантині, здавалось, назавжди закарбувалися йому в пам'яті. Але він був не здатний назвати щоденну цифру жертв, забраних чумою, він справді не мав уявлення, спадає пошесть чи ні. І попри все він плакав надію втекти з міста у найближчі дні.

Інші натомість, поглинуті день і ніч працею, вже не читали газет, не вмикали радіо. І коли їм повідомляли чергові зведення, вони вдавали, ніби слухають їх зацікавлено, але насправді сприймали ці дані з якоюсь байдужою неухважністю, яку ми помічаємо за учасниками великих воєн: виснажені ратними трудами, ті клопочуться лише тим, щоб не підупасти духом на щоденній службі, уже не сподіваючись ні на вирішальну битву, ні на замирення.

Гран, ведучи далі такий важливий під час мору облік, певне, не зумів би підбити загальні підсумки. На відміну від Тарру, Рамбера та Ріє, очевидно, витривалих, здоров'ям Гран ніколи похвалитися не міг. Але ж він тепер поєднував свої функції в мерії з секретарюванням у Ріє та ще працював уночі для себе самого. Тому він був у стані цілковитого занепаду сил, і підтримували його дві-три майже маніакальні ідеї, зокрема, він вирішив після завершення епідемії дати собі повний відпочинок хоча б на тиждень і працювати лише задля свого "шапки геть",— він казав, справа пішла на лад. Іноді на нього опадало нездоланне розчулення, і тоді він охоче й довго розмовляв із Ріє про свою Жанну, намагався уявити, де вона може бути тепер і чи думає вона про нього, читаючи газети. Саме розмовляючи з ним, Ріє зловив себе на тому, що й сам говорить про свою дружину якимись навдивовижу тривіальними словами, чого за ним досі не водилося. Не надто ймучи віри втішним телеграмам від жінки, він надумав зателефонувати безпосередньо головному лікареві санаторію, де вона лікувалася. У відповідь отримав звістку, що здоров'я хворої погіршилось, і водночас головний лікар запевняв чоловіка, що буде зроблено все можливе, аби не допустити подальшого розвитку хвороби. Ріє зберігав цю новину в душі і тільки станом крайньої втоми міг би пояснити те, що наважився розповісти про телеграму Гранові. Спершу службовець довго розводився про свою Жанну, потім спитав Ріє про його дружину, і той розповів.

— Знаєте,— сказав Гран,— у наш час такі хвороби добре лікуються.

І Ріє погодився, що лікуються вони справді добре, і додав, що розлука, як на нього, довго затяглася, а його присутність, можливо, допомогла б жінці успішніше боротися з недугою, і що тепер вона, мабуть, почуває себе страшенно самотньою. Потім він замовк і ухильно відповідав на подальші Гранові розпити.

Інші теж були приблизно в такому самому стані. Тарру тримався стійкіше, ніж решта, але його нотатки показують, що коли його цікавість і не втратила своєї гостроти, то принаймні коло спостережень звузилося. Так, протягом усього цього періоду він цікавився, очевидно, самим лише Коттаром. Вечорами у лікаря — Тарру довелося перебратися до Ріє, відколи готель перевели під карантин,— тільки з ввічливості він слухав Грана чи лікаря, що розповідали про наслідки своєї роботи. І намагався швидше перевести мову на незначні факти оранського життя, які звичайно його цікавили.

Щодо Кастеля, то в день, коли він прийшов до Ріє повідомити, що сироватка готова, і вони після обговорення вирішили випробувати її вперше на синкові слідчого Отона, допіру привезеному до лазарету,— хоча Ріє особисто вважав цей випадок безнадійним,— і поки господар дому перераховував своєму літньому другові останні статистичні дані, він раптом помітив, що його співрозмовник спить міцним сном, відкинувшись на спинку фотеля. І, вдивляючись у його риси, що раптом втратили звичний вираз легкої іронії, яка робила Кастеля моложавим, помітивши, як з напіврозтулених уст спливає цівочка слини, від чого на цьому відразу зм'якшому обличчі стало видно сліди часу, старість, Ріє відчув, як болісно стислося йому горло.

Саме цей вияв слабкості показував Ріє, наскільки він зморився. Почуття не слухалися його. Міцно затягнуті, зачерствілі й висхлі, вони іноді пускали тріщину, віддаючи його на поталу емоціям, над якими він уже не був владний. Надійним захистом було сховатися за броню зчерствілості й тугіше затягти цей вузол, що муляв десь усередині. Він добре знав: тільки так можна витримати. Щодо решти, то в нього майже не лишалося ілюзій, і втома підривала те, що ще збереглося. Бо він усвідомлював: на даному етапі, межі якого він і сам не зміг би визначити, він перестав бути цілителем. Тепер його функцією стала діагностика. Визначати, бачити, описувати, реєструвати, потім прирікати на смерть — ось яке він зараз мав завдання. Жінки хапали його за руки, волали: "Докторе, врятуйте його!" Але він приходив до хворого не на те, щоб рятувати йому життя, а щоб ізолювати. І ненависть, яку він читав на обличчях, нічого не могла змінити. "Ви безсердечний!" — якось сказали йому. Та ні ж бо, серце якраз він мав. І билось воно для того, щоб допомагати йому протягом двадцяти годин на добу бачити, як умирають люди, створені для життя, і назавтра починати все знову. Віднині серця лише на це й вистачало. Як же могло вистачити його на порятунок чийогось життя?

Ні, протягом дня не допомогу він подавав, а довідки. Звичайно, важко назвати таку роботу людським ремеслом. Але кому зрештою поміж цієї заляканої, неабияк поріділої юрби дано було розкіш займатися своїм людським ремеслом? Ще добре, що існувала

втома. Аби Ріє не був такий заморочений, цей запах смерті, розлитий всюди, міг би збудити в ньому розчуленість. Та коли спиш по чотири години на добу, то вже не до сентиментів. Тоді бачиш речі в їхньому правдивому світлі, інакше кажучи, в світлі справедливості, цієї мерзенної і безглуздої справедливості. І ті, інші, приречені, ті теж добре це відчували. До чуми люди зустрічали його як рятівника. Ось він дасть тричотири пігулки, зробить укол — все буде гаразд, і, проводжаючи лікаря до порога, йому вдячно тисли руку. То було приємно, але таїло в собі небезпеку. А нині, навпаки, він приходив у супроводі солдатів, і доводилося грюкати в двері прикладом, щоб заставити рідних хворого нарешті відчинити. Вони залюбки потягли б його, та й усе людство, за собою в могилу. Ох! То таки правда, не можуть люди обійтися без людей, правда, що Ріє був так само безпорадний, як ті бідолахи, і що він цілком заслуговував на той самий трепет жалю, який безперешкодно зростав у ньому, тільки-но він полишав хворих.

Такі принаймні були протягом нескінченно довгих тижнів думки, в які поринав доктор Ріє, а тоді вкидався в інші, породжені розлукою. Відблиски подібних думок він читав на обличчях у своїх друзів. Проте найфатальнішим наслідком виснаження й втоми, що поступово брала всіх, хто боровся проти лиха, була навіть не байдужість до подій довколишнього світу і до емоцій інших, а те, що всі вони себе занедбали. Бо кожен однаково намагався не робити нічого зайвого, а тільки найнеобхідніше і вважав, що навіть це йому не до снаги. Отож-бо ті борці з чумою дедалі частіше нехтували правилами гігієни, яку самі ж запровадили, через забудькуватість не користувались дезінфекційними засобами, іноді бігли, не вживши запобіжних заходів проти інфекції, до хворих з легеневою чумою, і то лише тому, що їх попередили в останню хвилину, а їм здавалося морочливим завертати дорогою ще й до медичного пункту, де їм зробили б необхідну ін'єкцію. Саме тут крилася дійсна небезпека, бо сама боротьба з чумою робила борців надто вразливими до зараження. Власне, вони сподівалися на випадок, а випадок — він і є випадок.

А проте в місті зостався один чоловік, який не виглядав ні втомленим, ні зажуреним, а радше навіть був живим образом вдоволення. І чоловік той був Коттар. Він тримався і далі осторонь, але взаємин з людьми не поривав. Особливо він прихилився до Тарру, і при першій нагоді, коли той бував вільний від своїх обов'язків, вчашав до нього, бо, з одного боку, Тарру був утаємничений у його справи, а з другого,— бо Тарру вмів зігріти комісонера своєю невичерпною сердечністю. Певне, то було якесь диво дивне, але Тарру, незважаючи на свою пекельну працю, був, як завжди, доброзичливий і уважний до співрозмовника. Якщо навіть надвечір він іноді просто падав з ніг від втоми, то вранці прокидався з новою снагою. "З ним,— запевняв Коттар Рамбера,— можна говорити, бо він справжня людина. Все завжди розуміє".

Ось чому в ту пору у своєму щоденнику Тарру все частіше повертається до Коттара. Тарру спробував відтворити повну картину Коттарових переживань і роздумів у тому вигляді, в якому Коттар йому їх повідав, або так, як сам Тарру їх сприйняв. Під заголовком "Нотатки про Коттара і про чуму" ці описи зайняли кілька сторінок, і оповідач вважає не зайвим навести їх тут уривками. Свою загальну думку про рантє

Тарру сформулював так: "Ось людина, яка зростає". А втім, зростав не так він, як зростала його бадьорість духу. Він був навіть радий такому повороту подій. Нерідко він звиряв Тарру свої заповітні мрії такими словами: "Звісно, не все йде гладенько. Але зате всі ми в одній ямі сидимо".

"Звісно,— додавав Тарру,— йому загрожує та сама небезпека, що й іншим, але, підкреслюю, та сама, що й іншим. До того ж він цілком серйозно вважає, що зараза його не візьме. Очевидно, він, як то кажуть, живе ідеєю, зрештою не такою вже й дурною, що людина, хвора на якусь небезпечну хворобу чи охоплена якимсь великим переляком, вже тим самим захищена від інших недуг або від страхів. "А ви помітили,— якось промовив він,— що дві хвороби разом не уживаються? Припустімо, у вас серйозна чи невиліковна недуга, ну рак абощо, чи задавлені сухоти, так ось — ви ніколи не підчепите чуми або тифу, це виключено. А втім, можна піти й далі, чи бачили ви бодай раз у житті, щоб хворий на рак загинув у дорожній пригоді?" Хибна ця ідея чи слухна, але вона незмінно підтримує в Коттара бадьорий настрій. Єдине, чого він хоче,— це не відриватися від людей. Він воліє жити в облозі разом з усіма, ніж стати в'язнем самотою. Під час чуми не до таємних розслідувань, досьє, секретних інструкцій і неминучих арештів. Власне кажучи, поліції більше не існує, немає давніх чи нових злочинів, немає винуватців, а є тільки приречені на смерть, які не відомо чому чекають на помилування, в тому числі й самі поліцейські".

Таким чином, Коттар, за словами Тарру, був схильний дивитися на симптоми страху й розгубленості, що їх виявляли наші співвітчизники, з якимсь поблажливим розумінням і втіхою, яку можна сформулювати так: "Що не кажіть, а я раніше за вас усього цього насьорбався".

"Марно я йому торочив, що єдиний спосіб не відриватися від людей — це передусім мати чисте сумління". Він люто глипнув на мене і відповів: "Ну, знаєте, тоді — люди завжди нарізно". І додав: "Говоріть що хочете, а я вам ось скажу: єдиний спосіб об'єднати людей — це наслати на них чуму. Та ви озирніться довкола!" І, щиро кажучи, я добре розумію, що він має на увазі і яким, мабуть, зручним здається йому наше теперішнє життя. Він на кожному кроці бачить, що реакція інших на події цілком збігається з тим, що пережив він сам; так, кожному хочеться, щоб усі були з тим, що пережив він сам; так, кожному хочеться, щоб усі були з ним заодно; звідси люб'язність, з якою іноді вказуєш дорогу заблудлому перехожому, і неприязнь, яку виявляєш до нього в інших випадках, і юрми, які поспішають до дорогих ресторанів, і втіха сидіти собі й сидіти за столиком; безладний наплив публіки в кіно, безкінечні черги за квитками, переповнені зали театрів і навіть дансингів. Коротко кажучи, дев'ятий вал у всіх розважальних закладах; острах перед будь-яким контактом і прагнення людського тепла, що вабить людей одне до одного, лікоть до ліктя, одну стат'ю до другої. Ясно, Коттар зазнав усього цього раніше за інших. За винятком хіба що жінок, бо з таким обличчям як у нього... Я припускаю навіть, що йому не раз кортіло піти до дівчат, але він відмовляв собі в цій насолоді тому, що все це, мовляв, непривабливе і може зрештою йому неабияк зашкодити.

Словом, чума йому вигідна. Чоловіка самотнього і водночас знудженого своєю самотністю вона обертає на спільника. Бо він явний спільник, спільник, радий зі свого становища. Він співучасник усього, що підмічає: забобонів, недозволених страхів, болісної вразливості розтривожених душ, їхньої маніакальної нехоті говорити про чуму, а проте говорити лише про неї, їхнього майже панічного жаху й блідості за найменшої мігрені, бо всім уже відомо, що чума починається з головного болю, і, нарешті, їхньої підвищеної чутливості, дратівливої, мінливої, що сприймає забудькуватість як кровну образу, а втрату гудзика від штанів замалим як не катастрофу".

Тепер Тарру часто траплялося проводити вечори з Коттаром. Потім він записував, як вони удвох пірнали в юрбу, знебарвлену присмерком чи імлою, затиснуті чужими плечима поринали в цю біло-чорну масу, лише подекуди прорізану світлом ліхтарів, і йшли слідом за людською чередою до жагучих розваг, які захищали від могильного холоду чуми. Ті мрії, що їх леліав Коттар усього кілька місяців тому і не міг їх здійснити, те, чого він шукав у публічних місцях, а саме розкоші й широкого життя, змоги пірнати в нестримні насолоди — саме до цього й поривалося зараз усе місто. І хоча тепер ціни геть на все без упину зростали, у нас ніколи ще так не цвиндрили гроші, і хоча більшості не вистачало речей першої необхідності, ніхто не шкодував коштів на всіляку зайвину і марнички. Розповсюджувалися азартні ігри, до яких таке ласе неробство. Одначе в нашому випадку неробство було просто безробіттям. Іноді Тарру з Коттаром довго простували за якоюсь парочкою, яка раніше намагалася б сховати свої почуття, а тепер і він і вона вперто йшли через усе місто, пригорнувшись одне до одного, не бачачи навколишньої юрби, з трохи маніакальною неухвалливістю, властивою всім великим пристрастям. Коттар розчулювався. "Ну й штукарі!" — говорив він. Він підвищував голос, увесь розквітав серед цієї повсюдної лихоманки, королівських чайових, що дзвеніли довкола, та інтрижок, що починалися на очах у всіх.

Одначе Тарру зазначив, що в поведінці Коттара ніякої особливої злостивості не відчувалося. Його: "Я раніш за вас усього насорбався" — свідчить радше про нещастя, ніж про тріумф. "Думаю навіть,— писав Тарру,— що він поступово починає любити цих людей, ув'язнених між небом і стінами їхнього рідного міста. Наприклад, він залюбки пояснив би їм, звичайно, якби міг, що не такий уже страшний чорт, як його малюють". "Ні, ви тільки послушайте,— казав він мені,— після чуми я, мовляв, те-то й те-то зроблю... Сиділи б спокійно, не отруювали б собі життя. Своєї користі не розуміють. Ось я, хіба я казав: "після арешту зроблю те-то й те-то?" Арешт — це самісінський початок, а не кінець. Зате чума... Хочете знати мою думку? Вони нещасні тому, що не вміють пливати за течією. А я знаю, що кажу".

"І справді, він знає,— додавав Тарру.— Він цілком слушно оцінює суперечності, що гризуть наших оранців, які відчувають глибоку потребу в людському теплі, що зближує людей, і водночас не можуть звіритися на це почуття через недовіру, що віддаляє їх одне від одного. Дуже добре нам відомо, що не слід надто покладатися на сусіда, який — так і дивись — підкине вам чуму, скористається хвилиною вашої довірливості і заразить вас. Якщо гаяти час так, як гаяв його Коттар, тобто вбачати можливих

викажчиків у всіх тих людях, товариства яких він сам домагався, то можна зрозуміти його стан. Не можна не співчувати людям, які живуть думкою, що чума не сьогодні-завтра покладе тобі на плече руку і що, може, саме в цю хвилину вона готується до стрибка, а ти ось радієш, що досі живий-здоровий. Тою мірою, якою це можливо, він відчуває себе цілком затишно серед повсюдного страху. Але оскільки він пережив усе це задовго до наших страхів, гадаю, він не здатний цілком усвідомлювати разом з нами всю жорстокість нашої непевності. Словом, у товаристві всіх нас, поки ще не вмерлих від чуми, він гостро відчуває, що його воля і життя щодня напередодні загину. А що сам він пройшов через цей стан жаху, то вважає цілком природним, щоб і інші теж спізнали його. Або, точніше, якби він сам-один був у такому стані, то зносити цей жах йому було б куди болісніше. Тут він, власне, не має рації, і зрозуміти його важче, ніж інших. Але саме в цьому пункті він більше, ніж інші, заслуговує на те, щоб його спробували розуміти".

Записи Тарру завершуються розповіддю, що яскраво ілюструє той особливий настрій, який виникав водночас і в Коттара і в зачумлених. Розповідь ця якоюсь мірою відтворює важку атмосферу тієї пори, і ось чому оповідач вважає її важливою.

Обидва вони вибралися до міської опери, де ставили глюківського "Орфея". Коттар запросив з собою Тарру. Річ у тім, що навесні, перед самим початком пошесті, до нашого міста приїхала оперна трупа, щоб дати кілька вистав. Відрізана чумою від світу, трупа, за угодою з дирекцією нашої опери, мусила давати спектакль раз на тиждень. Отож протягом кількох місяців у нашому міському театрі лунали щоп'ятниці мелодійні скарги Орфея й безсилі волення Еврідики. Одначе вистава мала незмінний успіх і давала повний збір. Умостившись на найдорожчих місцях у бенуарі, Тарру з Коттаром могли згори милуватися на переповнений партер, де збиралися найчепурніші з наших співгромадян. Заходячи до зали, кожний намагався якнайефектніше обставити свою появу. У сліпучому світлі рампи, поки музиканти під сурдинку наладжували свої інструменти, чітко вимальовувалися постаті, що переходили від ряду до ряду й невимушено вклонялися знайомим. Під легкий гомін світських розмов чоловіки нараз повертали собі певність, якої їм так бракувало всього годину тому на темних вулицях міста. Чума відступала перед фракком.

Весь перший акт Орфей легко, без притиску в голосі, нарікав на свою долю, кілька краль в античних туніках чарівними жестами коментували його горе, і кохання оспівувалося в арієтах. Зала реагувала тепло, але стримано. Навряд чи публіка завважила, що в арію другого акту Орфей вводить непередбачене композитором тремоло і з дещо підвищеним пафосом благає володаря Пекла зглянутися на його сльози. Деякі надто рвучкі жести знавцям здалися за данину стилізації, що, на їхню думку, збагачувало інтерпретацію співака.

Тільки під час славетного дуету Орфея з Еврідикою у третьому акті (коли Еврідика тікає від свого коханця) легкий трепет подиву перебіг залом. І мовби співак умисне чекав цього тривожного поруху в залі або, точніше, нерозбірливого гомону голосів, що долинув з партеру до сцени і нараз підтвердив те, що він невиразно передчував, тільки

влучив цю мить, аби геть по-дурному підступити до рампи, розчепірюючи під своєю античною тунікою руки й ноги, і впасти опукою серед пасторальних декорацій, які і завжди здавалися анахронізмом, а нині в очах глядачів уперше стали по-справжньому лиховісно анахронічними. Бо цієї самої миті оркестр замовк, глядачі з партеру, підхопившись з місць, поволі й мовчки потяглися з зали, як виходять після відправи з церкви або з кімнати, де лежить покійник: дами — підібгавши спідниці, понуривши голови, а кавалери — підтримуючи своїх супутниць під лікоть, аби вберегти їх від поштовхів відкидних крісел. Але потроху рух прискорився, шепіт перейшов у крик, і юрба ринула до запасних виходів. Біля дверей зчинилася штовханина, почувлися зойки. Коттар і Тарру тільки попідводилися і стояли тепер віч-на-віч з тим, що було одним із аспектів нашого теперішнього життя: чума на сцені в образі лицедія, що бився в корчах, а в залі вся марна тепер пишнота у вигляді забутих віял і мереживних хусточок, що позачіплювалися за пурпуровий оксамит крісел.

У перший вересневий тиждень Рамбер добре запрягся в роботу й допомагав Ріє. Він тільки попросив лікаря дати йому вихідний того дня, на який призначено зустріч біля будинку чоловічого ліцею з Гонсалесом та братами.

Опівдні Гонсалес і журналіст ще здалеку побачили братів, які чомусь на ходу сміялися. Брати заявили, що минулого разу їм нічого не пощастило зробити, але того слід було чекати. Хай там як, а цього тижня вони не чергують. Доведеться потерпіти до наступного. Тоді й почнемо все спочатку. Рамбер відповів, що й справді спочатку. Тут Гонсалес запропонував зустрітися наступного понеділка. Але тоді вже Рамбера оселять у Марселя і Луї.

— Ми з тобою лише вдвох зустрінемося. Якщо я чомусь не прийду, чимчикуй просто до них. Зараз тобі розтлумачать, куди йти.

Але Марсель, а можливо, Луї, сказав, що найпростіше зараз же відвести їхнього приятеля до них. Якщо Рамбер не надто вередливий, його там і нагодують, харчу вистачить на чотирьох. А він таким чином ввійде в курс справи. Гонсалес підтвердив, що думка й справді чудова, і всі четверо подалися до гавані.

Марсель і Луї мешкали аж у кінці Флотського кварталу, біля воріт, що виходили на приморське шосе. Будиночок у них був приземкуватий, в іспанському стилі, з грубими стінами, з яскраво розмальованими дерев'яними віконницями, а в кімнатах було порожньо й прохолодно. Мати хлопців, стара іспанка, з усміхненим, геть зморшкуватим обличчям, подала їм вареного рису. Гонсалес здивувався: в місті рису вже давно не стало.

— Коло воріт завжди на щось розживешся,— пояснив Марсель.

Рамбер їв і пив. Гонсалес твердив, що це свій хлопець, свій хлопець слухав і думав лише про те, що йому доведеться стовбичити тут іще цілий тиждень.

Насправді ж довелося чекати не один, а два тижні, оскільки тепер, з метою скоротити кількість постів, наглядачі змінювалися раз у півмісяця, і протягом тих двох тижнів Рамбер працював, не шкодуючи сил, працював, як проклятий, від зорі до зорі, заклавши на все очі. Лягав він пізно і зразу поринав у важкий сон. Різкий перехід від

байдикування до виснажливої роботи майже позбавляв його сну і сили. Про своє близьке визволення він не розводився. Знаменний факт: наприкінці першого тижня він признався лікареві, що минулої ночі вперше за довгий час добряче напився. Коли він вийшов з бару, йому раптом привиділося, ніби залози йому в пахвинах набрякли і щось під пахвами заважає вільно рухати руками. Він подумав: чума. І єдиною його реакцією — тут він згодився з Ріє, вельми безглуздою реакцією,— було те, що він кинувся бігти до горішньої частини міста, і там, стоячи на маленькому майданчику, звідки й моря навіть не було видно, хіба що небо здавалося ширшим, він голосно гукнув, кличучи свою дружину через мури зачумленого міста. Повернувшись додому і не виявивши жодного симптому зараження, він засоромився свого раптового пориву. Ріє сказав, що він добре розуміє такий вчинок. "Хай там як,— додав лікар,— бажання так учинити цілком поясненне".

— До речі, сьогодні вранці пан Отон говорив зі мною про вас,— раптом додав Ріє, коли Рамбер з ним прощався.— Спитав, чи я вас знаю. "А якщо знаєте,—сказав він мені,— то порадьте йому не вештатися серед контрабандистської шатії-братії. Його засікли".

— Що все це означає?

— Це означає, що вам треба поквартитися.

— Дякую,— сказав Рамбер, потискуючи лікареві руку.

Уже з порога він раптом обернувся. Ріє відзначив нишком, що вперше від початку чуми Рамбер усміхається.

— А чому б вам не перешкодити моєму від'їзду? Ви ж маєте таку змогу.

Ріє характерним своїм порухом похитав головою і сказав, що це справа його, Рамбера, що він, Рамбер, вибрав щастя, і що він, Ріє, власне, не має жодного вагомого доказу проти такого вибору. В таких справах він почуває себе нездатним вирішувати, що добре, а що зле.

— Чому ж ви тоді радите мені поквартитися?

Тут усміхнувся Ріє:

— Можливо, тому, що й мені теж хочеться зробити щось для щастя.

Назавтра вони вже не поверталися до цієї теми, хоча працювали разом. Наступного тижня Рамбер нарешті оселився в іспанському будиночку. Йому постелили в загальній кімнаті. А що хлопці не приходили додому обідати і Рамбера просили не виходити без нагальної потреби, то він цілі дні сидів сам або гомонів із старою іспанкою, матір'ю Марселя та Луї. Ця худенька бабуся, вся в чорному, зі смаглявим зморшкуватим обличчям під білими як сніг, до блиску вимитими сивими косами, була напрочуд діяльна й рухлива.

Вона звичайно мовчала, і, тільки коли дивилася на Рамбера, в очах її розквітав усміх.

Іноді вона запитувала його, чи не боїться він принести заразу дружині, а Рамбер відповідав, що є, звісно, деякий ризик, але він не такий уже великий, а якщо йому залишатися в місті, вони, чого доброго, взагалі ніколи не побачаться.

— А вона мила? — посміхаючись, спитала стара.

— Дуже.

— Гарненька?

— По-моєму, так.

— Ага, значить, тому,— мовила стара.

Рамбер замислився. Звичайно і тому, але неможливо ж, щоб тільки тому.

— Ви в Господа Бога віруєте? — спитала стара, вона щоранку ходила справно до церкви.

Рамбер признався, що не вірує, і стара додала, що й тому теж.

— Тоді ви маєте рацію, їдьте до неї. Інакше, що ж вам залишається?

Цілі дні Рамбер тинявся серед голих стін, вибілених вапном. Торкав знічев'я прибиті до стіни віяла або ж рахував помпони на вовняному килимку, що застеляв стіл. Увечері поверталися хлопці. Балакучістю вони не відрізнялися, казали тільки, що ще не час. Після обіду Марсель бренькав на гітарі, і всі пили ганусівку. Здавалося, Рамбер весь час про щось думав.

В середу Марсель, повернувшись, сказав: "Завтра опівночі. Будь наготові". Один із двох постових, що чергували з ними, захворів чумою, а другого, котрий мешкав з ослабленим в одній кімнаті, забрали на карантин. Отже, десь два-три дні Марсель і Луї чергуватимуть самі. Сьогодні вночі вони зроблять останні приготування. Певне, завтра найзручніше. Рамбер подякував. "Раді?" — спитала стара. Він сказав, так, радий, але сам думав про інше.

Назавтра з низько навислого неба лилася задушлива й волога спека. Відомості про чуму були невтішні. Тільки одна стара іспанка не втрачала ясності духу. "Нагрішили ми,— казала вона.— Чого ж тут дивуватися". Рамбер за прикладом Марселя й Луї скинув сорочку. Але це не допомагало, між лопатками і голими грудьми цівками стікав піт. У напівморозі кімнати з щільно зачиненими віконницями їхні голі торси здавалися брунатними, ніби відлакованими. Рамбер мовчки снував по кімнаті. Нараз о четвертій пополудні він одягся і заявив, що йде.

— Тільки дивись — рівно опівночі,— сказав Марсель.— Усе вже готове.

Рамбер подався до Ріє. Лікарева мати сказала Рамберові, що той у лазареті в горішньому місті. Перед лазаретом біля сторожки все ще тупцяла юрма. "Ану, прохось",— погукував вирлуватий сержант. Люди проходили, але, описавши коло, верталися назад. "Нема чого тут чекати!" — кричав сержант у пропітній куртці. Такої ж думки дотримувалась і юрба, але все ж таки не розходилася, незважаючи на страшенну спеку. Рамбер показав сержантові перепустку, і той послав його до кабінету Тарру. До кабінету потрапляли просто з подвір'я. Рамбер зіткнувся з отцем Панлю, який саме виходив од лікаря.

У тісній брудній кімнатці з побіленими стінами, пропахлій аптекою і вогкою білизною, сидів за чорним дерев'яним столом Тарру; він закатав рукави сорочки й витирав пожмаканим носовичком піт, що спливав у заглибини на згині ліктя.

— Ще тут? — здивувався він.

— Так. Мені хотілося б поговорити з Ріє.

— Він у палаті. Але якщо справу можна залагодити без нього, краще його не чіпати.

— Чому?

— Він ледве на ногах стоїть. Я намагаюся позбавити його зайвих клопотів.

Рамбер глянув на Тарру. Він також схуд. В очах, у рисах обличчя читалася втома. Його широкі міцні плечі згорбилися. У двері постукали, і увійшов санітар у білій масці. Він поклав на письмовий стіл перед Тарру пачку карток, сказав тільки: "Шість" глухим через марлеву пов'язку голосом і пішов собі. Тарру звів очі на журналіста й показав йому на картки, що їх віялом тримав у руці.

— Гарненькі картки, га? Та ні, я жартую — це померлі. Їх не стало вночі.

Лоб його прорізала зморшка. Він поскладав картки в пачку.

— Єдине, що нам лишилося,— це звітність.

Тарру підвівся, спираючись долонями на стільницю.

— Скоро їдете?

— Сьогодні, опівночі.

Тарру сказав, що він щиро з того радий і що Рамберові треба бути обережнішим.

— Ви це щиро?

Тарру знизав плечима:

— У моєму віці мимоволі доводиться бути щирим. Брехати надто втомливо.

— Тарру,— мовив журналіст,— мені хотілося б побачитися з лікарем. Даруйте мені, будь ласка.

— Знаю, знаю. Він людяніший за мене. Ну ходімо.

— Та ні, не тому,— через силу сказав Рамбер. І затнувся.

Тарру глянув на нього і раптом осміхнувся.

Рушили вузьким коридорчиком, стіни якого були пофарбовані в ясно-зелений колір, і тому здавалося, ніби вони йдуть по дну акваріума. Біля подвійних застаклених дверей, за якими безглуздо метушилися якісь тіні, Тарру завернув і завів Рамбера до маленької кімнатки, суціль заставленої стінними шафами. Він відчинив шафу, дістав із стерилізатора дві гігроскопічні маски, подав одну Рамберові і порадив її надіти. Журналіст запитав, чи запобігає маска бодай чому, і Тарру відповів: ні, зате діє на інших заспокійливо.

Вони відчинили скляні двері. Ї опинилися у величезній палаті, де, незважаючи на задуху, всі вікна було наглухо позачинювано. На стінах аж під стелею гуділи вітрячки, і їхні скошені лопаті місили гаряче масне повітря, розганяючи його над поставленими у два ряди сірими койками. З усіх кутків долинав глухий стогін, іноді уриваний пронизливими зойками, і всі ці звуки зливалися в одну безкінечну монотонну скаргу. Люди в білих халатах повільно рухалися по палаті під яскравим, аж різким, світлом, що лилось у високі заґратовані вікна. Рамберові стало не по собі в цій задушливій залі, і він насилу впізнав Ріє, той схилився над розплатаним на постелі хворим, який стогнав. Лікар розрізав бубони в пахвині хворого, а дві санітарки стояли обабіч ліжка, тримали

того в позі людини, підданої четвертуванню. Випроставшись, Ріє кинув інструменти на тацю, яку підставив фельдшер, з хвилину постояв нерухомо, дивлячись на пацієнта, якому робили перев'язку.

— Що нового? — спитав він, побачивши Тарру.

— Панлю згодився заступити Рамбера на карантині. Він уже чимало зробив. Лишається організувати третю дружину, інспекційну, оскільки Рамбер їде.

Ріє мовчки кинув.

— Кагель уже приготував перші препарати. Пропонує випробувати.

— Ого, це славно! — сказав Ріє.

— І нарешті, тут Рамбер.

Ріє обернувся. Розглядаючи журналіста, він примружив очі, неприкриті маскою.

— А ви чому тут? — спитав він.— Вам слід бути далеко звідси.

Тарру сказав, що сьогодні ввечері Рамбер буде далеко, а сам Рамбер додав: "Теоретично". Щоразу при розмові маска напиналася, мокріла біля вуст. Розмова тому виходила якась примарна, такий собі діалог статуй.

— Мені хотілося б поговорити з вами,— сказав Рамбер.

— Якщо хочете, підемо разом. Почекайте на мене в кабінеті Тарру.

Через кілька хвилин Рамбер і Ріє уже сиділи на задньому сидінні лікаревого автомобіля. Вів машину Тарру.

— Бензин кінчається,— сказав він, рушаючи.— Завтра доведеться тюпати пішака.

— Докторе,— мовив Рамбер,— я не їду, я хочу зостатися тут, із вами.

Тарру навіть не ворухнувся. Він, як і раніше, вів машину. А Ріє, здавалось, уже був не в змозі виборсатися з надр втоми.

— А як же вона? — спитав він глухо.

Рамбер відповів, що він знов і знов думав, що він і досі вірить у те, в що вірив, але, якщо він поїде, йому буде соромно. Ну, коротше, це завадить йому любити ту, яку він залишив. Але тут Ріє раптом випростався й твердо сказав, що це глупство і що нітрохи не соромно віддати перевагу щастю.

— Воно то так,— відповів Рамбер.— Але все-таки соромно бути щасливим одному.

Тарру, досі мовчазний, сказав, не обертаючи голови, що, коли Рамберові хочеться поділити людське горе, йому ніколи не урвати вільної хвилини для щастя. Треба вибирати щось одне.

— Тут інше,— промовив Рамбер.— Я колись думав, що чужий у цьому місті і що мені тут у вас нема чого робити. Але тепер, коли я бачив те, що бачив, я відчуваю, що я теж тутешній, хочу я того чи не хочу. Ця історія стосується однаково нас усіх.

Ніхто йому не відповів, і Рамбер нетерпляче засовався.

— Але ж ви й самі це добре знаєте! Інакше що б ви робили у вашому лазареті? Чи ви теж зробили вибір і зреклися щастя?

Ні Тарру, ні Ріє не відповіли на це питання. Мовчання затяглося і тривало майже до самого дому Ріє. І тут Рамбер знову повторив своє питання, але вже наполегливіше. І знов тільки один Ріє обернувся до нього. Відчувалось, що навіть цей жест дався йому на

превелику силу.

— Простіть мене, Рамбере,— мовив він,— але я сам не знаю. Лишайтеся з нами, якщо хочете.

Машина круто завернула вбік, і він замовк. Потім знову заговорив, дивлячись у вітрову шибку.

— Хіба є на світі бодай що-небудь, ради чого можна зректися того, що любиш? Однак я теж зрікся, сам не знаючи чому.

Він знову відкинувся на спинку сидіння.

— Просто я констатую факт, та й годі,— втомлено промовив він.— Візьмемо його до відома й зробимо висновки.

— Які висновки? — спитав Рамбер.

— Ех, не можна водночас лікувати й знати,— відповів Ріє.— Тому стараймося виліковувати якнайшвидше. Це найневідкладніше.

Опівночі Тарру і Ріє вручили Рамберові план кварталу, що його він мав інспектувати, і раптом Тарру позирнув на годинника. Підвівши голову, він перехопив Рамберів погляд.

— Ви попередили?

Журналіст одвів очі.

— Послав записку,— ледве вимовив він,— ще перше, ніж прийти сюди, до вас.

Кастелеву сироватку випробували тільки наприкінці жовтня. Практично ця сироватка була останньою надією Ріє. Лікар був твердо переконаний, що в разі нової невдачі місто остаточно буде віддано на поталу чумі незалежно від того, коситиме вона людей ще довгі місяці чи раптом з доброго дива зникне.

Напередодні того дня, коли Кастель зайшов до Ріє, занедужав синок добродія Отона, і ціла родина мала сидіти на карантині. Мати, яка саме допіру вийшла з карантину, мусила повернутися туди знову. Свято шануючи приписи влади, слідчий викликав доктора Ріє, тільки-но виявив на тілі у хлопця перші ознаки недуги. Коли Ріє прибув, батько й мати стояли біля узголів'я постелі. Дівчинку забрали з дому. Хлопець був у першій стадії хвороби, що характеризується занепадом сил, і покійно дав себе оглянути. Коли лікар підвів голову, то зустрів батьків погляд, побачив біле обличчя матері, яка стояла трохи віддалік; тулячи до вуст носовичок, вона широко розплющеними очима стежила за маніпуляціями лікаря.

— Те саме, еге ж? — холодно спитав слідчий.

— Так,— відповів Ріє, знову поглянувши на дитину.

Очі в матері розширилися від жаху, але вона нічого не сказала. Слідчий також мовчав, потім стиха мовив:

— Що ж, докторе, ми мусимо зробити те, що належить в таких випадках.

Ріє намагався не дивитися на матір, яка все ще стояла збоку, затискаючи рота хусточкою.

— Якщо я зараз подзвоню, все зроблять швидко,— нерішуче промовив він.

Пан Отон зголосився провести його до телефону. Але лікар повернувся до його

дружини:

— Мені дуже прикро. Вам доведеться зібрати деякі речі. Адже ви знаєте, як усе це робиться.

Пані Отон якось отетеріло вислухала його. Очей вона не звела.

— Так, знаю,— мовила вона, киваючи головою.— Зараз зберу.

Перш ніж піти від них, Ріє не втримався і спитав, чи не треба їм чого-небудь. Мати все ще дивилася на нього мовчки. Але цього разу відвів очі слідчий.

— Ні, дякую,— мовив він, насилу ковтнувши слину,— тільки врятуйте мені дитину.

Карантин спершу був простою формальністю, але, коли за справу взялися Ріє з Рамбером, усі правила ізоляції почали дотримуватися несхибно. Зокрема, вони вимагали, щоб члени родини хворого поміщалися неодмінно нарізно. Якщо один із них уже заразився, сам того не підозрюючи, то не слід збільшувати ризик. Ріє виклав ці міркування слідчому, який визнав їх вельми слушними. Одначе вони з дружиною презирнулися, і, перехопивши їхній погляд, лікар зрозумів, які вони обоє зажурені майбутньою розлукою. Пані Отон з донькою ухвалено влаштувати в готелі, відведеному під карантин, яким керував Рамбер. Але місця там було обмаль, і слідчому випадав тільки так званий табір для ізольованих, цей табір улаштувала на міському стадіоні префектура, позичивши для цієї мети намети у шляхової служби. Ріє вибачився за незручності табору, але пан Отон сказав, що правила існують для всіх, і цілком справедливо, що всі їм підкоряються.

А хлопчика перевезли в допоміжний лазарет, який влаштували в колишньому класі, поставивши десять койок. Після двадцятигодинної боротьби Ріє зрозумів, що випадок безнадійний. Хвороба буквально жерла маленьке тільце, яке не чинило жодного опору. На ніжних суглобах набрякли зовсім невеличкі, але болючі бубони, що сковували рухи. Хлопець був приречений недугою. Ось чому Ріє надумав випробувати на ньому Кастелеву сироватку. Того самого дня надвечір вони зробили йому краплинне вливання. Але дитина навіть не реагувала. А на зорі наступного дня всі зібралися біля постелі хлопчика, щоб перевірити наслідки тієї вирішальної спроби.

Вийшовши зі стану первісного заціпеніння, хлопчик судомно ворухився під ковдрою. З четвертої ранку доктор Кастель і Тарру не відходили від його постелі, щохвилини стежачи, як хапає або відпускає недуга. Тарру стояв при узголів'ї, ледь нагнувши над ложем свій могутній торс. Ріє теж стояв, але в ногах, а поряд сидів Кастель і, на вигляд, спокійнісінько читав якусь стару медичну працю. Але коли почало світати, в колишньому шкільному класі поступово зібралися й інші. Першим прийшов Панлю, він став навпроти Тарру й сперся об стіну. На обличчі його застиг страдницький вираз, а багатоденна втома, пов'язана з постійною загрозою зараження, проорала зморшки на його багровому чолі. Прийшов і Жозеф Гран. Була вже сьома, і Гран перепросив, що ще не передихнув. Він тільки на хвилинку, просто заскочив довідатися, чи нема якихось новин. Ріє мовчки показав йому на дитину, яка, приплющивши повіки, зціпивши зуби, наскільки дозволяли її сили, нерухомо лежала зі спотвореним від болю обличчям і все тільки перекочувала голову справа наліво по

подушці без пошивки. А коли вже зовсім розвиднілось і на чорній класній дошці, яку так і не спромоглися зняти, можна було розрізнити нестерті стовпчики рівняння, прийшов Рамбер. Він прихилився до стіни біля ніжок сусідньої койки і дістав був з кишені пачку сигарет. Але, поглянувши на хлопця, сховав її назад.

Кастель, не встаючи з місця, зиркнув поверх окулярів на Ріє.

— Про батька щось відомо?

— Ні,— відповів Ріє,— він на карантині, в таборі.

Лікар щосили стиснув бильце ліжка, на якому стогнав хлопчик. Він не спускав ока з хворого, який раптом увесь натужився і, знову зціпивши зубенята, якимось дивно прогнувся станом і повільно розкинув руки й ноги. Від голого дитячого тільця, прикритого грубою солдатською ковдрою, відгонило їдким потом та змочлою вовною. Помалу тіло хлопця зів'яло, він звів руки й ноги і, все ще нічого не бачачи й нічого не говорячи, здавалося, задихав частіше. Ріє піймав погляд Тарру, але той одразу ж відвів очі.

Вони вже не раз бачили смерть дітей, бо жахіття, яке шаленіло в місті протягом кількох місяців, не вибирало своїх жертв, але вперше їм довелося бути свідками мук дитини хвилина по хвилині, як цього ранку. І, ясно, недугу, що вражала цих невинняток, вони сприймали саме так, як воно й було насправді,— як щось ганебне. Але досі ганьба ця була дещо абстрактна, бо ще ні разу не стежили вони так довго за конанням невинної дитини, не дивились йому просто в лице.

Але тут хлопець, ніби його вкусило щось за живіт, знову скоцюрбився, тоненько писнувши. Так він, скоцюрбившись, пролежав кілька довгих секунд, його біла лихоманка, тіпали конвульсії, так ніби маленький тендітний кістяк гнувся під лютим шквалом чуми, тріщав під непослабними поривами лихоманки. Коли шквал минувся, тіло його ледь обм'якло, здавалося, лихоманка відступилась і кинула його, засапаного, на цьому вогкому від поту, зараженому мікробами ложі, де навіть цей короткий перепочинок уже скидався на смерть. Коли втретє його накрила пекуча хвиля, підняла з постелі, хлопець скорчився, забився в куточок, наляканий цим розпашілим жаром, і несамовито тряс головою, відкидаючи покривало. Рясні сльози бризнули з-під його запалених повік, поповзли по сірому личку, а коли напад минувся, він, знеможений, розметав кощаві ніжки й ручки, які за дві доби перетворились на патички, обтягнуті шкірою, і влігся в дещо химерній позі розп'ятого.

Тарру нагнувся і втер своєю важкою долонею піт і сльози з маленького личка. Кастель згорнув книжку і з хвилину дивився на хворого. Він заговорив був, але в середині фрази йому довелося прокашлятися, бо голос його зірвався й пролунав неприродно.

— Ранкової ремісії не було, Ріє?

Ріє сказав, що не було, однаке дитина опирається хворобі куди довше, ніж звично. Панлю, який втомлено прихилився до стіни, озвався глухим голосом:

— Якщо йому судилося померти, він тільки довше мучитиметься.

Ріє рвучко обернувся до нього, розтулив був рота, але змусив себе промовчати, що,

мабуть, коштувало йому чималого зусилля, і знову перевів погляд на дитину.

По палаті все ширше розливалось денне світло. Зойки, які долинали з п'яти сусідніх ліжок, де неспокійно ворушилися білі постаті, свідчили про якусь свідому стриманість. Лише з далекого кутка линув крик, який через рівні проміжки часу уривався короткими охами, в них було більше подиву, ніж страждання. Здавалося, навіть самі хворі вже притерпілися і не відчують страху, як на початку пошесті. В їхньому теперішньому ставленні до хвороби відчувалося щось на зразок прийняття. Один тільки хлопчик бився з недугою щосили. Ріє час від часу мацав йому пульс, зрештою без особливої потреби, а радше, аби вийти зі стану заціпенілої безпорадності, що змагала його, і коли він заплющував очі, то відчував, як йому самому передається чужий трепет і стугонить у його жилах разом з його власною кров'ю. В такі моменти він ніби ототожнював себе з мордовою хворобою дитиною і намагався підтримати її всіма своїми ще нерозтраченими до кінця силами. Але минула хвилина — і ці двоє сердець билися уже не в унісон, дитина вислизала від Ріє, і зусилля лікаря сходили нанівець. Тоді він відпускав тоненький зап'ясток і відходив на місце.

Рожевисте світло, що падало з вікон на стіни, вибілені вапном, поступово прибирало жовтого відтінку. Там, за шибками, вже потріскував пекучий ранок. Навряд чи вони, що зібралися біля койки, чули, як пішов Гран, пообіцявши ще заглянути. Всі чекали. Дитина лежала, як і раніше, з заплющеними очима, але здавалася трохи спокійнішою. Пальці її, схожі на пташині пазурі, обережно перебирали край ліжка. Потім вони поповзли вгору, подряпали ковдру на колінах, і зненацька хлопчик скорчив ноги, підтягнув їх до живота й завмер нерухомо. Тут він уперше розплющив очі і поглянув просто на Ріє, який стояв поруч. На личко його, змучене хворобою, ніби лягла машкара з сірого глею, рот розтулився і майже зразу з губів зірвався крик, один-єдиний, протяглий, він ледь завмирав під час віддихів і заповнив усю палату монотонною надривною скаргою, ремством, таким нелюдським, що, здавалося, то кричить одними устами усе людство. Ріє зціпив зуби, Тарру одвернувся. Рамбер ступив уперед і став поряд з Кастелем, який згорнув книжку, що лежала в нього на колінах. Отець Панлю подивився на цей смажний від хвороби рот, з якого рвався не дитячий крик, а крик поза віком. Він уклякнув, і ніхто не здивувався, почувши, як він вимовив чітко, але здавленим голосом, не заглушуваним цим жалібним стогоном, що нікому не належав: "Боже, врятуй це дитя!"

Але дитя не замовкало, і хворі в палаті захвилювались. Той, хто не вгаваючи скиглив у дальньому кутку, скрикнув тепер в іншому, прискореному ритмі, і скоро окремі його вигуки теж перетворилися на суцільний зойк, супроводжуваний дедалі гучнішим стогоном інших хворих. З усіх кутків палати до них підступила хвиля ридань, заглушуючи молитву отця Панлю, і Ріє, судомно вчепившись пальцями у бильце ліжка, заплющив очі, він ніби захмелів з втоми й огиди.

Коли він підняв повіки, поряд нього стояв Тарру.

— Доведеться мені піти,— сказав Ріє.— Не можу цього знести.

Та раптом хворі, мов за командою, змовкли. І тут лише лікар збагнув, що крики

хлопця слабшають, слабшають кожної миті і раптом зовсім припинилися. Довкола знову почулося скімлення, але глухе, ніби далеке відлуння тієї боротьби, що допіру завершилася. Бо вона завершилася. Кастель обійшов ліжку і сказав, що це кінець. З розтуленими, але вже нікими устами хлопчик спочивав на зім'ятих покривалах, він раптом став зовсім крихітний, а на щоках його так і не висохли сльози.

Отець Панлю підступив до койки й перехрестив покійника. Потім, підібравши поли сутани, рушив до головного проходу.

— Отже, знову все почнемо спочатку? — звернувся до Кастеля Тарру.

Старий лікар похитав головою.

— Мабуть,— криво посміхнувся він.— Зрештою хлопчик боровся довго.

Тим часом Ріє вже вийшов з палати; простував він так швидко і з таким дивним лицем, що отець Панлю, якого він випередив у коридорі, схопив лікаря за лікоть і притримав.

— Ну, ну, докторе! — мовив він.

Все так само поривчасто Ріє обернувся й люто кинув в обличчя Панлю:

— Адже цей принаймні гріхів не мав — ви самі добре знаєте!

Потім він одвернувся, випередив отця Панлю і рушив у глиб шкільного подвір'я. Там він уместився на лаві, що стояла серед закурених деревець, і стер долонею піт, що заливав очі. Йому хотілося кричати, волати, аби тільки луснув нарешті цей клятий вузол, що перерізав йому навпіл серце. Спека повільно соталася крізь листя фікусів. Бірюзове вранішнє небо затягувало білуватою плівкою, і повітря стало ще задущливіше. Ріє тупо сидів на лаві. Дивився на гілля, на небо, і поступово дихання його вирівнювалось, минала втома.

— Чому ви говорили зі мною так гнівно? — пролунав у нього за спиною чийсь голос.— Мені теж несила було дивитись.

Ріє обернувся до отця Панлю.

— Ви маєте рацію, пробачте мені,— мовив він.— Але втома — це те саме божевілля, й іноді для мене в цьому місті не існує нічого, крім мого протесту.

— Розумію,— пробубонів отець Панлю.— Це справді викликає протест, бо перевищує всі наші людські мірки. Але, може, нам треба любити те, чого не можемо осягнути розумом.

Ріє рвучко випростався. Він подивився на отця Панлю, вклавши в свій погляд усю силу і пристрасть, відпущені йому природою, і труснув головою.

— Ні, панотче,— мовив він.— У мене особисто інше уявлення про любов. І навіть на смертній постелі я не прийму цей світ Божий, де мордують дітей.

Лице Панлю болісно зціпилося, ніби по ньому пробігла тінь.

— Тепер, докторе,— мовив він скрушно,— я зрозумів, що зветься благодаттю.

Але Ріє уже знов обм'як на своїй лаві. Знов піднялася і самих глибин втома, і він промовив уже лагідніше:

— В мене її нема, я знаю. Але я не хочу заходити з вами в такі суперечки. Ми разом працюємо заради того, що нас об'єднує, і це поза межами блюзнірства й молитви!

Тільки одне це й важливо.

Отець Панлю присів коло Ріє. Вигляд у нього був схвильований.

— Так,— мовив він,— і ви, ви теж працюєте задля порятунку людини.

Ріє вимушено посміхнувся:

— Ну, знаєте, для мене такі слова, як порятунок людини, звучать надто гучно. Я так далеко не заглядаю. Мене цікавить здоров'я людини, передусім здоров'я.

Отець Панлю нерішуче мовчав.

— Докторе,— нарешті промовив він.

Але одразу ж затнувся. По його чолу також краплями котився піт. Він промимрив: "Бувайте здорові!" і підвівся з лави, очі йому блищали. Він збирався вже йти, але тут Ріє, який сидів задуманий, теж устав і підійшов до нього.

— Ще раз пробачте мені, будь ласка,— сказав він.— Повірте, цей спалах не повториться.

Отець Панлю простягнув лікареві руку й печально промовив:

— А все-таки я вас не переконав.

— А що б це дало? — заперечив Ріє.— Ви самі знаєте, що я ненавиджу зло і смерть. І хочете ви цього чи ні, ми тут разом на те, щоб страждати від цього і з цим боротися.

Ріє затримав руку отця Панлю в своїй.

— От бачите, — додав він, уникаючи дивитися на нього,— тепер і сам Господь Бог не може нас розлучити.

Від того самого дня, як отець Панлю вступив до санітарної дружини, він не вилізав із лазаретів і вражених чумою кварталів. Серед членів дружини він посів місце, яке, на його погляд, найбільше личило йому за рангом, тобто перше. На що-що, а на смерть він надивився. І хоча теоретично він був захищений від зараження запобіжними щепленнями, думка про власну смерть не була йому чужою. Зовні він за будь-яких обставин зберігав спокій. Але від того дня, коли він протягом кількох годин дивився на мрущу дитину, щось у ньому надломалося. На обличчі все виразніше читалася внутрішня напруга. І коли він якось із усміхом сказав Ріє, що саме готує невеличку роботу — трактат на тему: "Чи повинен священнослужитель звертатися до лікаря?", лікареві здалося, ніби за цими словами ховається щось більше, ніж хотів сказати панотець. Ріє висловив бажання ознайомитися з цією працею, але Панлю заявив, що незабаром він виголосить на обідні для чоловіків проповідь і постарається викласти в ній бодай окремі свої міркування.

— Радий буду, докторе, якщо ви теж прийдете; певен, що вас це зацікавить.

Друга проповідь отця Панлю випала на вітряний день. Сказати правду, ряди присутніх після першого разу значно поріділи. Головне тому, що такі видовиська вже втратили для наших співгромадян принаду новизни. Та й саме слово "новизна" теж утратило свій первісний сенс у ті важкі дні, які переживало наше місто. До того ж більшість наших співгромадян, якщо досі остаточно й не занедбала виконання релігійних обов'язків або не поєднувала їх надто відкрито зі своїм особистим, глибоко неморальним життям, то надолужувала звичні відвідування церкви досить-таки

безглуздими забобонами. Вони воліли не ходити на месо, зате носили на шиї всілякі медальйони, що мали властивість запобігати недугам, або амулети з образом святого Роха.

Для прикладу можна навести непомірне захоплення наших співвітчизників різними пророцтвами. Так, навесні ми всі з хвилини на хвилину дружно чекали припинення чуми і нікому не спадало на думку запитувати, що гадає сусід про строки пощесті, бо всі намагалися себе переконати, що вона от-от згасне. Але збігали дні, і люди почали побоюватися, що лихо взагалі ніколи не скінчиться і тоді кінець пощесті став об'єктом спільних сподівань. Отож поширилися всілякі пророцтва, насмикані з висловлювань католицьких святих і пророків. Власники міських друкарень притьмом збагнули, який зиск можна мати з цього повсюдного захоплення, і видрукували великим накладом тексти, що ходили по всьому Орану. Але, помітивши, що це не вгамувало жадібної цікавості публіки, ділки почали пошуки, переглянули всі міські бібліотеки і, виявивши підхожі свідчення такого роду, розсипані по місцевих літописах, розповсюджували їх по місту. Оскільки ж літопис скупий на подібні пророцтва, їх почали замовляти журналістам, які, принаймні в цьому, виявили таку саму обізнаність, як і їхні вчителі минулих століть.

Деякі з цих пророцтв друкували підвалами в газетах. Читачі накидалися на них з такою самою жадібністю, як на сентиментальні історійки, що містилися на останній сторінці в благословенні часи здоров'я. Деякі з цих пророцтв ґрунтувалися на вельми химерних розрахунках, де все подавалося мішма: і неодмінно цифра тисяча, і кількість смертей, і підрахунок місяців, що минули під кормигою чуми. Інші наводили порівняння з великими чумними морами, званими в пророцтвах константними, і зі своїх більш чи менш химерних підрахунків добували дані про наше нинішнє випробування. Але особливо високо цінувала публіка пророцтва, складені в душі пророцтв Апокаліпсиса, що звістували низку подій, кожна з яких можна було пристосувати до нашого міста, і то таких плутаних, що кожен міг тлумачити їх відповідно до свого особистого уподобання. Щодня перегортали творіння Нострадамуса та святої Одилії і щоразу збирали щедру жниво. Всі ці пророцтва об'єднувала спільна риса — відрадний фінал. І тільки чума не мала такої властивості.

Отож забобони міцно заступили нашим співгромадянам релігію, і саме з цієї причини церква, де читав свою проповідь отець Панлю, була заповнена всього на три чверті. Коли ввечері Ріє зайшов до собору, вітер зі свистом просотувався поміж стулками вхідних дверей, вільно гуляв між присутніми. І в цьому вогкому, скутому тишею храмі, де зійшлися самі лише чоловіки, Ріє присів на лаву й побачив, як на кафедру зійшов велебний отець. Заговорив він лагіднішим і задумливішим тоном, ніж першого разу, і парафіяни відзначили подумки, що він не без деякого вагання взявся до діла. І ще одна цікава деталь: тепер він говорив не "ви", а "ми".

Одначе голос його помалу міцнів. Спершу він нагадав про те, що чума панує в нашому місті ось уже кілька довгих місяців і що тепер ми взнали її краще, бо не раз бачили, як сідала вона до нашого столу або до узголів'я постелі близької нам людини,

як простувала поряд з нами, піджидала нашого виходу з роботи: отож тепер ми, можливо, здатні краще сприйняти те, що вона говорить нам безнастанно і до чого ми в перші хвилини розгубленості дослухалися, очевидно, недостатньо. Те, що панотець Панлю віщував з тієї самої кафедри, лишається слухним — або принаймні таке було тоді його переконання. Але можливо, як і всі ми,— тут отець Панлю скрушно вдарив себе в груди,— можливо, він і думав і говорив про це без належного милосердя. Але все ж таки у мові його було й зерно істини: з усього і завжди можна добути науку. Найжорстокіше випробування — і те благо для християнина. А християнин саме в даному випадку і повинен прагнути цього блага, шукати його, розуміти, в чому воно і як його знайти.

В ту хвилину люди, що сиділи довкола Ріе, відкинулися на спинку лавок і розташувалися з усією можливою в церкві зручністю. Одна зі ступок оббитих повстю дверей тихо лякала від вітру. Хтось із присутніх підвівся з місця й притримав її. І Ріе, увагу якого відвернув цей рух, майже не чув того, про що заговорив після паузи отець Панлю. А той говорив приблизно так: не слід намагатися пояснювати явлене чумою видовище, а слід намагатися засвоїти те, що можна засвоїти. Коротко, за словами проповідника, так принаймні витлумачив їх собі Ріе, що слухав поверхово, виходило, ніби пояснювати тут нема чого. Але він прислухався з більшою цікавістю, коли проповідник несподівано гучно виголосив, що багато чого можна пояснити перед лицем Господа Бога, а інше так і не поясниться. Звісно, існує добро і зло, і звичайно кожен легко бачить різницю між ними. Але коли ми доходимо до внутрішньої сутності зла, тут і чигають на нас труднощі. Існує, приміром, зло, на позір необхідне, і зло, на позір марне. Є Дон-Жуан, ввергнутий у пекло, і є скін невинної дитини. Бо коли цілком справедливо, що розпусника покарано Божою десницею, то важко зрозуміти страждання дитини. І справді, нема на світі нічого важливішого над страждання дитини, і жахіття, яке тягне за собою це страждання, і причини цього страждання, що їх треба знайти. Взагалі, Бог усе полегшує нам, і з цього погляду наша віра не заслуговує похвал — вона природна. А тут він, Бог, навпаки, припирає нас до стіни. Таким чином, ми під стінами чуми і саме з її лиховісного затінку зобов'язані здобути для себе благо. Отець Панлю відмовлявся навіть від тих пільг і попусків, які дозволили б перескочити через цю стіну. Йому нічого не коштувало сказати, що вічне раювання, яке чекає на дитину, може сторицею винагородити його за земні муки, але, по правді кажучи, він і сам не знає, чи так воно. Бо хто ж візьметься запевняти, що століття райського блаженства можуть оплатити бодай мить людського страждання? Той, хто твердив би так, не був би, звісно, християнином, бо наш Учитель зазнав муки плоттю своєю і духом своїм. Ні, панотець Панлю залишиться біля підніжжя стіни, вірний образі четвертування, символом якого є хрест, і перебуде віч-на-віч з муками дитини. І скаже безстрашно тим, хто нині його слухає: "Братове мої, прийшла пора. Або треба у все вірити, або все відкинути... А хто серед нас посміє відкинути все?.."

У Ріе на мить майнула думка, що панотець договорився до прямої ересі. Але тут речник заходився з новим зав'язанням доводити, що цей припис згори, ця ясна вимога

йде на благо християнинові. Вона ж запишеться йому як чеснота. Він, Панлю, знає, що та чеснота, про яку мовиться нижче, можливо, містить у собі щось надмірне і вразить багато умів, привчених до поблажливішої і класичнішої моральності. Проте релігія періоду чуми не може залишитися нашою щоденною релігією, і якщо Бог здатний попустити, ба навіть зажадати, щоб душа спочивала й раділа в часи щастя, то зажадав він також, щоб релігія в годину випробування стала несамовитою. Сьогодні Бог сподобляє ласки своєї створіння, насилаючи на них нечувані нещастя, аби могли вони віднайти і взяти на плечі свої найвищу чесноту, яка є Все або Ніщо.

Багато сторіч тому один світський мислитель твердив, що йому відкрито таємницю церкви, яка полягала в тому, що чистилища не існує. Під цими словами він розумів, що немає півзаходів, що є тільки рай і пекло і що людині, згідно з її власним вибором, вготовано райське блаженство або вічні муки. За словами отця Панлю, це було чистісінькою ерессю, яка могла народитися лише в душі вільнодумця. Бо чистилище існує. Але зрозуміло, бувають часи, коли годі на це чистилище розраховувати, бувають часи, коли не можна говорити про дрібні грішки. Усякий гріх смертний, і всяка байдужість злочинна. Або все, або нічого.

Отець Панлю замовк, і до вух Ріє виразніше донеслося скигління вітру, що розгулявся і зі свистом продирався в шпарку під дверима. Але панотець одразу ж заговорив знову й сказав, що чесноту цілковитого прийняття, про яку він згадав вище, не слід розуміти в рамках того вузького сенсу, який звичайно їй надається, що йшлося не про звичайний послух, ба навіть не про важкодосяжне упокорення. Так, він має на увазі упокорення, але те упокорення, на яке добровільно погоджується упокорюваний. Безперечно, страждання дитини принизливе для розуму й серця. Але саме тому, і тут отець Панлю запевнив свою аудиторію, що йому нелегко буде вимовляти ці слова, тому треба жадати страждань, оскільки їх зажадав Господь. Тільки так християнин іде на те, аби не давати пощади нічому, а що всі виходи для нього заказано, дійде до головного, найістотнішого вибору. І вибере він беззастережну віру в усе, аби не бути змушеним до беззастережного заперечення. І так само, як ті славні жінки, які, дізнавшись, що набряклі бубони свідчать про те, що тіло природним шляхом виганяє з себе заразу, благають тепер у церквах: "Господи, пошли йому бубони", ось так і християнин повинен уміти здатися на волю Божу, хай навіть вона незбагненна. Не можна казати: "Я це розумію, але для мене це неприйнятне": треба кинутися в серцевину цього неприйнятного, яке наслане на нас саме для того, щоб ми зробили свій вибір. Страждання дитини — то наш гіркий хліб, але без хліба душа наша захиріла б від духовного голоду.

Тут приглушений гомін, що звичайно супроводжував кожну паузу в проповіді отця Панлю, зміцнів, але панотець заговорив з несподіваною силою і, ніби поставивши себе на місце своїх слухачів, спитав, як слід поводитися. Він певний, що першою думкою і першим словом буде страшне слово "фаталізм". Так ось, він не цуратиметься цього слова, якщо йому дозволять додати до слова "фаталізм" епітет "активний". Звісно, він хоче нагадати ще раз: не треба наслідувати абіссінців християнського віровчення, про

яких він уже говорив у попередній проповіді. І не годиться навіть подумки наслідувати персів, які під час мору кидали свої лахи в християнські санітарні пікети, голосно закликаючи небеса наслати чуму на цих невірних, які сміють боротися проти бича, посланого від Бога. Але, з другого боку, не треба брати прикладу також і з каїрських ченців, які при чумній пошесті, що спалахнула в минулому сторіччі, причащалися, беручи проскуру щипчиками, щоб уникнути дотику з вологими смажними устами, де могла таїтися зараза. І зачумлені перси, й каїрські ченці однаково грішили. Бо для перших страждання дитини було ніщо, а для других, навпаки, цілком людський страх перед муками заглушав усі інші почуття. В обох випадках спотворювалася сама проблема. І ті, і ті лишалися глухими до голосу Божого. Одначе Панлю хоче нагадати й інші приклади. Якщо вірити старовинній хроніці, що розповідає про велику марсельську моровицю, то там ідеться про те, що з вісімдесят одного ченця монастиря Мерсі чуму пережило тільки четверо, і з тих чотирьох троє втекло куди очі світять. Так говорить літопис, а літопис, як відомо, не зобов'язаний коментувати. Але, читаючи хроніку, отець Панлю думав про те, що лишився там один всупереч сімдесяти семи смертям, всупереч прикладу трьох уцілілих братчиків. І, вдаривши кулаком об край кафедри, превелебний отець гукнув: "Братове мої, треба бути тим, хто лишається!"

Звичайно, це не означає, що слід зректися заходів перестороги, розумного ладу, який запроваджує суспільство, борючись із безладдям стихійного лиха. Не слід слухати тих моралістів, які товкмачать, що треба вклякнути і дати подіям іти своєю чергою. Навпаки, треба тихенько пробиватися в п'їтмі, хай навіть наосліп, і намагатися робити добро. А щодо решти, то мусимо zostаватися на місці, покластися смиренно на Господа навіть у сконі дітей малих і не шукати прихистку для самого себе.

Тут отець Панлю повідав слухачам історію славетного єпископа Бальзенса під час марсельської чуми. Проповідник нагадав аудиторії, що наприкінці пошесті єпископ, зробивши все, що повелів йому обов'язок, і переконаний, що нема ніякої ради, зачинився в своєму домі, куди понаносив запаси харчів, і наказав замурувати браму; і от марсельці з несталістю, цілком закономірною, коли чаша страждань буває переповнена, зненавиділи того, кого вважали раніше своїм кумиром, обклали його оселю трупами, бажаючи поширити заразу, і навіть перекидали мерців через стіни, аби наразити його на вірну смерть. Отож єпископ, піддавшись останній слабкості, сподівався знайти прихисток серед розгулу смерті, а мертві падали йому на голову з неба. І ми повинні добути з цього прикладу науку — нема під час чуми і не може бути острівця. Ні, середини не дано. Треба прийняти ганебне, оскільки кожен мусить вибирати — ненавидіти йому чи любити Бога. А хто ж наважиться вибрати ненависть до Бога?

"Братове мої,— вів далі Панлю, і з його інтонації парафіяни здогадалися, що проповідь підходить до завершення,— любов до Бога — трудна любов. Вона вимагає цілковитого самозречення, зневаги до своєї особи. Але тільки він один може змити жах страждання й загибелі дітей, у кожному разі, тільки він може обернути його на необхідність, бо людина негодна цього зрозуміти, вона може тільки бажати цього. Ось

така наука, яку я хотів засвоїти разом із вами. Така віра, жорстока в очах людей і єдино цінна в очах Всевишнього, до якого ми й повинні наблизитися. Перед лицем такого моторошного видовиська всі ми маємо стати рівними. На тій верховині все зіллється і все зрівняється; і зазоріє істина з-під видимої несправедливості. Ось чому в багатьох церквах південної Франції зачумлені спочивають під плитами церковних хорів, і священнослужителі звертаються до своєї пастви з висоти цих могил, і істини, які вони проповідують, засяють з того попелу, куди, гай-гай, внесли свою лепту і малі діти".

Коли Ріе виходив з церкви, шквалистий вітер вдерся в прочинені двері, вдарив у лице парафіян, що розходилися додому. Вітер нагнав у собор пахощі дощу, аромат мокрого асфальту, і молільники, ще не досягнувши паперті, вже знали, яким відкриється перед їхніми очима місто. Поперед лікаря йшли старий священник із молодим дияконом, обидва боролися з поривами вітру, що силкувався зірвати їхні капелюхи. Старий навіть під час цього нерівного змагання не переставав обговорювати проповідь. Він віддавав належне проречистості отця Панлю, але його вразила сміливість висловлених у казанні думок. Він вважав, що в проповіді було не стільки сили, скільки неспокою, і що священнослужитель у віці отця Панлю не має права так непокоїтися. Молодий диякон нагнув голову, сподіваючись ухилитися від ударів вітру, і запевнив, що він часто буває в отця Панлю і знає про еволюцію, яка сталася з ним, що трактат його буде ще сміливіший і, можливо, навіть не дістане *imprimatur*.

— Яка в нього все-таки головна ідея? — допитувався старий священник.

Вони підійшли вже до паперті, вітер з завиванням накинувся на них, і диякон відповів не відразу. Скориставшись хвилиною затишку, він сказав тільки:

— Якщо священнослужитель звертається по допомогу до лікаря, тут явна суперечність.

Тарру, якому Ріе переказав проповідь отця Панлю, зауважив, що він сам особисто знав священника, який під час війни втратив віру, побачивши хлопця, який лишився без очей.

— Панлю має рацію,— додав Тарру.— Коли невинна істота лишається без очей, християнин може тільки або втратити віру, або пристати на сліпоту. Панлю не бажає втратити віри, він піде до кінця. Саме це він і хотів сказати.

Можливо, зауваження Тарру пролле якесь світло на подальші лиховісні події і на поведження самого отця Панлю, загадкове навіть для близьких йому людей. Хай читач міркує про це сам.

Отож через кілька днів після казання отець Панлю надумав перебратися на нову квартиру. Саме в цей час у зв'язку з поширенням пошесті все місто, здавалося, міняло свої звичні оселі. І як свого часу Тарру довелося покинути готель і оселитися в доктора Ріе, достоту так і отець Панлю змушений був виїхати з наданого йому від ордену помешкання і перебратися до одної бабусі, ревної богомолки, досі ще милуваної чумою. Отець Панлю перебрався на нове житло з почуттям дедалі дужчої втоми й страху. А тому він одразу ж утратив пошану своєї господині. Бо коли бабуся почала на всі лади вихвалити пророцтва святої Одилії, священник виявив деяку нетерплячку, певне через

утому. Хоч як він потім намагався добитися від бабусі бодай доброзичливого нейтралітету, його зусилля були марні. Надто погане враження справив він тоді, на початку. І щовечора, йдучи з вітальні до відведеного йому покою, що тонув у мереживах, власноручно плетених господинею, він бачив тільки її спину і ніс у пам'яті сухе: "На добраніч, панотче", кинуте через плече. І одного такого вечора, вже вкладаючись спати, він відчув, як у скронях, у зап'ястках, у голові завирували, заходили хвилі лихоманки, що дозрівала в ньому вже кілька днів.

Про подальше пощастило довідатися тільки з розповіді його господині. Вранці вона, як звичайно, піднялася ні світ ні зоря. Марно дочекавши свого пожилця, вона, здивована тим, що превелебний отець не виходить зі свого покою, наважилася обережно постукати в двері. Вона побачила, що він не вставав після безсонної ночі. Він важко дихав, і лице в нього було ще багровіше, ніж звично. За її словами, вона цілком гречно запропонувала йому викликати лікаря, але пропозицію її було відкинуто з прикрою різкістю, як вона висловилася. Їй залишилось тільки одне — піти геть. Трохи згодом панотець подзвонив і попросив її зайти до нього. Перепросив за мимовільну різкість і заявив, що про чуму не може бути й мови, що він не помітив у себе жодної з її ознак, очевидно, то все через незмірну втому, але це минеться. На що стара пані з гідністю заперечила, що коли вона й запропонувала викликати лікаря, то зовсім не тому, що стурбувалася за себе, що боятися їй нема чого, оскільки її живоття і смерть у руці Божій, просто вона стурбувалася станом превелебного отця, бо вважає й себе якоюсь мірою відповідальною за нього. А що він промовчав, вона знову запропонувала викликати лікаря, вважаючи, що виконує свій прямий обов'язок. Панотець знову відмовився, але цього разу додав до своєї відмови якісь вельми туманні, за словами старої пані, пояснення. Зрозуміла вона якраз те, що, на її погляд, було незрозуміле з усієї його тиради, а саме: панотець відмовився викликати лікаря, бо це мовляв, суперечить його принципам. Природно, вона подумала, що розум її квартиранта дещо потьмарився від жару, і обмежилася тим, що принесла йому чашку трав'яного відвару.

Поклавши якнайретельніше виконувати свої обов'язки, коли вже так сталося, господиня зазірала до пожилця регулярно кожні дві години. Найбільше вразило її гарячкове збудження, що не покидало панотця весь день. Він то відкидав ковдру, то знову натягував її, раз у раз проводив долонею по вогкому чолю і, підводячись на ліжку, намагався відкашлюватися, кашель у нього був якийсь дивний, хрипкий, здавлений і воднораз вологий, ніби все у нутрощах його відривалося. З боку здавалося, ніби він силкується вихаркати з горла шматки вати, що душила його. Після цих нападів він падав на подушки, видно геть знеможе ний. Потім він знову підводився і кілька секунд дивився кудись на стіну, і дивився з неприродною пильністю, певне ще гарячковішою, ніж попереднє збудження. Але стара пані все ще не зважувалася викликати лікаря, боячись роздратувати хворого.

А втім, ця страшна на вигляд хвороба могла бути нападами звичайної лихоманки.

Однак надвечір вона зважилася ще раз побалакати з отцем Панлю і дістала вельми нерозбірливу відповідь. Вона повторила свою пропозицію. Але тут панотець підвівся на

ліжку і, хоча задихався, цілком виразно промовив, що не бажає показуватися лікарям. По цих словах господиня вирішила зачекати до ранку і, якщо стан отця Панлю не поліпшиться, зателефонувати до агентства Інфдок, добре що номер десятки разів на день повторювали по радіо. Все так само неухильно виконуючи свої обов'язки, вона вирішила заходити до хворого вночі й наглядати за ним. Але ввечері, давши йому чашку свіжого відвару, вона прилягла на хвилину й прокинулася лише на світанку. Відразу ж вона побігла до пожилця.

Панотець лежав без руху. Вчорашня багровість шкіри змінилася мертвотною блідістю, тим більш показною, що риси обличчя не втратили своєї округлості. Хворий невідривно дивився на люстру з кольоровими кришталевими дармовисиками, почеплену над ліжком. На появу старої пані він повернув до неї голову. За її словами, вигляд у нього був такий, ніби всю ніч його били і на ранок він від слабкості втратив здатність реагувати на будь-що. Вона спитала, як він себе почуває. І він відповів з тією самою дивною байдужістю, що так вразила господиню: він почуває себе погано, але викликати лікаря не треба і хай його просто відправлять до лазарету, згідно з усіма приписами. Стара пані, перелякана, кинулася до телефону.

Ріє прибув опівдні. Вислухавши розповідь хазяйки, він сказав лише, що отець Панлю має рацію, але що, на жаль, його викликали надто пізно. Панотець зустрів його так само байдуже. Ріє оглянув хворого і, на превеликий свій подив, не виявив жодних характерних ознак бубонної або легеневої чуми, окрім ядухи і стиснення в грудях. Так чи інакше, пульс був такий млявий, а загальний стан такий загрозливий, що надії майже не лишалось.

— У вас нема ніяких характерних симптомів цієї недуги,— сказав Ріє Панлю.— Але оскільки цілковитої ясності немає, я повинен вас ізолювати.

Панотець якось дивно посміхнувся, ніби з ввічливості, і промовчав. Ріє вийшов до сусідньої кімнати зателефонувати і вернувся до спальні. Він глянув на панотця.

— Я лишуся при вас,— лагідно сказав він.

Хворий, здавалося, збадьорився при цих словах і звів на лікаря ледь потеплілі очі. Потім він сказав, так натужно вимовляючи слова, що лікар не зрозумів, лунає в його голосі журба чи ні.

— Дякую,— промовив Панлю.— Але священнослужителі не мають друзів. Усі свої почуття вони вкладають у свою віру.

Він попросив дати йому розп'яття, що висіло в узголів'ї, і, коли прохання його було виконане, відвернувся, й почав дивитися на розп'яття.

В лазареті отець Панлю і рота не розкрив. Наче бездушний предмет, він скорився всім приписаним процедурам, але розп'яття з рук уже не випускав. Одначе випадок його був неясний. Ріє мучився сумнівами. То була чума, і то не було чумою. А втім, протягом останнього часу їй, здавалося, дає втіху плутати карти діагностики. Але у випадку отця Панлю, як з'ясувалося згодом, ця невизначеність особливої ваги не мала.

Температура підскочила. Кашель став ще хрипкішим і мучив хворого цілий день. Врешті надвечір панотцеві пощастило вихаркнути ту вату, що душила його. Харкотиння

було забарвлене кров'ю. Хоч як лютувала лихоманка, отець Панлю так само байдуже дивився довкола, і, коли назавтра санітари знайшли уже заholоле тіло, що наполовину сповзло з койки, погляд його нічого не виражав. У карточці записали: "Випадок сумнівний".

Того року день усіх святих минав зовсім не так, як звичайно. Звісно, зіграла тут своє і погода. Погода різко змінилася, і по запізнлій жароті несподівано прийшла осіння прохолода. Як і в попередні роки, не вгаваючи, свистів холодний вітер. Через усе небо пливли густі хмари, занурюючи в тінь будинки, що траплялися їм дорогою, але скоро вони пропливали, все знову заливало холодне золотаве світло листопадового дня. На вулицях з'явилися перші плащі. Дивовижна річ, невдовзі все місто шелестіло від прогумованих блискучих тканин. Виявляється, газети надрукували повідомлення про те, що двісті років тому в годину великої чуми на півдні Франції лікарі, намагаючись урятуватися від зарази, ходили в промащеному одязі. Власники крамниць зуміли скористатися з цієї обставини і викинули на прилавки всяку немодну заваль, з допомогою якої наші співгромадяни сподівалися захистити себе від чуми.

Але хоч які очевидні були прикмети осені, всі ми пам'ятали і знали, що цвинтарі того дня занедбані. В попередні роки трамваї були повні прісних пахощів хризантем, і жінки громадками рушали туди, де спочивали їхні близькі, щоб прикрасити квітами рідні могили. Раніше цього дня живі намагалися винагородити покійного за ту самоту й забуття, в яких він перебував стільки місяців поспіль. Але цього року ніхто не бажав думати про мертвих. Адже про них і так думали забагато. І дивно було б знову відвідувати рідну могилу, платити данину легкому жалю й чорній меланхолії. Тепер покійники не були, як раніше, просто чимось занедбаним, до яких приходять раз на рік для годиться. Вони стали непроханими влазнями, яких хотілося швидше забути. Ось чому проводи того року вийшли якісь неприродні. Коттар, який, на думку Тарру, ставав дедалі ущипливіший на язик, сказав, що тепер у нас щодня проводи.

І справді, в печі крематорію все веселіше палахкотів феєрверк чуми. Щоправда, смертність нібито стабілізувалася. Але здавалось, ніби чума затишно розсілася десь на вершечку і віднині вносить до своїх щоденних убивств точність і акуратність справного чиновника. На думку осіб тямущих, то був, властиво, добрий знак. Так, приміром, доктор Рішар вважав надзвичайно обнадійливим той факт, що крива смертності, різко піднявшись, пішла потім рівно. "Чудова, прекрасна крива",— запевняв Рішар. Він знав, повторював, що пошесть уже досягла, за його висловом, стелі. І тому їй залишається тільки падати. В цьому він бачив заслугу доктора Кастеля, точніше, його нової сироватки, яка й справді в кількох випадках несподівано дала чудові наслідки. Старий Кастель не перечив, але, на його думку, годі щось передбачити, бо з історії відомо, ніби епідемія зненацька робить різкі стрибки. Префектура, що вже давно палала бажанням заспокоїти уми оранців, а це було дуже нелегко, маючи на увазі чуму, запропонувала зібрати лікарів з тим, щоб вони склали відповідну доповідь, як раптом чума забрала також і доктора Рішара, і саме тоді, як крива досягла стелі.

Дізнавшись про цей, безперечно, приголомшливий випадок, що, втім, нічогосінько

не доводив, міські власті зразу ж укинулись у песимізм, такий же безпідставний, як і оптимізм, якому за тиждень до того вони піддавалися. А Кастель просто почав готувати свою сироватку ще старанніше, ніж раніше. Так чи інак, не лишилося жодного громадського будинку, що його не перетворили на лікарню або лазарет, і якщо досі не замахнулись на префектуру, то лише тому, що треба було мати якесь місце для всіляких збіговиськ. А все ж таки, беручи загалом, саме через відносну стабілізацію пошесті в ту пору санітарна служба, організована Ріє, цілком могла впоратися зі своїми завданнями. Лікарі й санітари, які працювали до знемоги, могли сподіватися, що вже більших зусиль од них не вимагатиметься. Їм треба було тільки якнайпильніше, якщо можна так сказати, виконувати свій людський обов'язок. Легенева форма чуми — спершу було зареєстровано лише кілька її випадків — нині швидко ширилася по всьому місту, так, наче вітер розпалював і роздмухував пожежу в грудях людей. Хворі, яких мучила кривава блювота, гинули набагато швидше. При цій новій формі хвороби слід було чекати швидкого поширення зарази. Але думки фахівців щодо цього розходилися. Для більшої безпеки санітарний персонал працював і далі в масках, просякнених дезінфекційним складом. На перший погляд, епідемія мала б ширитися. Але оскільки випадки захворювання бубонною чумою, порідшали, баланс вирівнявся.

Між іншим, міська влада мала й так багато мороки — на харчі ставало все сутужніше. Спекулянти, звісно, не стояли осторонь і продавали за неймовірною ціною продукти першої необхідності, що вже позникали з базару. Бідні родини опинилися в скрутні, тоді як багатим не бракувало майже нічого. Здавалося б, чума мала зміцнити узи рівності між нашими співгромадянами саме через ту невблаганну безсторонність, з якою вона діяла в своєму відомстві, а виходило навпаки — епідемія завдяки звичайній грі егоїстичних інтересів ще більше загострила в людських серцях почуття несправедливості. Зрозуміло, за ними зберігалася бездоганна рівність смерті, але саме її ніхто не бажав. Бідняки, що пухли з голоду, тоскно мріяли про сусідні міста й села, де живуть вільно, а хліб не такий дорогий. Оскільки їх не можуть досхочу нагодувати, хай тоді дозволять виїхати — такі були їхні почуття, можливо, не зовсім розважливі. Словом, дійшлося до того, що на стінах будинків почало з'являтися гасло: "Хліба або волі". Іноді його вигукували вслід префектові. Ця ущиплива фраза правила за сигнал до демонстрацій, і, хоча їх швидко приборкали, всі розуміли, наскільки справа серйозна.

Природно, газети за наказом згори діяли в дусі несамовитого оптимізму. Якщо вірити їм, то найхарактернішим для лихої години був "винятковий спокій і витримка, хвилюючий приклад якої подавало населення". Але в наглухо закритому місті, де нічого не лишалося в таємниці, нікого не ввів в оману той "приклад", поданий нашою громадськістю. Щоб скласти собі правильне уявлення про згаданий спокій і витримку, досить було заглянути в карантин або в "табір ізоляції", влаштований нашою владою. Сталося так, що оповідач, заклопотаним іншими справами, сам у них не бував. Тим-то він може тільки навести свідчення Тарру.

Тарру і справді розповів у своєму щоденнику про відвідини такого табору, влаштованого на міському стадіоні, куди він ходив разом з Рамбером. Стадіон

розташований майже за містом і одним боком виходить на вулицю, де бігають трамваї, а другим — на великі пустирі, що тягнуться до краю плато, на якому стоїть місто. Він обнесений високим бетонним муром, отож досить було поставити біля всіх чотирьох брам вартових, щоб перешкодити втечам. Крім того, відокремлені високою стіною від вулиці, бідолахи, що попали в карантин, могли не боятися нездорової цікавості роззяв. Зате протягом цілого дня на стадіоні було чути, як зовсім поруч проходять з гуркотом незримі звідси трамваї, і з того, як дужчав у певні години гамір юрби, відрізані від світу бідолахи здогадувалися, що люди ідуть з роботи чи на роботу. Таким чином, вони знали, що життя, куди їм нині заборонено доступ, триває всього за кілька метрів від них і що бетонні стіни розділяють два всесвіти, ще чужіші один одному, ніж коли б вони були на двох різних планетах.

Тарру й Рамбер надумали податися на стадіон у неділю по обіді. До них приєднався Гонсалес, той самий футболіст; Рамбер розшукав його і вмовив узяти на себе спостереження за зміною варти біля стадіонної брами. Рамбер обіцяв познайомити його з начальником табору. Зустрівшись зі своїми супутниками, Гонсалес сказав, що саме о цій порі, звісно, до чуми, він починав перевдягатися, готуючись до матчу. Тепер, коли всі стадіони реквізували, податися було нікуди, і Гонсалес почував себе трохи не гультяєм, навіть вигляд він мав відповідний. Саме з цієї причини він і погодився взяти на себе чергування в таборі, але за умови, що працюватиме лише в останні дні тижня. Небо замостило хмарами, і Гонсалес, задерши носа, журно зауважив, що така погода — не дощова і не сонячна — для футболу найкраща. В міру відпущеного йому природою красномовства він намагався змалювати слухачам запах втирань, що стояв у роздягальні, тисняву на трибунах, яскраві плями майок на бурому полі, в перерві смак цитрин або шипучки, що поколює пересохлу горлянку тисячею крижаних голок. Тарру в своїх записках зазначає, що під час усього шляху по вибоїстих вуличках передмістя футболіст безперервно гнав поперед себе пер-ший-ліпший камінець. Він намагався зафутболити його просто в ґратки риштаків і, якщо це вдавалося, вигукував: "Один нуль на мою користь!" Докуривши сигарету, він спритно випльовував її в повітря і силкувався на льоту підчепити ногою. Біля самого стадіону дітлахи, що грали в футбол, закинули в їхній бік м'яча, і Гонсалес не полінувався збігати за ним і відфутболити назад якнайточнішим ударом.

Нарешті ввійшли на стадіон. Усі трибуни були заповнені. Але на полі тісними рядами стояло кілька сотень червоних шатрів, усередині яких, вони помітили ще здалеку, були ноші й клунки з пожитками. Трибун вирішено не захаращувати, щоб інтерновані могли посидіти там у захистку від дощу або палючого сонця. Але перед заходом сонця їм треба було розходитися по наметах. Під трибунами містилися душові, їх підремонтували, а роздягальні переобладнали під канцелярію і медпункти. Більшість інтернованих уподобала трибуни. Інші снували переходами. А дехто, присівши навпочіпки біля входу до свого шатра, неухважно оглядався навколо. Ті, що сиділи на трибунах, мали пригнічений вигляд здавалося, вони когось виглядають.

— А що вони роблять цілі дні? — спитав Тарру в Рамбера.

— Нічогісінько не роблять.

І справді, майже всі сиділи мляво, поспускавши руки, розтуливши порожні долоні. Дивне враження справляло це величезне стовповисько неприродно мовчазних людей.

— Перші дні тут оглухнути можна було,— пояснив Рамбер.— Ну а потім, з часом, майже перестали розмовляти.

Якщо вірити нотаткам Тарру, то він цілком розумів цих неборак, він легко уявив собі, як у перші дні, набившись у намети, вони дослухаються до нудного дзижчання мух або чухаються мало не до крові, а коли трапляється жаліслива пара вух, волають про свій гнів або страх. Але відтоді як табір переповнився вщерть, таких жалісливих попадалося дедалі рідше. Тому доводилося мовчати й дивитися зизом на сусіда. Здавалось, і справді з сіренького, та все ж таки променистого неба хтось сіє на цей пурпуровий табір підозріливість і недовіру.

Атож, вигляд усі вони мали недовірливий. Раз їх відокремили від решти світу, то це неспроста, й обличчя у всіх стали однакові, як у людей, які в чомусь намагаються виправдатися і потерпають від страху. Хай би на кого спав погляд Тарру, кожен знічев'я озирався довкола, певно, страждаючи від абстрагуючої розлуки з тим, що складало сенс його життя. А що вони не могли з ранку до ночі думати про смерть, вони взагалі ні про що не думали. Вони були ніби у відпустці. "Але найстрашніше,— записав Тарру,— що вони, забуті, розуміють це". Ті, хто їх знав, забув, бо думав про інше, і це цілком природно. А той, хто їх любить, теж їх забув, бо відбігав ноги, клопочучись про їхнє ж звільнення і вишукуючи всілякі ходи. Думаючи, як би швидше визволити своїх близьких із полону, вони вже не думають про того, кого треба визволити. І це також не дивина. І зрештою бачиш, що ніхто не здатний по-справжньому думати ні про кого, навіть у годину найгіркіших випробувань. Бо думати по-справжньому про когось — значить думати про нього постійно, хвилина по хвилині, нічим від цих думок не відвертаючись: ні клопотами по господарству, ні пролетілою повз тебе мухою, ні трапезою, ні сверблячкою. Але завжди були і будуть мухи і сверблячка. Ось чому життя вельми трудна штука. А вже вони чудово це знають".

До них підійшов начальник табору і сказав, що їх бажає бачити якийсь пан Отон. Посадивши Гонсалеса в себе в кабінеті, начальник одвів решту до трибуни, де осторонь сидів пан Отон. При їхньому наближенні він підвівся. Він був одягнений, як на волі, навіть не розлучився з туго накрохмаленим комірцем. Лише одну зміну виявив у ньому Тарру — жмутики волосся на скронях безглуздо скуйовдилися і шнурок на одному черевіку розв'язався. Вигляд у слідчого був стомлений, і він ні разу не глянув співрозмовникам у вічі. Він сказав, що радий їх бачити і просить передати свою вдячність докторові Ріє за все, що той зробив.

Рамбер і Тарру промовчали.

— Сподіваюся,— додав слідчий після короткої паузи,— сподіваюся, що Філіпп не дуже мучився.

Вперше Тарру почув, як пан Отон вимовляє синове ім'я, і зрозумів, що, виходить, є й інші зміни. Сонце сідало на обрії, і проміння, пробившись у шпарину між двох хмарок,

освітлювало навкіс трибуни й золотило обличчя співрозмовників.

— Правда, правда,— відповів Тарру,— він зовсім не мучився.

Коли вони пішли, слідчий так і лишився стояти, дивлячись у бік сонця на вечірньому пружі.

Вони заглянули до кабінету начальника попроситися з Гонсалесом, який вивчав графік чергування. Футболіст поручкався з ними і розсміявся.

— Хоч у роздягальню потрапив,— промовив він,— і то добре.

Начальник повів гостей до виходу: але раптом над трибунами щось оглушливо затріщало. Потім гучномовці, ті самі, що в кращі часи повідомляли про результати матчу або знайомили глядачів зі складом команд, гугняво звеліли, щоб інтерновані розходилися по наметах, бо зараз почнуть роздавати вечерю. Люди поволі спускалися з трибун і тяглися до своїх наметів. Коли всі порозходились, з'явилися два невеличкі електрокари, такі бувають на вокзалах, і повагом поповзли проходом поміж наметами, несучи на собі два великі казани. Люди простягали назустріч їм обидві руки, два ополоники пірнали в два казани і випліскували бурду в дві простягнуті тарілки. Потім електрокар рушав далі. Коло наступного намету повторювалася та сама процедура.

— Все по науці організовано,— сказав Тарру начальникові.

— Аякже,— самовдоволено підтвердив начальник, потискуючи відвідувачам на прощання руки,— звичайно, по науці.

Уже смеркло, небо очистилося. На табір лилося лагідне ясне світло. У мирне вечірнє повітря звідусіль підіймався брязкіт ложок і тарілок. Низько над наметами шугали кажани і зникали так само раптово, як появлялись. По той бік муру проскреготів трамвай на стрілці.

— Бідолаха слідчий,— буркнув Тарру, виходячи за браму.— Треба б щось зробити для нього. Та як допомогти законникові?

Були в нашому місті ще й інші табори, і то немало, але оповідач не стане про них розводитися з цілком зрозумілих міркувань сумлінності і через брак точної інформації. Єдине, що він може сказати,— це те, що саме існування таких таборів, дух людської плоті, що йшов звідти, оглушливий голос гучномовців надвечір, мури, що ховали таємницю і страх перед цим клятим місцем,— усе це важким тягарем лягало на душі наших співгромадян і ще більше посилювало сум'яття, мучило всіх своєю присутністю. Почастішали сутички з начальством, траплялися всілякі непорозуміння.

Тим часом наприкінці листопада вже почалися приморозки. Зливи щедро поливали каміння бруківки, чистеньке безхмарне небо стояло над умитими до блиску вулицями. Сонце, яке вже втратило літній жар, щоранку заливало наше місто холодним яскравим світлом. А надвечір, навпаки, повітря знову теплішало. Якось одного такого вечора Тарру вирішив відкрити свою душу докторові Ріє.

Годині о десятій вечора, після довгого втомливого дня, Тарру зголосився провести Ріє, що надумав провідати старого ядушника. Над дахами старого кварталу лагідно світило небо. Легкий вітерець нечутно пробігав уздовж темних перехресть. Старий ядушник зустрів їх теревенями, що мало не оглушили гостей після вуличної тиші.

Старий одразу ж заявив: люди нарікають, що ласі шматочки завжди дістаються одним і тим самим, що доти жбан воду носить, доки вушко увірветься, що, можливо,— і він з утіхи навіть руки потер — дійде до заворушень. Поки лікар оглядав його, він базікав без угаву, коментуючи останні події.

Над головою у них почулася хода. Перехопивши здивований погляд Тарру, стара, дружина ядушника, пояснила, що, мабуть, це на даху, тобто на терасі, зійшлися сусідки. І відразу їм пояснила, що звідти, з даху, дуже гарний краєвид і що багато терас притикаються впритул одна до одної, отож місцеві жінки ходять до сусідів у гості, не спускаючись до кімнат.

— Авжеж,— підхопив старий.— Якщо хочете, підніміться. Звідти згори краєвид чудовий.

На терасі, де стояло три стільці, було порожньо. справа, скільки оком сягнути, видно було суцільні тераси, що прилягали ген-ген до чогось темного, кам'янистого, в чому обидва впізнали перший прибережний шпиль. Зліва, легко ковзнувши по двох-трьох вуличках і невидимій звідси гавані, погляд упирався в лінію обрїю, де в ледь помітному рябютинні море зливалося з небом. А над тим, що, як вони знали, було пасмом скель, через рівні проміжки спалахувало світло, а його джерела звідси не було видно: це ще з весни крутилися й далі фари маяка, показуючи шлях кораблям, які пливли тепер в інші порти. В чистому після шквальних вітрів глянсуватому небі горіли первісним блиском зорі, і далеке світло маяка раз у раз домішувало до них свій перебіжний попелястий промінь. Вітер ніс дух прянощів та каміння. Навкруги стояла уроча тиша.

— Гарно,— мовив Ріе, сідаючи на стільця,— таке враження, ніби чума ніколи сюди не добиралася.

Тарру, стояв, повернувшись до нього спиною, і дивився на море.

— Справді,— озвався він не відразу.— Гарно.

Він ступив, сів поряд лікаря і уважно подивився йому в лице. Тричі по небу перебіг промінь маяка. З глибокої ущелини вулиці долітав брязкіт посуду. В сусідньому домі тихо рипнули двері.

— Ріе,— якнайприроднішим тоном промовив Тарру,— ви ніколи не пробували довідатися — що я таке? Сподіваюся, ви мені друг?

— Так,— відповів лікар,— я вам друг. Тільки досі нам обом якось часу не вистачало.

— Чудово, тепер я спокійний. Ви не проти присвятити цю годину дружбі?

Замість відповіді Ріе усміхнувся.

— Отож, слухайте...

Десь, не їхньою вулицею, проїхала машина, і, здавалося, вона надто довго котить по мокрій бруківці. Нарешті шерех шин затих, не встигла запанувати тиша, як її порушили далекі невиразні крики. І лише потім тиша всім тягарем зірок і неба впала на обох чоловіків. Тарру знову підвівся, підійшов до поруччя тераси, сперся на нього саме напроти Ріе, який сидів на стільці, втомлено відкинувшись на спинку. Він бачив не постать Тарру, а щось темне, велике, вирізьблене на небесному тлі. Нарешті Тарру

заговорив, і ось приблизний переказ його сповіді.

"Для простоти почнімо, Ріє, з того, що я вже пережив чуму ще до того, як попав до вашого міста в розпал епідемії. Досить сказати, що я такий самий, як усі. Але існують люди, котрі не відають того, або люди, котрі зуміли зжитися зі станом чуми, і існують люди, котрі знають і котрим хотілося б вирватися. Так ось, мені завжди хотілося вирватися.

Замолоду я жив з думкою про свою безневинність, тобто без будь-яких думок. Я не належу до розряду неспокійних, навпаки, вступив у життя, як випадаеться юнакам. Усе мені давалося, наука сама йшла в голову, мені легко велося з жінками, і, якщо я й мав якісь клопоти, то вони швидко минали. Але одного дня я почав задумуватися. І тоді...

Треба сказати, що на відміну від вас бідності я не знав. Батько мій був помічником прокурора, тобто посідав неабияке становище. Однак він тим не величався, на вдачу був добра душа. Моя мати була проста й скромна, я її любив і люблю, але волю про неї мовчати. Батько зі мною панькався, любив мене, гадаю, навіть намагався мене зрозуміти. Він мав свої любовні пригоди, тепер я знаю напевне, але, уявіть собі, мене це не обурює. Поводився він саме так, як належить поводитися в таких випадках, нікому не завдаючи прикрості. Коротко кажучи, людина він був не надто своєрідна, і нині, по його смерті, я розумію, що прожив він життя не як святий, але й лихою людиною теж не був. Просто тримався середини, а до таких людей звичайно відчувають прихильність, і то надовго.

Однак мав він одне дивацтво: його настільною книгою був великий залізничний довідник Шекса. Він навіть і не подорожував, хіба що проводив відпустку в Бретані, де мав невеличкий маєток. Проте міг, не запинаячись, назвати годину від'їзду і прибуття поїзда Париж — Берлін, поради найпростіший маршрут, скажімо, з Ліона до Варшави, не кажучи вже про те, що напам'ять знав відстань з точністю до півкілометра між будь-якими столицями на ваш вибір. От ви, приміром, докторе, можете ви сказати, як проїхати з Бріансона до Шамоні? Навіть начальник станції — і той замислиться. А батько не замислювався. Кожний вільний вечір він намагався збагатити свої знання в цій галузі і вельми ними пишався. Мене це страшенно потішало, і я нерідко екзаменував його, перевіряв відповіді за довідником і радів, що він ніколи не помиляється. Ці безневинні вправи нас і зблизили, бо він цінував у мені вдячного слухача. А я вважав, що його перевага в знанні залізничних розкладів була нітрохи не гірша за всяку іншу.

Але я захопився і боюся перебільшити вагу цієї чесної людини. Бо скажу вам, щоб покінчити з цим питанням, прямого впливу на моє становлення батько не мав. Найбільше — він дав мені остаточний поштовх. Коли мені минуло сімнадцять, батько покликав мене в суд послухати його. В суді присяжних розглядалася якась важлива справа, і він, мабуть, вважав, що стане переді мною у вигідному світлі. Гадаю також, він сподівався, що ця церемонія, здатна вразити юну уяву, заохотить мене ступити на його стежу. Я охоче погодився, по-перше, хотів потішити батька, а по-друге, мені самому було цікаво побачити й почути його в іншій ролі, не в тій, яку він грав удома. От і все, ні

про що інше я не думав. Усе, що діється на суді, з раннього дитинства здавалося мені цілком природним і неминучим, як, скажімо, парад на чотирнадцяте липня або роздача нагород при переведенні з класу в клас. Коротко, уявлення про юстицію я мав найрозпливчастіше, але це не заважало мені жити.

Однак від того дня пам'ять моя утримала лише один образ — образ підсудного. Гадаю, що і справді був винний, а в чому — байдуже. Але той чоловічок з рудим ріденьким чубом, років близько тридцяти, був ладен признатися в усьому, так широко жахало його те, що він вчинив, і те, що зроблять з ним самим — отож через кілька хвилин я бачив лише його, тільки його одного. Він чомусь скидався на сича, наполоханого надто яскравим світлом. Вузол його краватки з'їхав кудись під комірцець. Він усе кусав нігті, і то лише на одній руці, на правій... Словом, не буду розводитися, ви, мабуть, уже зрозуміли, що я хочу сказати — він був живою людиною.

А я, я раптом помітив, що досі дивився на нього з вельми зручного погляду: це обвинувачений, та й годі. Не можу сказати, що я зовсім забув про батька, але щось так стискало мені нутрощі, що я при всьому бажанні не міг відірватися від підсудного. Я майже нічого не чув, я відчував, що тут хочуть убити живу людину, і якийсь нездоланний інстинкт, як хвиля, тягнув мене до нього з сліпою упертістю. Я отямився тільки тоді, як батько почав допит.

Несхожий на себе в червоній прокурорській мантиї, уже не та добродушна і сердечна людина, яку я знав, він мостив високі фрази, що виповзали з його вуст, як ті гадюки. І я зрозумів, що він ім'ям суспільства вимагає смерті цього чоловіка, навіть більше — просить, щоб йому стяли голову. Щоправда, він тільки сказав: "Ця голова повинна впасти". Але зрештою різниця не така вже й велика. І вийшло одне на одне, оскільки батько справді дістав ту голову. Просто, не він сам виконав останню роботу. А я, що стежив тепер за перебігом судового процесу аж до завершального слова, я відчував, як пов'язує мене з цим бідолахою запаморочлива близькість, якої я ніколи не мав з батьком. Батько ж, згідно з приписом, мав бути присутнім при тому, що поштиво іменується "останніми хвилинами" злочинця, але що слід було б радше назвати наймерзеннішим з убивств.

Від того дня я не міг бачити без дрижущої огиди Шексового довідника. Від того дня я зацікавився правосуддям, відчуваючи при цьому жах, зацікавився смертними вироками, стратами і в якомусь очманінні твердив собі, що батько з обов'язку не раз був присутній при вбивстві і саме в ці дні вставав до зорі. Атож, у таких випадках він спеціально накручував будильник. Я не посмів заговорити про це з матір'ю, але почав за нею нишком спостерігати і зрозумів, що мої отець-ненька чужі одне одному і що життя її було суцільним самозреченням. Тому я пробачив їй з легким серцем, як уже говорив вище. Згодом я довідався, що їй пробачати їй не було за що і саме бідність привчила її до покірності.

Ви, очевидно, сподіваєтеся почути від мене, що я, мовляв, зразу кинув отчий дім. Ні, я прожив удома ще довго, майже цілий рік. Але серце моє краялось. Якось увечері батько попросив у матері будильник, бо завтра йому треба рано вставати. Цілу ніч я

очей не склепив. Назавтра, коли він повернувся, я пішов з дому. Додам, що батько розшукував мене, що я бачився з ним, але ніякого порозуміння між нами не вийшло: я спокійно сказав йому, що, коли він поверне мене додому силоміць, я накладу на себе руки. Зрештою він поступився, бо на вдачу був лагідний, виголосив цілу промову, причому назвав глупотою мій намір жити своїм життям (так він пояснив собі мій вчинок, і я, звичайно, не став переконувати його в протилежному), надавав мені тисячу порад і насилу утримався від цілком щирих сліз. Після цієї розмови я протягом довгенького часу акуратно ходив навідувати матір і тоді зустрічав батька. Такі взаємини цілком його влаштовували, як мені здається. Я особисто на нього серця не мав, але в душі моїй було сумно. Коли він помер, я забрав матір до себе, і вона досі жила б зі мною, якби теж не померла.

Я затягнув початок лише тим, що це насправді стало початком усього. Подальше я викладав коротше. В вісімнадцять років я, вирішивши в достатку, спізнав бідність. Чого тільки я не перепробував, аби заробити собі на прожиття. І уявіть, мені повелося не найгірше. Але єдине, що мене цікавило,— це смертні вирoki. Мені хотілося оплатити рахунок того рудого сича. І, природно, я став, як то кажуть, політикувати. Просто я не хотів бути зачумленим, та й годі. Я думав, що те саме суспільство, де я живу, ґрунтується на смертних присудах і, борючись проти нього, я, отже, борюся з убивством. Так я думаю, так мені казали інші, кого я любив і досі люблю. Я залишався з ними довго, і не було в Європі такої країни, де б я не брав участі в боротьбі. Та годі про це...

Певна річ, я знав, що при нагоді і ми теж ухвалювали смертні присуди. Але мене запевнили, що ці кілька смертей необхідні, аби збудувати світ, де нікого не вбиватимуть. До певної міри це було правдою, але я, очевидно, просто не здатний дотримуватися такої-от правди. Єдине, що безперечно,— це те, що я вагався. Проте я згадував сича і міг, таким чином, жити далі. Аж до того дня, коли я сам на власні очі побачив страту (було це в Угорщині), і те саме очманіння, що заслало очі підлітка, яким я був колись, заслало очі вже дорослого чоловіка.

Ви ніколи не бачили, як розстрілюють людину? Та ні, звичайно, без особливого запрошення туди не потрапиш, та й публіку добирають заздалегідь. І як наслідок, усі ви обмежуєтеся щодо цього картинками та книжковими описами. Пов'язка на очах, стовп і вдалині кілька солдатів. Де там! А знаєте, що саме навпаки, взвод солдатів вишиковують за півтора метра від розстрілюваного. Знаєте, що коли смертник ступить бодай крок, то упреться грудьми в дула гвинтівок? Знаєте, що з цієї гранично близької відстані ведуть прицільний вогонь у самісіньке серце, а що кулі великі, то виходить отвір, куди можна кулака встромити? Ні, ви нічого цього не знаєте, бо про такі подробиці говорити не заведено. Сон людини куди святіша річ, ніж життя для зачумлених. Не слід баламутити сон чесним людям. Це був би несмак, добрий смак саме й полягає в тому, щоб нічого не пережовувати — це всім відомо. Але відтоді я став погано спати. Несмак залишився у мене в роті, і я не перестав пережовувати, тобто думати.

Ось тоді я й зрозумів, що я принаймні протягом усіх цих довгих літ як був, так і залишився зачумленим, а сам усіма силами душі вірив, ніби саме з чумою і борюся. Зрозумів, що хай не безпосередньо, але я засудив на смерть тисячі людей, що я навіть сам сприяв тим смертям, схвалюючи дії і принципи, які неминуче тягли їх за собою. Інших, здавалося, нітрохи не бентежила та обставина, бо принаймні вони ніколи про це добродіє не заговорювали. А я жив з таким відчуттям, ніби мені перехопило горлянку. Я був з ними і водночас був сам. Коли мені траплялося висловлювати свої сумніви, ті говорили, що треба дивитися в корінь, і часто наводили досить вагомні докази, щоб допомогти мені проковтнути те, що застрягло мені в горлянці. Проте я заперечував, що головні зачумлені — це ті, котрі напинають на себе червоні мантиї, що й вони теж наводять у таких випадках вельми переконливі докази, і якщо я пристаю на надзвичайні й викликані необхідністю докази дрібних зачумлених, то я не маю права визнати докази червоних мантий — це залишити за ними виняткове право на ухвалення смертних вироків. Але я казав собі, що коли поступитися бодай раз, то де межа? Схоже, що історія людства підтвердила мою правоту, зараз убивають наввипередки. Всі вони охоплені шалом убивства й інакше чинити не можуть.

Не знаю, як інші, але я особисто йшов не від розумувань.

Для мене вся річ була в тому рудому сичеві, в тій брудній історії, коли брудні зачумлені уста заявили закутому в кайдани чоловікові, що він повинен умерти, і справді вельми акуратно зробили все, аби він помер по нескінченно довгих ночах агонії, поки він з розплющеними очима чекав, що його вб'ють. Не знаю, як для інших, але для мене вся річ була в цій дірці, яка зяяла в грудях. І я сказав собі, що ніколи особисто я не погоджусь ні з одним, чуєте, ні з одним доказом на користь цієї щонаймерзеннішої бойні. Так, я свідомо обрав цю вперту сліпоту в чеканні того дня, коли бачитиму ясніше.

Відтоді я не змінився. Уже давно мені соромно, до болю соромно, що і я, хоча б непрямо, хоч і з найкращих спонук, теж був убивцею. З часом я не міг не помітити, що навіть найкращі не здатні нині утриматися від убивства своїми або чужими руками, бо така логіка їхнього життя, і в цьому світі годі кроку ступити, не ризикуючи заподіяти комусь смерть. Так, мені, як і раніше, було соромно, я зрозумів, що всі ми живемо в чумній скверні, і я втратив спокій. Навіть тепер я все ще шукаю спокою, силкуюся зрозуміти їх усіх, намагаюсь не бути нічиїм смертним ворогом. Знаю тільки, що треба робити, аби перестати бути зачумленим, і тільки таким робом ми можемо сподіватися на умиротворення або, через брак такого, бодай на славний скін. Ось таким робом можна полегшити душу людям і якщо не врятувати їх, то принаймні, в гіршому разі, принести їм якнайменше зла, ба іноді навіть трохи добра. Ось чому я вирішив відкинути все, що хоча б віддалено, з добрих чи лихих намірів, завдає смерть або виправдовує вбивство.

Ось чому, до речі, ця пошесть нічого нового мені не відкрила, хіба тільки одне — треба боротися проти неї пліч-о-пліч з вами. Мені достеменно відомо (а ви самі бачите, Ріє, що я знаю життя в усіх його проявах), що кожен носить її, чуму, в собі, бо не існує

такої людини на Світі, атож, не існує, якої б вона не торкнулася. І тому треба безупинно стежити за собою, щоб, випадково забувшись, не дихнути в обличчя іншого і не передати йому зарази. Бо мікроб — це щось природне. Все інше: здоров'я, непідкупність, якщо хочете, навіть чистота,— все це продукт волі, і волі, яка не повинна давати собі перепочинку. Людина чесна, яка нікого не заражає, це саме той, хто ні на мить не сміє розслабитися. А скільки вимагається волі і напруги, Ріє, щоб не забутися! Так, Ріє, бути зачумленим вельми стомливо. Але ще стомливіше не бажати ним бути. Ось чому всі явно втомилися, адже нині всі трохи зачумлені. Але саме тому ті нечисленні, що не хочуть жити в стані зачумленості, доходять до крайніх меж утоми, вирятувати від якої може тільки смерть.

Тепер я знаю, що я нічого не вартий для цього світу і що відтоді, як я відмовився убивати, я сам себе засудив на безповоротне вигнання. Історію робитимуть інші. І я знаю також, що, очевидно, я негоден судити цих інших. Для того щоб стати розважливим убивцею, мені просто бракує якоїсь прикмети. Отож це не перевага. Але нині я примирився з тим, що я такий, який є, я навчився скромності. Я тільки вважаю, що на цій землі існують лихо і жертви і що треба по змозі не ставати на бік лиха. Боюся, мої міркування здадуться вам дещо спрощеними, не знаю, чи так це просто, знаю тільки, що це правильно. Я так багато наслухався всіляких розумувань, що в мене самого мало не пішла голова обертом, а скільки взагалі голів заморочили ці розумування, схилиючи їх приймати вбивство, отож зрештою я зрозумів одне; все лихо людське походить від того, що люди не вміють користуватися ясною мовою. Тоді я поклав собі хай би там що і говорити і діяти ясно, аби вибратися на добру дорогу. І от я кажу — існують лихо і жертви, та й годі. Якщо, сказавши це, я сам стаю лихом, то принаймні без власної згоди. Я намагаюся бути безвинним убивцею. Як бачите, претензія не така вже й велика.

Зрозуміло, повинна існувати й третя категорія, категорія справжніх лікарів, але такі зустрічаються рідко, і, очевидно, все це дуже й дуже нелегко. Ось чому я поклав собі у всіх випадках ставати на бік жертв, аби хоч якось обмежити розмах лиха. Опинившись серед жертв, я можу спробувати намацати шлях до третьої категорії, інакше кажучи, прийти до миру".

Доказавши фразу, Тарру переступив з ноги на ногу і неголосно постукав підметкою об підлогу тераси. Запала мовчанка, потім лікар випростався на стільці і спитав Тарру — чи має він уявлення, яку треба обрати дорогу, аби прийти до миру.

— Авжеж, маю — співчуття.

Десь далеко двічі просурмила сирена "швидкої допомоги". Незграйний гомін голосів злився тепер у суцільний гул десь на околиці міста, під скелястим згір'ям. Майже одночасно пролунали два виляски, схожі на постріли. Потім знову запала тиша. Ріє нарахував два спалахи маяка. Вітер міцнішав, і в цю мить подувом з моря принесло запах солі. Тепер стало ясно чути глухі зітхання хвиль, що бились об скелю.

— Власне, одне лиш мене цікавить,— просто сказав Тарру,— знати, як робляться святими.

— Але ж ви в Бога не вірите.

— Ваша правда. Тепер я знаю тільки одну конкретну проблему: чи можна стати святим без Бога.

Нараз яскраве світло бризнуло з того боку, звідки долинали крики, і сюди до них повіом вітру донесло глухий гамір. Світло раптом пригасло, і тільки там, де остання тераса тулилася до скелі, ще лежала вузенька багряна смуга. І порив вітру знову доніс до них виразні крики юрби, потім гуркіт залпу й обурливий рокіт. Тарру підвівся й наслухав. Усе змовкло.

— Знову біля воріт билися.

— Уже закінчили,— мовив Ріє.

Тарру буркнув, що таке ніколи не закінчується і знову будуть жертви, бо так воно ведеться на світі.

— Можливо,— погодився лікар,— але, як ви знаєте, я почуваю себе радше заодно з переможеними, а не з святими.

Гадаю, я просто позбавлений смаку до геройства і святості. Єдине, що мені важливо,— це бути людиною.

— Так, обидва ми шукаємо одне й те саме, тільки я не маю таких високих амбіцій.

Ріє подумав, що Тарру жартує, і звів на нього очі. Але в кволуму світлі, що соталося з неба, він побачив смутне, поважне обличчя. Вітер схопився знову, і Ріє відчув усією шкірою його теплий подих. Тарру труснув головою.

— А знаєте, що слід би зробити, аби зміцнити нашу дружбу?

— Згоден на все, що вам завгодно.

— Ходімо, скупаємося в морі. Втіха, цілком достойна навіть майбутнього святого.

Ріє посміхнувся.

— Перепустки маємо, до дамби ми доберемося завиграшки. Зрештою нерозумно жити самою чумою! Певне, людина повинна боротися на боці жертв. Але якщо її любов замкнеться лише цим, навіщо тоді й боротися!

— Гаразд, ходімо,— сказав Ріє.

За хвилину машина зупинилася коло портових воріт. Вже зійшов місяць. Небесне склепіння затягло молочним серпанком, і тіні були бліді, неяскові. За їхньою спиною громадилося місто, і гарячий болісний подих, що долітав звідти, гнав їх до моря. Вони показали постовому перепустки, і той крутив їх у пальцях. Нарешті він відступив убік, і вони рушили до дамби через якісь майданчики, завалені бочками, звідки йшов запах вина і риби. А ще через кілька кроків дух йоду й водоростей сповістив їх про близькість моря. Тільки потім вони його почули.

Воно стиха шелестіло біля підніжжя величезних кам'яних брил, і, коли вони піднялися ще трохи, перед ними відкрилося море, щільне, як оксамит, гнучке й лискуче, як хребет хижака. Вони обрали собі стрімчак, що стояв лицем до моря. Хвилі поволі здіймалися і відкочувалися назад. Від цього спокійного подиху на поверхні води народжувалися й зникали олійні скалки. А попереду лежала безкрая мла. Відчуваючи під долонею поритий ніби віспою лик скелі, Ріє спізнав почуття якогось дивовижного

щастя. Обернувшись до Тарру, він помітив на спокійному й поважному обличчі друга вираз того самого щастя, яке не забувало нічого, навіть убивства.

Вони роздяглися, Ріє перший увійшов у воду. Спочатку вода здавалася йому страшенно холодною, але, коли він поплив, йому стало тепліше. Пропливши кілька метрів, він уже знав, що море нині ввечері зовсім тепле тією особливою осінньою теплотою, коли вода відбирає від землі весь накопичений нею за літо жар. Він плив рівно, не кваплячись. Від його ніг, що били по воді, скипала пінна борозна, вода струмувала по плечах і щільно горнулася до ніг. Позаду важко шубовснуло, і Ріє зрозумів, що Тарру бухнувся в воду. Ріє перевернувся на спину і лежав не ворушачись, дивлячись на перевернуту над ним небесну баню, повну зірок і місяця. Він глибоко зітхнув. Плюскіт спіненої дужими помахами рук води став ближчий і здавався напрочуд ясним у мовчанні й самотності ночі. Тарру наближався, скоро лікар розрізнув його гучний віддих. Ріє перевернувся на живіт і поплив поряд із другом у тому самому ритмі. Тарру плавав швидше, і лікареві довелося наддати. Кілька хвилин вони поривалися вперед у тому самому темпі, такими самими могутніми ривками, одні, далекі від усього світу, вільні нарешті від міста й чуми. Ріє здався перший, вони повернули й поволі попливли до берега, тільки коли шлях їм перетнув крижаний струмінь, вони прискорили темп, підстьобуванні цим несподіваним сюрпризом, який наготувало їм море.

Вони мовчки одяглися й мовчки рушили додому. Але серцем вони поріднилися, і спогад про цю ніч став їм любий. Коли ж вони ще здалеку угледіли сторожа чуми, Ріє здогадався, про що думає зараз Тарру,— він, як і сам Ріє, думав, що хвороба забула про них, що то добре і що зараз доведеться знову братися до діла.

Так, довелося знову братися до діла, чума ні про кого надовго не забувала. Цілий грудень вона палала в грудях наших співгромадян, роздмухувала печі в крематорії, заселяла табори бездіяльними тінями, словом, весь час терпеливо просувалася вперед рівненькими короткими стрибками. Міська влада покладала надію на холодні дні, розраховуючи, що холод зупинить це просування, але чума безперешкодно пройшла крізь перші випробування зими. Доводилося знову чекати. Але коли чекаєш надто довго, то вже взагалі не ждеш, і все наше місто жило без майбутнього.

Коротка мить приязні і спокою, що випала на долю доктора Ріє, не мала завтрашнього дня. Відкрили ще один лазарет, і Ріє залишався на самоті лише з тим чи іншим хворим. Одначе він помітив, що на цій стадії пошесті, коли чума щораз частіше проявлялася в легеневій формі, хворі якось ніби стараються допомогти лікареві. Якщо в перші дні хвороба характеризувалася станом прострації або спалахами шаленства, то тепер пацієнти ясніше усвідомлювали те, що іде їм на користь, і з власного почину вимагали саме того, що могло полегшити їхні муки. Так, вони безперестанку просили пити і геть усі шукали тепла. І хоча доктор Ріє все ще падав з ніг від утоми, а проте за цих нових обставин почував себе не таким самотнім, як колись.

Якось, було це вже наприкінці грудня, лікар отримав листа від слідчого пана Отона, який ще й досі перебував у таборі; в листі говорилося, що карантин уже закінчився, але

що начальство ніяк не може знайти у списку дати його вступу до карантину і тому його затримують тут явно помилково. Його дружина, яка відбула недавно свій строк у карантині, ходила скаржитися до префектури, де її зустріли в багнети й заявили, що помилок у них не буває. Ріє попросив Рамбера залагодити цю справу, і через кілька днів до нього з'явився сам пан Отон. Справді, сталася помилка, і Ріє навіть трохи розсердився. Але ще більше вихудлий пан Отон мляво махнув рукою і сказав, ваговито підкреслюючи кожне слово, що всі можуть помилятися. Лікар зазначив подумки, що слідчий у чомусь змінився.

— А що ви збираєтеся робити, пане слідчий? Вас чекають справи?— мовив Ріє.

— Та нічого не збираюся,— відповів слідчий.— Хотілося б узяти відпустку.

— Справді, відпочити вам не завадить.

— Ні, я не для того. Я хотів би вернутися в табір.

Ріє не міг приховати подиву.

— Але ж ви тільки-но звідти вийшли!

— Ви мене не так зрозуміли. Мені казали, що до цього табору начальство вербує добровольців.

Слідчий перекопив справа наліво свої круглі очі й спробував пригладити пасмо на скроні.

— Я хочу, щоб ви мене зрозуміли. По-перше, в мене буде заняття. А по-друге, можливо, мої слова і здадуться вам дурними, але там я буду менше відчувати розлуку з моїм хлопчиком.

Ріє глянув на слідчого. І майже засумнівався в тому, що побачив,— у цих твердих і таких безвиразних очах раптом загорілася ніжність. Але вони стуманіли, втратили свій чіткий металевий блиск.

— Звичайно, я поклопочуся вашою справою, якщо ви самі цього хочете,— сказав доктор Ріє.

І справді, лікар узяв на себе клопоти в справі пана Отона, і аж до Різдва життя зачумленого міста йшло своїм плином. Тарру, як і раніше, появлявся скрізь, і його незмінний спокій діяв на людей цілюще. Рамбер признався лікареві, що з допомогою братів охоронників йому пощастило зав'язати таємне листування з дружиною. Вряди-годи він діставав від неї звістку. Рамбер запропонував лікареві скористатися його каналами, і Ріє погодився. Вперше за довгі місяці він узявся за перо, але писання далось йому на превелику силу. Щось із його лексику зникло. Листа послали. Але відповідь барилася. Зате Коттар благоденствував і багатів на своїх махінаціях. А ось Гранові різдвяні свята не принесли нічого втішного.

Різдво того року скидалося радше на пекельне, ніж на євангельське свято. Безлюдні, неосвітлені крамнички, в вітринах бутафорський шоколад, у трамваях похмурі обличчя — ніщо не нагадувало колишніх різдвяних канікул. Раніше це свято едало всіх, і багатого і бідного, а тепер тільки привілейовані особи могли дозволити собі відгороджену від людей соромливу розкіш святкового бенкету, дістаючи за скажені гроші все необхідне з чорного ходу брудних крамничок. Навіть у церквах слова

подячного молебну заглушав плач. Тільки дітлахи, ще не свідомі навислої над ними загрози, гасали на вулицях понурого, прибитого холодом міста. Але ніхто не зважувався нагадати їм про Бога, такого, яким він був до чуми, про Господа, щедрого дарителя, давнього, як людське горе, але вічно нового, як юна надія. У наших серцях залишалось місце тільки для дуже древньої похмурої надії, для тієї надії, яка заважає людям покійно приймати смерть і яка не надія зовсім, а просто уперте чіпляння за життя.

Напередодні Гран не прийшов о призначеній годині. Ріє стурбувався і заглянув до нього рано-вранці, але вдома його не застав. Він підняв усіх на ноги. Об одинадцятій годині в лазарет забіг до Ріє Рамбер і сказав, що бачив здалеку Грана, але той пройшов мимо з пригніченим виглядом. І тут Рамбер згубив його слід. Лікар і Тарру сіли в машину й подалися на розшуки.

Уже ополудні, в морозну годину, Ріє, виходячи з машини, здалеку примітив Грана, який мало не втиснувся у вітрину крамниці, де були виставлені грубо вирізьблені з дерева іграшки. По обличчю старого службовця текли без упину сльози. І, побачивши ті сльози, Ріє так і завмер — він здогадався про їхню причину, і до його горла теж підступили ридання. Він теж згадав заручини Грана перед такою самою прикрашеною до свята вітриною, Жанну, яка, закинувши назад голову, казала, що вона щаслива. Він не сумнівався, що з глибин далеких літ сюди, в твердиню їхнього спільного безумства, до Грана долетів свіжий Жаннин голосок. Ріє знав, про що думає зараз цей заплаканий чоловік, і він теж подумав, що наш світ без любові — це мертвий світ, і неминуче приходить година, коли, стомившись від тюрем, роботи й мужності, прагнеш викликати в пам'яті рідне обличчя, хочеш, щоб серце розчулювалося від ніжності.

Але Гран помітив його відображення в шибці. Не витираючи сліз, він обернувся, сперся плечима на вітрину і дивився, як підходив до нього Ріє.

— Ох, докторе, докторе! — приказував він.

Ріє не міг вимовити ні слова і, бажаючи підбадьорити старого, лагідно кивнув йому головою. Той розпач був і його розпачем, душу його вивертав нестримний гнів, який охоплює людину, коли вона бачить біль, спільний для всіх людей.

— Так, Гране,— мовив він.

— Мені хотілося б устигнути написати їй листа. Щоб вона знала... щоб була щаслива, не відчуваючи гризот сумління...

Ріє навіть з якоюсь люттю одірвав Грана від вітрини. А той покійно дозволяв себе тягти і все мурмотав якісь фрази без початку й кінця.

— Надто вже це затяглося. Не хочеться більше чинити опору, хай буде що буде! Ох, докторе! Це тільки вигляд у мене спокійний. Але мені вічно доводилося робити над собою неймовірне зусилля, аби лиш утриматися на грані нормального. Але тепер чаша переповнилась.

Він зупинився, трясучись усім тілом, і дивився на Ріє безумним поглядом. Ріє взяв його за руку. Вона пашіла.

— Ходімо-но додому.

Гран вирвався, кинувся тікати, але вже за кілька кроків спинився, розкинув руки, мов розп'ятий, і захитався туди-сюди. Потім, зробивши повне коло, упав на обмерзлий пішохід, а по замурзаному обличчі все ще котилися сльози. Перехожі здалеку позирали на них, круто зупинялись, не зважаючи підійти ближче. Довелося Ріє донести Грана до машини на руках.

Коли Грана вклали в ліжку, він почав задихатися: очевидно, легені йому заклало. Ріє задумався. Рідних у Грана нема. Навіщо перевозити його в лазарет? Хай лежать собі тут, а Тарру за ним доглядатиме...

Голова Грана глибоко пірнула в подушку, шкіра на обличчі набула зеленавого відтінку, погляд згас. Не відриваючись, він дивився на чахле полум'я, яке Тарру розпалив у грубці, кинувши туди стару скриньку. "Погана справа",— твердив він. І з глибин його охоплених вогнем легенів разом із кожним вимовленим словом вилітав якийсь чудний хрип. Ріє велів йому замовчати і сказав, що зайде згодом. Дивна усмішка кривила губи хворого, і водночас на обличчі проступала ніжність. Він над силу моргнув лікареві: "Якщо я видужаю, шапки геть, докторе!" Але одразу ж поринув у стан прострації.

Через кілька годин Ріє і Тарру знову подалися до Грана, він напівсидів у постелі, і лікар злякався, побачивши, як за такий недовгий термін просунулася хвороба. Але свідомість, здавалося, вернулася, і відразу ж Гран якимсь неприродно глухим голосом попросив дати йому рукопис, що лежав у шухляді. Тарру подав йому аркуші, і Гран, не дивлячись, притис їх до себе, потім простягнув лікареві, показавши жестом, що просить його почитати вголос. Рукопис був коротенький, усього сторінок п'ятдесят. Лікар погортав його і побачив, що кожен аркуш списаний однією й тією самою фразою, нескінченними її варіантами, переробленими і сяк і так, то довше й красивіше, то коротше й безбарвніше. Суцільні місяці травні, амазонка й алеї Булонського лісу, ледь змінені, ледь перевернуті. Тут же були пояснення, часом без міри довгі, а також різні варіанти. Але наприкінці останньої сторінки було старанно виведено всього кілька слів: очевидно, недавно, бо чорнило було ще зовсім свіже: "Люба моя Жанно, сьогодні Різдво..." А вище — написана каліграфічним письмом остання версія фрази. "Прочитайте",— попросив Гран. І Ріє почав читати:

"Погожого травневого ранку струнка амазонка на чудовій гнідій кобилі неслася серед квітів алеями Булонського лісу..."

— Ну як вийшло? — гарячково спитав хворий.

Ріє не смів звести на нього очей.

— Знаю, знаю,— неспокійно соваючись на постелі, пробурмотів Гран,— сам знаю. Погожого, погожого, ні, не те все-таки слово.

Ріє взяв його руку, що лежала поверх ковдри.

— Облиште, докторе. В мене часу не вистачить...

Груди його важко ходили, і раптом він гукнув повним голосом:

— Спаліть його!

Лікар нерішуче глянув на Грана, але той повторив свій наказ таким страшним

тоном, з такою мукою в голосі, що Ріє послухався і кинув аркуші в майже погаслу грубку. На мить кімнату осяяло яскраве полум'я, і ненадовго стало тепліше. Коли лікар підійшов до постелі, хворий лежав, повернувшись спиною, майже упираючись лобом у стіну. Тарру байдуже дивився в вікно, ніби його зовсім не обходила ця сцена. Впорснувши хворому сироватку, Ріє сказав своєму приятелеві, що навряд чи Гран дотягне до ранку, і Тарру зголосився посидіти з ним. Лікар погодився.

Цілу ніч він потерпав на думку, що Гранові судилось померти. Але вранці наступного дня Ріє, зазирнувши до хворого, побачив, що той сидить на постелі і розмовляє з Тарру. Гарячка минулася. Видно було, що він геть знесилів.

— Ох, докторе,— почав Гран,— даремно я так. Але нічого, почну все наново. Адже я все пам'ятаю.

— Почекаймо,— звернувся Ріє до Тарру.

Але і ополудні стан хворого не змінився. Надвечір стало ясно, що Гран урятований. Ріє нічого не розумів у цьому воскресінні з мертвих.

А проте приблизно тої ж самої пори Ріє привезли хвору, він визнав її випадок безнадійним і звелів ізолювати від інших хворих. Молоденька дівчина марила, всі ознаки легеневої чуми були наявні. Але на ранок температура впала. Лікар подумав, що, як і у випадку з Граном, це звичайна ранкова ремісія, а з його досвіду це було лиховісною прикметою. Одначе опівдні температура не піднялась. Надвечір підскочила всього на кілька десятих, а ще через день зовсім упала. Дівчина, хоч і квола, дихала рівно й вільно. Ріє сказав Тарру, що вона врятувалася всупереч усім правилам. Але протягом тижня Ріє довелося зіткнутися з чотирма подібними випадками.

Наприкінці тижня Ріє і Тарру, які заглянули до старого ядушника, застали його в стані неймовірного збудження.

— Отакої,— твердив він.— Знову лізуть.

— Хто?

— Та хто ж — щури!

Від самого квітня ніхто ні разу не бачив у місті жодного здохлого пацюка.

— Невже почнеться все спочатку? — спитав Тарру у Ріє.

Старий радісно потирив руки.

— Ви б тільки побачили, як вони гасають! Втіха, та й годі!

Він сам бачив двох живих пацюків, що любісінько ввійшли до нього з вулиці. А сусіди розповідали, що і в них теж з'явилися гризуни. Подекуди на будовах люди знову почули вже давно забуту шамотню й пискіт. Ріє очікував останнього повідомлення з загальними підсумками — його звичайно друкували на початку тижня. Згідно з ним, хвороба відступала.

Частина п'ята

Всупереч цьому непередбаченому спаду пошесті, наші співгромадяни не поспішали радіти. Довгі місяці все зростало їхнє прагнення визволитись, але протягом цього часу вони опанували науку розважливості і поступово відучилися розраховувати на близький кінець епідемії. Однак про цю новину говорили всі, і в глибині кожного серця

зароджувалася велика прихована надія. Все інше відійшло на задній план. Нові жертви чуми здавалися чимось маловажливим проти приголомшливого факту: крива захворювань пішла вниз! Однією з характерних ознак очікування ери здоров'я — відкрито на неї не сподівалися, але потай ждали її,— отож характерною ознакою було те, що останнім часом наші співгромадяни почали залюбки будувати плани, правда, зовні байдуже, на існування після чуми.

Усі сходилися на тому, що колишнє життя з усіма його вигодами повернеться не відразу, що легше руйнувати, ніж створювати. Просто вважалося, що принаймні з харчами полегшає і що на один обтяжливий клопіт стане менше. Але, по суті, під цими зовні безневинними зауваженнями буяла безумна надія, і так сильно буяла, що наші співгромадяни іноді, наче схаменувшись, випалювали одним духом, що за будь-яких обставин визволення — справа не завтрашнього дня.

І справді, чума вщухла не завтра, але за всіма ознаками вона підупадала на силі швидше, ніж дозволено було сподіватися. В перші дні січня запанувала незвично стійка для нас холоднеча і, здавалося, лягла над містом кришталевою банею. Та, одначе, ніколи ще небо не було таке блакитне. З ранку до вечора його нерухома крижана велич заливала наше місто своїм непогасним сявом. Протягом трьох тижнів чума в цьому очищеному повітрі, пройшовши через кілька спадів, очевидно, виснажила себе, обмежившись дуже поріділою шерегою мертвих тіл. За короткий час чума розгубила всю свою міць, нагромаджену за довгі місяці епідемії. Уже з одного того, як випускала вона зі своїх пазурів явно приречені на смерть жертви, скажімо, Грана чи молоденьку пацієнтку доктора Ріє, бешкетувала в деяких кварталах протягом двох-трьох днів, а в сусідніх уже зникла повністю, як у понеділок накидалася ще на свої жертви, а в середу відступала по всьому фронту, уже з того, як вона засапалась і метушиться, можна було з певністю сказати, що вона пошарпана, втомлена, в чомусь розладналася, ніби, втрачаючи владу над собою, чума водночас утратила свою невідпорну, математично несхибну дієвість, колишнє джерело своєї сили. Якщо раніше Кастелева сироватка майже не діяла, то тепер один успіх побивав другий. Будь-який лікарський захід, що був раніше неефективний, став нині рятівним. Створювалося враження, ніби зараз уже крок за кроком цькують саму недугу і що раптова слабкість чуми додала сили притупленій зброї, якою з нею намагались раніше боротися. Лише іноді чума, відсапавшись, робила наосліп різкий стрибок і забирала трьох-чотирьох хворих, хоча лікарі сподівалися на їхнє одужання. Були то, сказати б, невдахи чуми, ті, яких вона убивала в самому розпалі надій. Така доля спіткала, наприклад, пана Отона, якого довелося повезти з карантину, і Тарру казав, що слідчому й справді не пощастило, причому ніхто так і не збагнув, що він має на увазі — смерть чи життя слідчого.

Але загалом чума відступала по всій лінії, і зведення префектури, що спершу пробуджували в серцях наших співвітчизників лише несміливу і таємну надію, тепер уже цілком уселили в нас певність, що перемогу здобуто і що чума залишає свої позиції. Щиро кажучи, важко було твердити, справді це перемога чи ні. Доводилося лише констатувати, що чума відходить так само несподівано, як і прийшла.

Застосовувана в боротьбі з нею стратегія не змінилася, вчора ще безплідна, сьогодні вона явно приносила успіх. Так чи інакше, створювалося враження, ніби хвороба сама себе вичерпала або, можливо, відступила, вразивши всі намічені нею об'єкти. В певному сенсі вона вже зіграла свою роль.

А проте зовні місто нібито й не змінилося. Вдень було, як і раніше, тихо й пустельно, вечорами вулиці заповнювала все та сама юрба, де тепер, до речі, переважали теплі пальта і шарфи. Кінотеатри й кав'ярні, як і колись, робили великі збори. Але, придивившись пильніше, можна було побачити, що обличчя просвітліли й дехто навіть усміхається. І саме це дало нагоду сказати, що досі на вулицях ніхто не усміхався. І справді, в каламутному мареві, що вже довгі місяці оповивало наше місто, заяснів перший просвіток, і по понеділках кожен, слухаючи радіо, мав змогу переконатися, що просвіток цей з кожним днем ширшає і нарешті нам вільно буде зітхнути на повні груди. Поки що це була, так би мовити, негативна полегкість, яку нічим не виражали відкрито. Але якщо раніше ми недовіриливо зустріли б звістку про від'їзд поїзда, або прибуття корабля, або про те, що автомобілям знову дозволено їздити по місту, то в середині січня, навпаки, така звістка нікого б не здивувала. Зрозуміло, цього не так уже й багато. Але насправді цей штришок свідчив про те, як далеко просунулися наші співгромадяни по шляху надії. А втім, можна також сказати, що від тої хвилини, коли в людей зажевриє бодай найменша надія, реальне всевладдя чуми закінчується.

А проте протягом усього січня наші співвітчизники сприймали довколишні події вельми суперечливо. Точніше, вони поринали то в радісне збудження, то в тугу. Саме тепер, коли статистичні дані здавалися більш ніж заспокійливими, знову було зареєстровано кілька спроб утечі. Ця обставина дуже здивувала не лише міську владу, а й сторожові пости, оскільки більшість втікачів прослизнула. Та якщо розібратися ретельно, ті, що тікали з міста саме в ці дні, піддавалися цілком природному почуттю. Одним чума навіяла незглибимий скепсис, якого вони не могли позбутися. Надія вже не мала над ними влади. Навіть тоді, коли чумна пора минулася, ці люди все ще, як і досі, жили за її нормами. Вони просто відстали від подій. І навпаки, в серцях інших — категорія ця складалася передусім з тих, хто жив у розлуці з коханим, — вітер надії, що повіяв після довгого ув'язнення й розпачу, розпалив гарячкове нетерпіння й позбавив тих людей змоги панувати над собою. Їх охопила мало не паніка на саму думку, що вони, чого доброго, загинуть від чуми, коли мета вже така близька, що не побачать тих, кого вони так безтямно кохали, і що довгі муки їм не зарахуються. І хоча нескінченні місяці вони наперекір вигнанню й ув'язненню похмуро і вперто жили чеканням, першого проблиску надії вистачило, аби зруйнувати дощенту те, чого не могли схитнути страх і безнадія. Як навіжені, кинулися вони напролом, аби лиш випередити чуму, уже не в змозі на фініші пристосуватися до її алюру.

А втім, саме тоді якось стихійно почали проявлятися ознаки оптимізму. Так, було відзначено досить значне зниження цін. З погляду чистої економіки це зрушення було незбагненне. Труднощі з харчами залишилися ті самі, біля міської брами все ще стояли

карантинні кордони, та й постачання анітрохи не поліпшилось. Отож ми спостерігали явище суто моральної ваги, так, нібито відступ чуми давався взнаки повсюди. Водночас оптимізм повертався до тих, які до чуми жили общиною, а під час епідемії були силоміць порозселювані. Обидва наші монастирі поступово стали такими самими, як раніше, і братія знову зажила спільним життям. Те саме можна сказати і про військових, яких знову перевели до казарм, не забраних свого часу під лазарет, вони також повернулися до нормального гарнізонного існування. Ті два дрібні факти були вельми знаменні.

В такому стані внутрішнього збурення перебували наші співгромадяни аж до двадцять п'ятого січня. За останній тиждень крива смертності так різко пішла вниз, що після консультації з медичною комісією префектура оголосила: епідемію можна вважати за припинену. Правда, в повідомленні додавалося, що з міркувань обачності, а це, безперечно, буде схвалено оранцями, місто залишиться закритим ще на два тижні, а профілактичні заходи провадитимуться ще протягом цілого місяця. Якщо за цей період часу з'являться щонайменші ознаки небезпеки, "доведеться дотримуватися статус-кво з усіма наслідками, що звідси випливають". Одначе наші співгромадяни схильні були вважати цей додаток чисто стилістичним ходом, а ввечері двадцять п'ятого січня радісне збудження охопило все місто. Не бажаючи залишатися осторонь від спільної радості, префект наказав освітлювати місто, як у дочумні часи. На заліті яскравим світлом вулиці під холодне чисте небо висипали ватагами наші співгромадяни, сміхотливі й галасливі.

Звичайно, в багатьох оселях віконниці так і не розчинилися, і родини у важкій мовчанці проводили вечірні години, що дзвеніли від гамору натовпу. Той, хто носив ще жалобу по небіжчиках, спізнавав почуття незмірної полегкості — чи тим, що перестав боятися за життя помилуваних чумою близьких, чи тим, що вляглася тривога за своє власне життя. Але, звісно, особливо цуралися загальних веселощів ті родини, де саме в цю пору хворий боровся з чумою в лазареті, або ті, хто відбував карантин або сидів навіть удома, чекаючи, що бич Божий скарає їх, як уже скарав інших. І в цих родинях плекали надію, але її на всяк випадок зберігали про запас, забороняли собі торкатися до цього, доки не здобудуть на те цілковите право. І те очікування, те мовчазне пильнування десь на півдорозі між агонією і радістю здавалося їм ще жорстокішим серед загальної яси.

Але ці винятки анітрохи не применшували радості інших. Безперечно, чума ще не скінчилась, і вона це ще доведе. Одначе кожен уже заглядав на кілька тижнів наперед, уявляючи собі, як зі свистом покотять коліями поїзди, а кораблі краятимуть сліпучу гладінь моря. Назавтра розум угамується, і сумніви зродяться знов. Але в цю хвилину місто все ніби сколихнулося, вибралося на простір із похмурих осоружних сховищ, де глибоко вросло в землю його кам'яне коріння, і нарешті зрушилося з місця, несучи ношу тих, хто вижив. Цього вечора Тарру, Ріє, Рамбер та інші никали з юрбою і достоту так само, як усі, відчували, як тікає з-під їхніх ніг земля. Ще довго Тарру і Ріє, звернувши з бульварів, чули у себе за плечима радісний гомін, хоча вже заглибились у

безлюдні вулички і йшли повз наглухо позачинювані віконниці. І все-таки через ту клятву втому вони не могли відокремити страждання, що тривало за тими віконницями, від веселощів, що захлюпнули трохи далі центр міста. Образ уже близької свободи був зрошений слізьми і сяяв усмішкою.

Ту мить, коли радісний гомін особливо зміцнів, Тарру зупинився зненацька. По темному брукові легко майнула тінь. Кіт! У місті їх не бачили від самої весни. На мить кіт завмер посеред бруківки, нерішуче присів, обливав лапку і, хутко провівши нею за правим вушком, знову нечутно побіг до протилежного пішоходу і пропав у пільмі. Тарру всміхнувся. Ото вже старий навпроти буде радий!..

Але саме тепер, коли чума, здавалося, задкує, заповзає назад у ту незриму нору, звідки вона нечутно виповзла навесні, знайшовся в місті один чоловік, якого, якщо вірити записам Тарру, її відхід неабияк зажурило, і чоловіком цим був Коттар.

Сказати по ширості, з того дня, коли крива захворювань пішла вниз, записи Тарру набули якогось чудернацького характеру. Було це наслідком утоми чи ні — невідомо, але письмо стало нерозбірливе, та й сам автор увесь час перескакував від одної теми до другої. Більше того, вперше ці нотатки втратили свою колишню безсторонність і, навпаки, все частіше й частіше траплялися в них особисті міркування. Серед довгенької розповіді про Коттара вкраплено кілька слів про діда котоплюя. За словами Тарру, чума зовсім не змалювала його пошани до цього персонажу, він цікавився ним після епідемії так само, як і до неї, але, на жаль, більше він уже не зможе ним цікавитися, хоча все ще ставиться до дідка вельми доброзичливо. Він спробував його побачити. Через кілька днів після двадцять п'ятого січня він зайняв спостережний пост на розі їхнього провулку. Коти, пам'ятаючи про заповітне місце зустрічей, знову любісінько грілися в сонячних калюжах. Але в певну годину віконниці вперто лишалися зачиненими. І всі наступні дні Тарру ні разу не бачив, щоб їх відчиняли. З чого автор виснував, що дідок або образився, або помер; якщо він образився, то тим, що визнавав свою слухність, а чума його спростувала, а якщо помер, то слід би поміркувати про те, чи не був він святим, як і їхній старий ядушник. Сам Тарру так не думав, але вважав, що випадок з дідком можна розглядати як якусь "вказівку". "Можливо,— записано в щоденнику,— людина здатна наблизитися лише до підступів святості. Якщо так, то довелося б вдовольнитися скромним і милосердним сатанізмом".

Упереміж із нотатками про Коттара зустрічаються також численні й розкидані абияк зауваження то про Грана, який уже одужав і знов узявся до роботи, ніби нічого й не сталося, то про матір доктора Ріє. Докладно, з найменшими подробицями, записано розмови її з Тарру, неминучі, коли живеш під одним дахом; манери старої, її усмішка, її зауваження щодо чуми. Особливо Тарру підкреслює її незвичайну здатність знічуватися, її звичку висловлюватися тільки найпростішими фразами, як вона любила сидіти коло віконця, що виходить на тиху вуличку, і просиджувала там усі вечори, мирно згорнувши руки на колінах, ледь випроставши стан, і все дивилася, аж поки сутінки затоплять кімнати, а сама вона обернеться на чорну тінь, яка ледь вирізнятиметься на тлі сірого серпанку, який, поступово згущуючись, поглине її

нерухомий силует; описує легкість, з якою вона снує по квартирі, її доброту, якою промениться вся її істота, кожен її жест, кожне її слово, хоча безпосередньо вона нібито нічого особливого при Тарру не зробила, і, нарешті, пише він, стара осягає все не розумом, а серцем і, лишаючись у затінку, мовчки, вона уміє бути рівною будь-якому світлу, хай навіть це світло чуми. А втім, тут письмо Тарру стає якимсь дивним, ніби рука того, хто пише, ослабла. Дальші за цим рядки майже нерозбірливі, і ніби на доказ його слабкості останні слова запису є водночас першими особистими висловлюваннями: "Моя мати була така сама, я любив у ній цю здатність добровільно знічуватися, і понад усе мені хотілося б бути з нею. Минуло вже вісім років, але я ніяк не можу наважитися сказати, що вона вмерла. Просто знітилася трохи більше, ніж звичайно, а коли я обернувся — її уже не стало".

Та вернімося до Коттара. Відтоді як пошесть пішла на спад, Коттар під усілякими вигаданими приводами унадився ходити до Ріє. Але насправді приходив він, аби тільки дізнатися у лікаря про прогнози щодо подальшого розвитку пошесть. "То ви гадаєте, вона може скінчитися отак, відразу, з доброго дива?" Щодо цього він був настроений скептично або принаймні хотів показати, що настроений саме так. Але його настирливість доводила, що в душі він не дуже був упевнений. З середини січня Ріє почав відповідати на його питання оптимістичніше. І щоразу лікареві відповіді не тільки не тішили Коттара, але, навпаки, викликали в ньому всілякі емоції — одного дня зажуру, іншого — досаду. Потім уже доктор Ріє почав говорити йому, що, незважаючи на сприятливі ознаки й статистичні дані, рано ще радіти.

— Інакше кажучи,— зауважив Коттар,— якщо нічого не відомо, виходить, не сьогодні-завтра все може початися знову?

— Авжеж, але так само може статися, що пошесть піде на спад іще швидше.

Ця непевність, що тривожила всіх і кожного, явно приносила утихомиріння Коттарові, і в присутності Тарру він не раз заводив розмови з сусідніми торговцями і намагався якнайбільше поширювати думку доктора Ріє. А втім, це було неважко. Бо після гарячкового збудження, викликаного переможними реляціями, багатьох знов поймав сумнів, і то куди стійкіший, ніж радість з приводу заяви префектури.

Видовище розхвильованого міста заспокоювало Коттара. Але іншим разом він знов занепадав духом.

— Рано чи пізно,— твердив він Тарру,— місто все одно оголосять відкритим. І от побачите, тоді всі мене відцураються.

Ще перед знаменитим двадцять п'ятим січня всі в Орані звернули увагу на мінливий норів Коттара. Скільки терпіння витратив він, намагаючись зачарувати весь квартал, усіх сусідів — і раптом на кілька днів круто порвав з ними, сиднем сидів удома. Принаймні таке було зовнішнє враження, він цурався людей і, як колись, замикався в своїй дикуватості. Його не бачили ні в ресторанах, ні в театрі, ні навіть в улюблених кав'ярнях. А проте відчувалося, що він не повернувся до колишнього розміреного й непомітного існування, яке провадив до пошесть. Тепер він не вилізав з дому і навіть обід йому приносили з сусіднього ресторанчика. Тільки вечорами він пробігав

вулицями, робив необхідні покупки, кулею вискакував з крамниці і звертав у найбезлюдніші вулиці. Тарру випадково натикався на Коттара під час цих суботніх пробігів, але не міг вирвати в нього ні слова, той лише бурмотів щось собі під ніс. Потім раптом з доброго дива Коттар знову робився товариський, багато й довго розводився про чуму, випитував думку інших щодо цього і з видимою втіхою змішувався з юрбою на вулиці.

У день оголошення заяви префектури Коттар остаточно пропав з очей. Тільки через два дні Тарру здивав його, коли той самотою блукав по вулицях. Коттар попросив Тарру провести його до передмістя. Тарру погодився не відразу, бо відчував себе змореним після довгого дня роботи. Але Коттар наполягав. Він здавався неприродно збудженим, безладно вимахував руками, говорив швидко й голосно. Він спитав у свого супутника, чи той вважає, що повідомлення префектури і справді означає кінець моровиці. Тарру, зрозуміло, думав, що адміністративними заявами зарази не спиниш, але є підстави гадати, що пошесть іде на спад, якщо, звичайно, не скоїться чогось непередбаченого.

— Справді,— повторив Коттар,— якщо тільки не скоїться чогось. А непередбачене завжди коїться.

Тарру заперечив, що префектура, втім, якоюсь мірою передбачила непередбачене, оскільки, оголосивши місто відкритим, ввела двотижневий контрольний термін.

— І добре зробила,— промовив усе так само понуро й збуджено Коттар,— бо, судячи з перебігу подій, цілком може статися, що цю заяву опублікували даремно.

Тарру погодився, що, може, й даремно, але, на його думку, куди втішніше думати, що місто невдовзі стане відкритим і ми повернемося до нормального життя.

— Припустімо,— урвав його Коттар,— припустімо, але що саме ви розумієте під словами "вернемося до нормального життя"?

— Ну, хоча б почнуть показувати нові фільми,— усміхнувся Тарру.

Але Коттар не усміхався. Йому хотілося зрозуміти, чи це означає, що чума нічого не змінила в місті і все піде, як і раніше, тобто так, ніби нічого не сталося. Тарру гадав, що чума змінила й водночас не змінила міста, що, зрозуміло, найдужчим прагненням наших співгромадян було й буде поводитися так, ніби нічого не змінилося, і що, отже, якоюсь мірою нічого не зміниться, але, з другого боку, всього забути не можна, навіть зібравши в кулак усю свою волю,— чума, безперечно, залишить слід, принаймні в серцях людей. Тут рантьє відрубав, що людські серця його не обходять, більше того, чхати йому на всі ці серця гуртом. Йому цікаво знати інше: чи не зазнає змін система управління і чи будуть, наприклад, усі установи працювати, як колись. І Тарру мусив був визнати, що йому це не відомо. Але, треба гадати, установи, збаламучені пошестю, нелегко буде знову запустити на повний хід. Можна також припустити, що перед ними постане безліч нових питань, а це вимагатиме хоча б реорганізації колишніх канцелярій.

— Можливо,— сказав Коттар,— тоді всім доведеться все починати від самого початку.

Вони вже підійшли до Коттарової оселі. Коттар був збуджений, говорив з удаваним

оптимізмом. Йому особисто бачиться місто, що починає все життя спочатку, що стерло геть своє минуле, щоб почати з нуля.

— Що ж,— сказав Тарру.— Можливо, зрештою залагодяться й ваші справи. В певному розумінні почнеться нове життя.

Біля під'їзду вони розпрощалися.

— Маєте рацію,— озвався Коттар, уже не пробуючи приховати хвилювання,— почати все від нуля — гарна штука.

Але тут у далекому кутку під'їзду раптом виникли дві тіні. Тарру ледве розібрав шепіт Коттара, який спитав, що треба цим двом пташкам. А пташки, схожі на причепурених чиновників, поцікавилися в Коттара, чи справді він Коттар; той, глухо чортихнувшись, круто повернув і зник у п'їтми перше, ніж пташки та й сам Тарру встигли поворухнутися. Коли перший подив минув, Тарру спитав у незнайомців, чого їм треба. Вони відповіли стримано й чемно, що їм треба навести деякі довідки, і статечно рушили в тому напрямку, де щезнув Коттар.

Повернувшись додому, Тарру записав цю сцену і тут же поскаржився на втому (що підтверджувало і його письмо). Він додав, що попереду в нього ще багато справ, але це зовсім не виправдання і треба бути завжди готовим, і сам себе запитав, чи справді він готовий. І сам собі відповів — цим записом і завершується щоденник Тарру,— що в кожної людини буває на добу — вночі або вдень — така година, коли її охоплює страх, і що особисто він боїться лише цієї години.

На третю добу, за кілька днів до відкриття міста, доктор Ріе повернувся додому ополудні, гадаючи по дорозі, чи не прийшла нарешті на його ім'я довгождана телеграма. Хоча й нині він працював до знемоги, як у самий розпал мору, близькість остаточного визволення знімала втому. Він тепер сподівався й радів, що може ще сподіватися. Годі без кінця стискувати свою волю в кулак, годі весь час жити в напруженні, і яке це щастя одним махом попустити нарешті пучок зібраних до боротьби сил. Якщо очікувана телеграма буде обнадійливою, Ріе може почати все спочатку. І він вважав, що хай усі почнуть усе спочатку.

Ріе пройшов повз швейцарську. Новий воротар, що сидів біля віконечка, усміхнувся йому. Піднімаючись сходами, Ріе раптом згадав його обличчя, бліде з утоми й недоїдання.

Атож, коли буде покінчено з абстракцією, він почне все з самого початку, і якщо бодай трішки поталанить... З цією думкою він відчинив двері, і в ту ж хвилину назустріч йому вийшла мати й повідомила, що пан Тарру нездужає. Вранці він, правда, встав, але з дому не вийшов і знову ліг. Пані Ріе була стурбована.

— Можливо, ще нічого серйозного,— сказав Ріе.

Тарру лежав, витягшись на весь зріст, на постелі, його важка голова глибоко вдавилася в подушку, під ковдрою вимальовувалися обриси могутніх грудей. Температура в нього була висока, і дуже боліла голова. Він сказав Ріе, що симптоми ще надто невиразні, але можливо, що це й чума.

— Ні, поки ще рано робити остаточний висновок,— сказав Ріе, оглянувши хворого.

Але Тарру мучила спрага. Вийшовши в коридор, лікар сказав матері, що це схоже на початок чуми.

— Ні,— промовила вона,— це неймовірно, надто тепер!

І одразу ж додала:

— Залишмо його в нас, Бернаре.

Ріе задумався.

— Я не маю права,— відповів він.— Але місто не сьогодні-завтра буде оголошено відкритим. Якби не ти, я б узяв на себе цей ризик.

— Бернаре,— благально промовила мати,— залиш тут нас обох. Адже ти знаєш, мені тільки що впорснули вакцину.

Лікар відповів, що Тарру теж упорскували вакцину, але він, очевидно, так заморочився, що пропустив останнє щеплення й забув ужити необхідних заходів обережності.

Ріе пройшов до себе в кабінет. Коли він знову заглянув у спальню, Тарру помітив, що лікар несе величезні ампули з сироваткою.

— Ага, значить вона,— сказав він.

— Ні, просто запобіжні заходи.

Замість відповіді Тарру простягнув руку і спокійно витерпів крапельове вливання, яке сам не раз робив іншим.

— Подивимось, що буде ввечері,— сказав Ріе, дивлячись Тарру прямо в очі.

— А як щодо ізоляції?

— Поки нема ніякої певності, що у вас чума.

Тарру насилу всміхнувся.

— Ну, знаєте, це вперше в моїй практиці — вливають сироватку і не вимагають негайної ізоляції хворого.

Ріе одвернувся.

— Ми з матір'ю доглядатимемо вас. Тут вам буде краще.

Тарру замовк, і лікар заходився збирати ампули, чекаючи, що Тарру заговорить і тоді він матиме привід озирнутися. Не витримавши мовчанки, він знову підійшов до постелі. Хворий дивився прямо на Ріе. На його обличчі лежав вираз утоми, але сірі очі були спокійні. Ріе усміхнувся йому.

— Якщо можете, поспіть. Я скоро вернуся.

На порозі він почув, що Тарру його покликав. Ріе повернувся до хворого.

Але Тарру озвався не зразу, здавалося, він бореться навіть проти самих слів, які ладні зірватися з його уст.

— Ріе,— промовив він нарешті,— не треба від мене нічого приховувати, це мені конче потрібно.

— Обіцяю вам.

Важке обличчя Тарру ледь скривила вимучена посмішка.

— Дякую. Умирати мені не хочеться, і я ще поборюсь. Але якщо справа кепська, я хочу померти пристойно.

Ріє нахилився над ліжком і стиснув плече хворого.

— Ні,— сказав він.— Щоб стати святим, треба жити. Боріться.

Удень дошкульний холод ледь попустив, але тільки на те, щоб віддати надвечір арену навісній зливі й граду. Смерком небо трохи очистилось, і холод став ще різкішим. Ріє повернувся додому лише перед самою вечерею. Навіть не скинувши пальта, він одразу ввійшов у спальню, де лежав його друг. Мати Ріє сиділа біля постелі з плетивом у руках. Тарру, здавалось, так і не поворухнувся зранку, і тільки його смажні від гарячки уста зраджували всю напругу його боротьби.

— Ну, як тепер? — спитав лікар.

Тарру ледь здвигнув своїми могутніми плечима.

— Тепер гру, здається, програно,— відповів він.

Лікар нагнувся над ліжком. Під гарячою шкірою понабрякали залози, в грудях хрипіло, ніби там безперервно працювала підземна кузня. Хоч як дивно, але Тарру мав симптоми обох різновидів. Підвівшись зі стільця, Ріє сказав, що сироватка, мабуть, ще не встигла подіяти. Але відповіді він не розібрав: хвиля жару, що клекотіла в горлянці, поглинула ті кілька слів, які намагався пробелькотати Тарру.

Увечері Ріє з матір'ю посідали в кімнаті хворого. Ніч починалася для Тарру боротьбою, і Ріє знав, що ця запекла битва з ангелом чуми триватиме аж до світанку. Навіть могутні плечі й широкі груди Тарру були не найнадійнішою зброєю в цій битві, радше його кров, що тільки-но бризнула з-під шприца Ріє, і в цій крові таїлося щось сокровенніше, ніж сама душа, те сокровенне, що не дано виявити ніякій науці. А йому, Ріє, лишається тільки одне — сидіти й дивитися, як бореться його друг. По довгих місяцях безнастанних поразок він надто добре знав, чого варті абсцеси і вливання, допоміжні засоби. Власне, тепер його єдине завдання — очистити поле дії для випадку, який найчастіше не втручається, поки йому не кинеш виклику. І ось треба було змусити його втрутитися. Бо перед Ріє постав саме той вид чуми, який плував усі його карти. Знов і знов чума напружувала всю свою міць, аби тільки обійти стратегічні перепони, виставлені проти неї, з'являлася там, де її не чекали, і зникала там, де, здавалося б, міцно вкорінилася. І знов вона постаралася збити його з пантелику.

Тарру боровся, хоча й лежав нерухомо. Ні разу за всю ніч він не протиставив натискові хвороби гарячкового борсання, він боровся лише своєю монументальністю і своїм мовчанням. І ні разу також не пустив пари з уст, наче бажав показати своєю німотою, що йому не вільно ані на мить відвернутися від цієї битви. Ріє здогадувався про фази цього болю лише по очах свого друга, то широко розплющених, то заплющених, причому повіки якимось особливо щільно прилягали до очного яблука або, навпаки, широко розтулювалися, і погляд Тарру приковувався до якогось предмета або втуплювався в лікаря та його матір. Щоразу, коли очі їхні зустрічалися, Тарру робив над собою майже надлюдські зусилля, щоб усміхнутися.

Раптом на вулиці пролунали квапливі кроки. Наче якийсь перехожий намагається врятуватися втечею від якогось іще далекого шкварчання, яке наближалось з хвилини на хвилину і незабаром затопило зливою всю вулицю: дощ припустив, потім сипонув

град, голосно барабанячи по асфальту. Важкі штори на вікнах зморщило від вітру. Ріє, який сидів у напівсутіні кімнати, на хвилинку відвернувся, дослухаючись до шуму дощу, потім знову перевів погляд до Тарру, на чие обличчя падало світло нічної лампи при узголів'ї. Мати Ріє плела і тільки вряди-годи підводила голову й уважно придивлялася до хворого. Лікар зробив усе, що можна було зробити. Дощ перейшов, у кімнаті знов згустилася тиша, насичена лише німим бурмотом незримої війни. Розбитому безсонням лікареві ввижалося, ніби десь там, за межами тиші, чується неголосний ритмічний посвист, який переслідував його від перших днів пошесті. Жестом він показав матері, щоб вона пішла лягла. Вона заперечливо похитала головою, очі її блиснули, потім вона нагнулася над спицями, пильно роздивляючись вічко, що мало не зірвалося. Ріє підвівся, напоїв хворого і знов сів на місце.

Попід вікнами, скориставшись затишшям, швидко дріботіли перехожі. Кроки ставали все рідші, даленіли. Вперше за довгий час лікар зрозумів, що сьогоднішня ніч, тишу якої раз у раз порушували кроки запізнілих перехожих і не краляли на шматки пронизливі сирени санітарних машин, була схожа на ті, колишні ночі. За вікном стояла ніч, яка струсила з себе чуму. І здавалося, ніби хвороба, вигнана холодами, яскравим світлом, натовпом людей, вихопилася з темних надр міста, пригрілася в їхній теплій спальні і тут стала на останній свій бій з мляво розпростертим тілом Тарру. Небеса над містом уже не шмагав бич Божий. Але він тихенько посвистував тут, у важкому повітрі спальні. Його і чув Ріє, чув протягом усіх цих безсонних годин. І доводилося чекати, коли він і тут відступить, коли і тут чума визнає свою остаточну поразку.

Перед світанням Ріє нахилився до матері.

— Піди негайно ляж, інакше не зможеш заступити мене о восьмій годині. Тільки не забудь зробити полоскання.

Пані Ріє підвелася з крісла, відклала своє плетиво й підійшла до ліжка Тарру, який уже давно не розплющував очей. Над його крутим чолом кучерявився спітнілий чуб. Вона зітхнула, і хворий розплющив очі. Тарру побачив схилене над собою лагідне обличчя, і крізь хвилі лихоманки, що набігали, знову вперто пробилася усмішка. Але повіки одразу ж склепилися. Залишившись один, Ріє перебрався в крісло, де раніше сиділа мати. Вулиця німувала, уже ніщо не порушувало тиші. Досвітній холод давався ознаки навіть у кімнаті.

Лікар задрімав, але торохтіння першого вранішнього воза збудило його. Він здригнувся і, позирнувши на Тарру, зрозумів, що справді заснув і що хворий теж задрімав. Удалечині стихав гуркіт дерев'яних коліс, кутих залізом, і цокіт кінських копит. За вікном було ще темно. Коли лікар підійшов до ліжка, Тарру звів на нього порожні, безвиразні очі, ніби все ще був по той бік сну.

— Поспали? — спитав Ріє.

— Так.

— Дихати легше?

— Трошки. Це про щось свідчить?

Ріє відповів не зразу, потім проговорив:

— Ні, Тарру, це ні про що не свідчить. Вам так само, як і мені, відомо, що це звичайна ранкова ремісія.

Тарру схвально кивнув головою.

— Дякую,— сказав він.— Відповідайте, будь ласка, й надалі так само відверто.

Ріє присів у ногах ліжка. Боком він відчував довгі нерухомі ноги Тарру, ноги вже неживої людини. Тарру задихав голосніше.

— Температура знову підніметься, правда, Ріє? — спитав він уривчастим від ядухи голосом.

— Так, але опівдні, і тоді буде ясно.

Тарру заплющив очі, ніби збираючи всю свою силу. В рисах обличчя прозирала втома. Він чекав нового нападу лихоманки, яка вже ворушилася десь у глибинах його тіла. Потім повіки піднялися, відкривши потьмянілу зіницю. Тільки коли він помітив Ріє, який нахилився над ліжком, погляд його прояснів.

— Попийте,— сказав Ріє.

Тарру напився і втомлено впустив голову на подушку.

— Виявляється, це довго,— промовив він.

Ріє взяв його за руку, але Тарру відвів погляд і, здавалося, не відчув доторку. І зненацька, на очах Ріє, лихоманка, ніби прорвавши якусь внутрішню греблю, ринула назовні і дісталася до чола. Коли Тарру підвів погляд на лікаря, той спробував надати своєму застиглому обличчю виразу надії. Тарру намагався усміхнутися, але усміхові не пощастило пробитися крізь судомно зціплені щелепи, крізь заліплені білою піною губи. Однак на його застиглому лиці очі ще блищали світлом мужності.

О сьомій годині пані Ріє увійшла до спальні. Лікар зі свого кабінету зателефонував до лазарету і попросив підмінити його на роботі. Він вирішив також відмовитися сьогодні від усіх візитів до хворих, приліг був на канапу тут же в кабінеті, але, не витримавши, встав і вернувся до спальні. Тарру лежав, повернувши обличчя до пані Ріє. Не відриваючись, дивився він на маленьку грудку тіні, яка шулилась поряд нього на стільці, з долонями, щільно притиснутими до колін. Дивився він так пильно, що пані Ріє, помітивши сина, приклала палець до уст, встала й погасила лампочку біля узголів'я. Проте денне світло швидко пробилось крізь штори, і, коли обличчя хворого виступило з п'тьми, пані Ріє переконалася, що він усе ще дивиться на неї. Вона нагнулася над ліжком, поправила подушку й приклала долоню до мокрого закучерявленого волосся. І тут вона почула глухий голос, що йшов звідкись іздалеку, і голос цей сказав їй спасибі і запевнив, що тепер усе гаразд. Коли вона знову сіла, Тарру заплющив очі, і його змарніле обличчя, здавалось, осяяла посмішка, хоча губи все ще були міцно стиснуті.

Опівдні лихоманка сягла свого апогею. Нутряний кашель стрясав тіло хворого, він уже почав харкати кров'ю. Залози перестали набрякати, вони були все такі самі тверді на дотик, наче в усі суглоби повгвинчувано гайки, і Ріє вирішив, що розрізати пухлину марна річ. У перервах між нападами кашлю та лихоманки Тарру кидав погляди на своїх друзів. Але скоро його повіки почали skleplyтися все частіше й частіше, і світло, яке

ще так недавно осывало його виснажене хворобою лице, поступово гасло. Буря, яка стрясала його тіло судомними конвульсіями, все рідше й рідше вибухала спалахами блискавок, і Тарру поволі несло в бурхливу безодню. Перед собою на подушках Ріє бачив лише безживну машкару, звідки назавжди зійшла усмішка. В те, що ще зберегло подобу людини, такої близької Ріє, вганялося тепер вістря списа, його пік нестерпний біль, крутили всі люті небесні вихори, і воно на очах у друга занурювалось у хлань чуми. А він, друг, не міг запобігти цій біді. І знов Ріє змушений був стояти на березі з порожніми руками, з серцем, що розривалося на шматки, беззбройний і безпорадний перед стихійним лихом. І коли настав кінець, сльози безсилля застелили очі Ріє, і він не бачив, як Тарру раптом різко повернувся до стіни і випустив дух з глухим зойком, ніби десь у глибині його тіла луснула головна струна.

Наступна ніч уже не була ніччю битви, а була ніччю тиші. У цій спальні, відрізаний від усього світу, над тим мертвим тілом, уже спорядженим для похоронної церемонії, відчутно витав дивовижний спокій, достоту так само, як за багато ночей перед тим витав він над терасами, піднесеними над чумою, коли почався штурм міських воріт. Уже тоді Ріє думав про ту тишу, яка піднімалася з ложа, де перед ним, безпорадним, умирали люди. І всюди той самий короткий перепочинок, той самий урочистий інтервал, повсюди те саме умиротворення, що настає після бою, повсюди німота поразки. Але те безгоміння, що оповивало зараз його друга, було таке щільне, так тісно зливалось воно з безгомінням вулиць і всього міста, визволеного від чуми, що Ріє ясно відчув: зараз це вже остання, безповоротна поразка, якою завершуються війни і яка перетворює навіть мир, що настав, у незцілиме страждання. Лікар не знав, що Тарру віднайшов нарешті спокій, але бодай у цю хвилину він був певний, що йому самому спокою не знати ніколи, достоту так само, як не існує перемир'я для матері, яка втратила сина, або для чоловіка, який ховає друга.

Там, за вікном, лежала така сама, як і вчора, холодна ніч, ті самі крижані зірки жевріли на ясному холодному небі. В напівтемну спальню проникав холод, що підступав до вікон, відчувався безбарвний рівний подих полярних ночей. Біля ліжка сиділа пані Ріє у звичній своїй позі, справа на неї падало світло лампочки, яка горіла при узголів'ї. Ріє влаштувався у кріслі, що стояло в напівсутіні посеред спальні. Раз у раз він згадував про дружину, але гнав геть ці думки.

По тротуару дзвінко стукотіли підбори перехожих у нічній морозній тиші.

— Ти про все подбав? — спитала мати.

— Так, я вже зателефонував.

І знов почалося мовчазне чужання. Коли-не-коли пані Ріє позирала на сина. Перехопивши її погляд, він посміхався у відповідь. Звичним ладом змінювалися на вулиці нічні шерехи. Хоча офіційного дозволу ще не дано, автомобілі знову шугали по місту. Вони стрімко поглинали брук, зникали, знову з'являлися. Голоси, вигуки, знову мовчання, цокання кінських копит, трамвай, що проскреготів на стрілці, потім інший, якийсь невиразний гомін і знов урочистий подих ночі.

— Бернаре!

— Що, мамо?

— Ти не втомився?

— Ні.

Він знав, про що думає мати, знав, що в цю таки хвилину вона любить його. Але він знав також, що не так воно багато — любити іншого, і, в кожному разі, любов ніколи не буває настільки сильною, щоб знайти собі вияв. Так вони з матір'ю завжди любитимуть одне одного в мовчанні. І вона теж помре, своєю чергою — чи помре він,— і так ніколи за все життя вони не знайдуть слів, щоб передати взаємну ніжність. І достоту так само вони з Тарру жили пліч-о-пліч, і ось Тарру помер сьогодні ввечері, і їхня дружба не встигла по-справжньому розквітнути на землі. Тарру, як він висловлювався, програв партію. Ну а він, Ріє, що він виграв? Хіба одне — спізнав чуму і пам'ятає про неї, спізнав приязнь і пам'ятає про неї, спізнав ніжність, і тепер його обов'язок час від часу про неї згадувати. Все, що людина здатна виграти у грі з чумою і з життям,— це знання і пам'ять. Може, саме це і називав Тарру — виграти партію!

Знов під вікном промчав автомобіль, і пані Ріє ворухнулася на стільці. Ріє посміхнувся до неї. Вона сказала, що не почуває втоми, і одразу додала:

— Треба б тобі з'їздити в гори відпочити.

— Звичайно, мамо, поїду.

Так, він там відпочине. А чом би й ні? Ще одна нагода згадувати. Але якщо це й означає виграти партію, як, мабуть, важко жити лише тим, що знаєш, і тим, що пам'ятаєш, і не мати попереду надії. Так, очевидно, жив Тарру, він-бо розумів, яке безплідне життя, що позбавлене ілюзій. Не існує спокою без надії. І Тарру, який відмовляв людям у праві засуджувати на смерть людину, знав, проте, що ніхто не спроможний відмовитися від ухвалення вироків і що навіть жертви іноді бувають катами, а коли так, виходить, Тарру жив страждаючи і суперечачи собі і ніколи не спізнав надії. Може, тому він шукав святості й хотів віднайти спокій у служінні людям. Власне, Ріє і не знав, чи це так, але це й не важливо. Пам'ять його збереже лише кілька образів Тарру — Тарру веде машину, обидві його руки на кермі, він ладен везти його куди завгодно; або ось це дебеле, масивне тіло, нерухомо розпростерте на смертній постелі. Тепло життя і образ смерті — ось що таке знання.

І, зрозуміло, саме тому доктор Ріє, отримавши вранці телеграму, яка сповіщала про смерть дружини, сприйняв цю звістку спокійно. Він був у себе в кабінеті. Мати вбігла, простягла йому телеграму і одразу ж вийшла, щоб дати на чай листоноші. Коли вона повернулася, син стояв і тримав у руці розпечатану телеграму. Вона звела на нього очі, але він уперто дивився в вікно, де над гаванню займався пишний ранок.

— Бернаре,— погукала пані Ріє.

Лікар неуважно озирнувся.

— Так, у телеграмі? — спитала вона.

— Так,— підтвердив лікар.— Тиждень тому.

Пані Ріє теж відвернулася до вікна. Лікар мовчав. Потім він сказав матері, що плакати не треба, що він цього чекав, але все одно це дуже важко. Просто, кажучи це,

він усвідомив, що в його стражданні нема несподіванки. Адже той самий безперервний біль катував його протягом уже кількох місяців і протягом цих двох останніх днів.

Чудового лютневого ранку на світанні нарешті відчинилася міська брама, і цю подію радісно зустріли народ, газети, радіо і префектура в своїх повідомленнях. Отож оповідачеві лишається тільки виступити в ролі літописця блаженних і один, що настали з відкриттям міських воріт, хоча він сам був одним з тих, кому було ніколи безоглядно віддатися спільній радості.

Влаштували свято, що тривало весь день і всю ніч. Тоді ж на вокзалах запухкали паровози, й прибулі з далеких морів кораблі вже заходили до нашої гавані, доводячи своєю чергою, що цей день став для тих, хто голосив у розлуці, днем великої зустрічі.

Неважко уявити собі, на що обернулося це почуття роз'єднаності, яке жило в душах наших співгромадян. Поїзди, які протягом дня прибували до нашого міста, були так само перевантажені, як і ті, що вирушали з нашого вокзалу. Пасажири заздалегідь, ще під час двотижневої відстрочки, запаслися квитками на сьогоднішнє число і до третього дзвінка тряслися від страху, що раптом постанову префектури візьмуть і скасують. Та й мандрівники, прибулі до нас, не могли позбутися невиразних побоювань, бо знали тільки, та й то приблизно, про долю своїх близьких, а все, що стосувалося інших і самого міста, було їм невідомо, і місто в їхніх очах набувало лиховісної подоби. Але це можна сказати лише про тих, кого за весь час мору не спалювала жага.

Ті, кого вона палила, були й справді в полоні своєї невідчепної пристрасті. Для них змінилося лише одне: протягом місяців розлуки їм шалено хотілося прискорити події, підштовхнути час фізично, щоб він не гаявся, а тепер, коли перед ними вже відкривалося наше місто, вони, навпаки, тільки-но поїзд почав пригальмовувати, бажали одного: щоб час уповільнив свій плин, щоб він застиг. Невиразне і водночас гостре відчуття, злеліане цим багатомісячним животінням, втраченим для любові, саме воно, це відчуття, вимагало певного реваншу — хай години радощів спливають удвічі повільніше, аніж години чекання. І ті, що дожидали вдома або на пероні, як наприклад, Рамбер, уже давно попереджений дружиною, що вона домоглася дозволу на приїзд, однаково страждали з нетерпіння й розгубленості. Любов ця і ніжність перетворилися за час мору в абстракцію, і тепер Рамбер з душевним трепетом чекав, коли ці почуття і та жива істота, на яку вони були спрямовані, опиняться віч-на-віч.

Йому хотілося знову стати таким, яким він був на початку епідемії, коли, ні про що не думаючи, поклав собі на відчай душі вирватися з міста, кинутися до своєї коханої. Але він знав, що це вже неможливо. Він змінився, чума засіяла в ньому відчуженість. І даремно він намагався заперечити це всіма своїми силами, але почуття відчуженості й досі жило в ньому, як якась глуха туга. Йому здавалося навіть, ніби чума завершилася надто різко, коли він ще не отямився. Щастя наближалось невинно, плин подій випереджав очікування. Рамбер розумів, що до нього повернеться все одразу і що радість, власне, схожа на опік, де там уже нею натішитися.

Всі інші більш чи менш глибоко переживали те саме, і тому поговорімо краще про

всіх. Стоячи тут, на пероні вокзалу, де мало от-от початися знову їхнє особисте життя, вони поки що відчували свою спільноту, обмінювалися порозумілими поглядами й посмішками. Але тільки-но вгледіли вони клуби паровозного диму, як задавнене почуття роз'єднаності миттю згасло під зливою бентежної й оглушливої радості. Коли потяг зупинився, для декого скінчилася довга розлука, яка почалася на цьому самому пероні, на цьому самому вокзалі, і скінчилася в ту мить, коли руки радісно й жадібно відчували рідне тіло, хоча вже забули його живу присутність. Так, Рамбер не встиг навіть роздивитися на істоту, що підбігла до нього, з розмаху ткнулася лицем йому в груди. Він тримав її в своїх обіймах, пригортаючи до себе її голову, не бачачи обличчя, а лише знайомі коси; він не втирав сліз, що котилися з очей, і сам не розумів, ллються вони від нинішнього щастя чи від загнаного кудись у глиб душі болю, і все ж таки знав, що ця волога, яка застувала йому зір, заважала переконатися, чи справді це обличчя, яке пригорнулося до його плеча, те саме, про яке так довго мріялося, чи, навпаки, він побачить перед собою незнайомку.

Він збагне, але пізніше, чи слушне було його побоювання. А зараз йому, як і всім, що юрмилися на пероні, хотілося вірити або вдавати, що вони вірять, ніби чума може прийти й піти собі геть, нічого не змінивши в людських серцях.

Міцно пригортаючись одне до одного, пари розходилися додому, не бачачи нікого й нічого, зовні перемігши чуму, забувши всі поневіряння, забувши і про тих, хто приїхав тим самим поїздом і, не знайшовши на пероні близьких, знайшов підтвердження своїм страхам, які вже давно тліли в серці після надто довгого мовчання. Для них, чийм єдиним супутником відтепер залишився ще гострий біль, для тих, хто в ці самі хвилини присвячував себе пам'яті про те, що пішло в небуття, для них усе виходило інакше, і почуття розлуки саме зараз досягло свого апогею. Для них, матерів, чоловіків, коханців, що втратили всю радість життя разом із рідною істотою, кинutoю кудись у безіменну канаву або перетвореною на жменю попелу,— для них усе ще тривала моровиця.

Але кого обходили ці осиротілі? Опівдні сонце, приборкавши холодні пориви вітру, що шмагали небо від самого ранку, пролилося на місто суцільними хвилями нерухомого світла. День ніби застиг. У скам'яніле небо з фортів на пагорбі безнастанно били гармати. Все місто висипало на вулиці відсвяткувати цю пронизливу мить, коли час муки вже скінчився, а час забуття ще не почався.

На всіх майданах танцювали. За кілька годин вуличний рух різко посилювався, і численні машини насилу пробивалися через людську повінь. Усе пообіддя бамкали напропале наші дзвони. Від їхнього калатання золотаво-блакитним небом розходилися хвилі джужу. По церквах правили подячні молебні. Але і в закладах розваг теж набилося безліч народу, і власники кав'ярень, не дбаючи про завтрашній день, розпродували останні напої. Перед стойками збуджено юрмилися люди, і серед них були парочки, міцно обнявшись, вони безстрашно виставляли на показ своє щастя. Хто гукав, хто сміявся. Того дня, даного їм понад належне, кожен щедро витрачав запаси життєвих сил, накопичені за довгі місяці, коли у всіх душа ледве жевріла. Завтра

почнеться життя звичайне, з усією його обачністю. А поки що люди різних верств суспільства браталися, товклися поряд. Ту рівність, якої не зуміла добитися нависла над містом смерть, дало щастя визволення, дарма що всього на кілька годин.

Але ця цілком зрозуміла нестями вже таки щось замовчувала, і люди, які повисипали в пообідню пору на вулицю і йшли поряд з Рамбером, ховали під незворушною міною якесь витонченіше щастя. І справді, багато парочок і родин здавалися, як подивитися, звичайнісінькими перехожими. А насправді вони йшли на вибагливу прощу до тих місць, де так попомучилися. Їм хотілося показати новоприбулим разючі або приховані ознаки чуми, зримі сліди її історії. В деяких випадках оранці вдовольнилися роллю гіда, бувалого, мовляв, у бувальцях, роллю сучасника чуми, і в таких випадках про пов'язану з нею небезпеку говорили приглушено, а про страх взагалі не згадували. Власне, цілком безневинна розвага. Але в деяких випадках обирався куди бентежніший маршрут, ідучи яким коханець у припливі ніжного суму спогадів міг би сказати своїй подрузі: "Отут тієї пори я так тебе жадав, а тебе не було". Цих туристів, ведених жагою, впізнавали з першого погляду: вони ніби витворювали острівці шепоту й освідчень серед гомону юрби. Саме вони, а не оркестри, які грали на кожному перехресті, знаменували собою справжнє визволення. Бо ці захоплені одне одним парочки, що горнулися одна до одної, скупі на слова, проголошували всім тріумфом і всією несправедливістю свого щастя, що чума скінчилася і моторошні часи минули. Всупереч будь-якій очевидності вони спокійно заперечували той факт, що ми пізнали божевільний світ, де вбити людину було так само легко, як розплющити муху, пізнали те цілком розраховане дикунство, ту продуману до дрібниць маячню, те ув'язнення, що страхітливо звільняло від усього, що не було сьогоднішнім днем, той дух смерті, що дурманив усіх тих, кого ще не заморив мор; вони заперечували врешті, що ми були тим збезумілим народом, частина якого, загнана в жерло сміттєспалювальної печі, вилетіла в повітря масним липким димом, тоді як інша, закута в кайдани безсилля й страху, чекала своєї черги.

Принаймні саме це найперше впало в око докторові Ріє, який, поспішаючи дістатися на околиці, йшов у це пообіддя серед бамкання дзвонів, гуку гармат, музики та оглушливих криків. Його робота тривала, недуги не дають перепочинку. На місто спускалося напрочуд гарним серпанком тихе світло, і в нього впліталися колишні пахощі — смаженого м'яса та ганусівки. Довкола Ріє бачив звернені до неба веселі обличчя. Чоловіки й жінки йшли, побравшись за руки, з блискучими очима, і їхнє бажання виливалося в гарячкове збудження і крики. Так, чума закінчилась, закінчився жах, і ці сплетені руки свідчили, що чума була вигнанням, була розлукою у найглибшому розумінні цього слова.

Вперше Ріє спостеріг спільну родину прикмету того, що протягом місяців читав на обличчях перехожих. Тепер досить було озирнутися довкола. Люди дожили до кінця чуми з усіма її нещастями і поневіряннями, зрештою вони влізли в цей костюм,— у костюм, що приписувався їм роллю, уже давно вони грали цю роль емігрантів, чий обличчя, а тепер і одяг, говорили про розлуку й далеку батьківщину. Від тої хвилини,

коли чума замкнула міську браму, коли їхнє животіння заповнила собою розлука, вони позбулися того рятівного людського тепла, яке допомагає забути все. В кожному куточку міста чоловіки й жінки, хоч і не в однаковій мірі, прагнули возз'єднання, яке кожен тлумачив по-своєму, але яке було для геть усіх однаково недоступне. Більшість з усієї сили волала до якогось відсутнього, тяглася до теплоти чийогось тіла, до ніжності і до звички. Дехто, іноді сам того не відаючи, страждав тому, що опинився поза межами людської приязні, вже не міг спілкуватися з людьми навіть у звичайнісінький спосіб, яким виражає себе приязнь,— листом, поїздом, кораблем. Інші, як, очевидно, Тарру — таких була меншість — прагнули возз'єднатися з тим, чого й самі не могли визначити, але саме це невизначене і здавалося їм єдино жаданим. І через брак іншого слова вони іноді називали це миром, спокоєм.

Ріє все йшов. У міру того як він просувався вперед, натовп щільнішав, гомін голосів міцнів, і йому марилося, ніби околиця, куди він простував, відсувається все далі й далі від центру. Потроху він розчинився в цьому величезному гучноголосому організмі, він усе глибше переймався його криком і водночас розумів, що до певної міри це і його власний крик. Так, усі ми вистраждали разом, і фізично й душевно, під час цих нестерпно важких канікул, що затяглися, від цього заслання, з якого не вирвешся, від цієї спраги, яку годі вгамувати. Серед нагромадження трупів, тривожних сирен санітарних машин, знамень, поданих так званою долею, упертого тупцяння страху й грізного збурення сердець, безнастанно і звідусіль ішло ремство, що баламутило переляканих людей, закликала їх віднайти свою справжню вітчизну. Для них усіх справжня вітчизна була поза мурами цього придушеного міста. Вона була в пахоцях чагарників на схилах узгір'їв, у морській гладіні, у вільних країнах і в значущій силі кохання. І до неї, тобто до щастя, вони й поривалися вернутися, з огидою відвертаючи погляди від усього іншого.

Ріє і сам не знав, який, власне, глузд був у їхньому вигнанні і в цьому пориванні до возз'єднання. Він ішов і йшов, його штовхали, окликали, потроху він дістався до не таких людних вулиць, і враз подумав, що не так важливо, має все глузд чи не має, головне — треба знати, яку відповідь дано людській надії.

Віднині він знав цю відповідь, якимось ясніше помітив її на ближніх, майже безлюдних вулицях передмістя. Були люди, які трималися за те незначне, що їм було відпущено, і прагнули одного: вернутися до вогнища свого кохання, і доля їх іноді винагороджувала. Звичайно, дехто блукав тепер самотою по місту, бо втратив того, кого чекав. Щасливі ще ті, котрих двічі не спіткала розлука, як ті, хто перед початком моровиці не зумів одразу звести будову свого кохання і протягом багатьох літ наосліп намагався знайти цю недосяжно важку злагоду, яка злютувала б життя двох коханців-ворогів. Оці, подібно до самого Ріє, мали легковажність розраховувати на час, що залагоджує геть усе; цих навік розвело в різні боки. Але інші, як наприклад Рамбер, якому лікар сказав сьогодні вранці: "Відваги, відваги, тепер ви повинні довести свою слухність", такі як Рамбер, не вагаючись, знайшли відсутнього, якого, як їм думалося, уже втратили. Ці принаймні якийсь час раюватимуть. Тепер вони знали, що існує на світі щось, до чого

треба пориватися завжди і що іноді дається до рук, і це щось — людська ніжність.

І навпаки, тим, хто звертався через голови людей до чогось, для них самих неувявленого,— ось тим відповіді нема. Тарру, здавалось, досягнув того важкодоступного спокою, про який він говорив, але віднайшов його лише в смерті, коли він уже ні на що не потрібний. А оті, кого Ріе бачив зараз, ті, що стояли в світлі призахідного сонця на порогах своїх осель, ніжно обійнявшись, палко зазираючи в кохані очі,— оті дістали те, чого хотіли, адже вони просили те єдине, що залежало від них самих. І Ріе, звертаючи на вулицю, де мешкали Коттар і Гран, подумав, що цілком справедливо, коли хоча б вряди-годи радість, як винагорода, приходять до тих, хто вдовольняється своєю людською долею і своєю бідною і страшною любов'ю.

Наша хроніка добігає кінця. Пора вже докторові Бернарві Ріе признатись, що він її автор. Але перш ніж розповісти про останні події, йому хотілося б принаймні виправдати свій задум і пояснити, чому він намагався дотримуватися тону безстороннього свідка. Протягом усієї епідемії йому завдяки його професії довелося зустрічатися з безліччю своїх співгромадян і вислуховувати їхні звірвання. Таким чином, він перебував ніби в центрі подій і тому міг найповніше відтворити те, що бачив і чув. Але він волів зробити це з бажаною в даному разі стриманістю. Взагалі він намагався змалювати лиш те, що бачив на власні очі, старався не накидати своїм побратимам по чумі думок, які, власне, у них не виникали, і використати лише ті документи, які випадково або через нещастя потрапили до його рук.

Викликаний свідчити з приводу одного злочину, він зумів зберегти певну стриманість, як і належить сумлінному свідкові. Але водночас за велінням серця він добровільно став на бік жертв і хотів бути разом з людьми, своїми співгромадянами, в єдиному, що було для всіх безперечно,— в любові, муках і вигнанні. Тим-то він поділяв зі своїми співгромадянами всі їхні страхи, тому будь-яке становище, в яке вони потрапляли, було і його власним.

Намагаючись бути якнайсумліннішим свідком, він мав наводити переважно документи, записи та чутки. Але йому доводилося мовчати про своє власне,— наприклад, про своє чекання, про свої випробування. Якщо іноді він порушував це правило, то тільки на те, щоб зрозуміти своїх співвітчизників або щоб інші краще їх зрозуміли, щоб надати якнайточнішої форми тому, що вони майже весь час відчували невиразно. Правду кажучи, ці зусилля розуму далися йому легко. Коли йому не терпілося злити свою власну сповідь з сотнями голосів зачумлених, він відкладав перо на думку, що нема й не було в нього такого болю, яким не перестраждали б інші, і що в світі, де біль іноді такий самотній, у цьому була навіть своя перевага. Ні, таки справді він мав говорити за всіх.

Але був серед оранців один чоловік, за котрого не міг говорити доктор Ріе. Ішлося про того, про кого Тарру якось сказав Ріе: "Єдиний його злочин у тому, що в серці своєму він схвалив те, що вбиває дітей і дорослих. У всьому іншому я його, мабуть, розумію, але оце я мушу йому простити". І цілком справедливо, що хроніка завершується розповіддю про цього чоловіка, у котрого було сліпе серце, тобто самотнє

серце.

Коли лікар вибрався з галасливих святкових вулиць і вже збирався завернути в провулочок, де мешкали Гран з Коттаром, його зупинив поліцейський патруль — цього вже він ніяк не сподівався. Дослухаючись до віддаленого гомону свята, Ріє малював в уяві тихий квартал, безлюдний і безгомінний. Він дістав своє посвідчення.

— Все одно не можна, докторе,— сказав поліцейський.— Там якийсь божевільний у натовп стріляє. А втім, почекайте тут, може, ви ще станете в пригоді.

В ту мить Ріє побачив, що до нього підходить Гран. Гран теж нічого не знав. Його теж не пропустили; одне йому було відоме: стріляють з їхнього будинку. Звідси було справді видно фасад кам'яниці, позолоченої промінням по-вечірньому нежаркого сонця. Перед кам'яницею залишався порожній простір, навіть на протилежному пішомуді нікого не було. Посеред бруківки валявся капелюх і клаптик якоїсь засмальцьованої ганчірки. Ріє і Гран вгледіли вдалечині, на другому кінці вулиці інший поліцейський патруль, він також заступав прохід, а за спинами поліцейських метушилися постаті перехожих. Добре придивившись, вони помітили ще кількох поліцейських з револьверами в руках, ті засіли у воротах навпроти. Усі віконниці в кам'яниці були позачинювані. А проте на третьому поверсі одна зі стулок ледь прочинилася. Вулиця застигла в мовчанні. Чулися тільки уривки музики, що долинали з центру міста.

В цю саму хвилину з вікон протилежного будинку гримнули два револьверні постріли і розлігся тріскіт розбитих віконниць. Потім знову запала тиша. Після святкового галасу, що гримів і далі в центрі міста, все це здалося Ріє чимось примарним.

— Це Коттарове вікно,— раптом схвильовано вигукнув Гран.— Але ж Коттар кудись пропав.

— А чому стріляють? — спитав Ріє у поліцейського.

— Хочуть відвернути його увагу. Ми чекаємо спеціальної машини, адже він у кожного, хто пробує зайти в дім, стріляє. Одного поліцейського вже поранив.

— Чому він стріляє?

— Хтозна. Люди тут на вулиці гуляли. Коли пролунав перший постріл, вони навіть не второпали що й до чого. А після другого зчинився крик, когось поранено, і всі порозбігалися. Мабуть, просто божевільний!

Знову запала тиша, хвилини в ній здавалися годинами. Раптом з далекого рогу вулиці вискочив пес, перший, якого Ріє побачив за довгий час; то був брудний скуйовджений спанієль, очевидно, хазяї ховали його десь під час пошесті, і тепер він поважно тюпав попід стінами. Діставшись до брами, він постояв у нерішучості, потім сів і, вивернувшись, почав ськатися. Пролунало одночасно кілька сюрчків — це поліцейські приманювали собаку. Собака звів голову, потім нерішуче ступив, очевидно наміряючись обнюхати капелюх, що валявся на бруківці. Але тут з вікна третього поверху гримнув постріл, і пес плюхнув на спину, як млинець на сковороду, судомно забив лапами, намагаючись повернутися набік, здригаючись у корчах. У відповідь

розляглося п'ять чи шість пострілів, це стріляли з-за брами і знов потрапили у віконницю, з якої бризнули тріски. Знов усе стихло. Сонце спускалося до обрію, і до Коттарового вікна вже підповзала тінь. За спиною в Ріє легко скреготнули гальма.

— Ну от, приїхали,— мовив поліцейський.

З машини повискакували поліцейські, повитягали вірьовки, драбину, два якісь довгасті пакунки, загорнуті в прогумовану тканину. Потім вони почали пробиратися вулицею, яка йшла рівнобіжно цій, за будинками, позаду Гранової оселі. І вже через кілька хвилин Ріє не так побачив, як здогадався, що під аркою брами почалася якась метушня. Потім усе знов застигло в чеканні. Пес уже не сіпався, підпливши темною калюжею.

Зненацька з вікон кам'яниці, де засіли поліцейські, застрочив кулемет. Били по віконниці, і вона розлетілася на друзки, відкривши чорний чотирикутник вікна, але Ріє з Граном зі свого місця нічого не могли розгледіти. Коли кулемет замовк, у діло вступив другий, що був у сусідньому будинку, ближче до рогу. Очевидно, цілили в пройму вікна, бо відлетів уламок цегли. Саме в цю мить троє поліцейських бігом перетнули бруківку і сховались у під'їзді. За ними слідом кинулося ще троє, і кулеметна стрілянина припинилась. І знову всі стояли й чекали. В кам'яниці розляглося два глухих постріли. Потім почувся галас, і з під'їзду виволокли, точніше, не виволокли, а винесли на руках невисокого чоловічка без піджака, він, не вгаваючи, про щось волав. І як за помахом чарівничої палички, всі позачинювані віконниці розчахнулися, у вікнах забовваніли голови цікавих, з будинків повисипали люди і з'юрмилися позаду поліцейського заслону. Всі зразу побачили того чоловічка, тепер він уже йшов бруком сам, руки в нього були скручені за спиною. Він репетував. Поліцейський наблизився і зацідив його двічі по обличчю на всю міць своїх кулаків, розважливо, якимось навіть старанно.

— Це Коттар,— пробурмотів Гран.— З'їхав з глузду.

Коттар упав. І глядачі побачили, як поліцейський з усього маху копнув підбором тіло, що впало на бруківку. Потім ватага роззяв заметушилася і рушила до лікаря та його старого приятеля.

— Розійдись! — скомандував натовпу поліцейський.

Коли ватага проходила мимо, Ріє відвів очі.

Гран і лікар простували поряд в останніх зблисках смерку. І ніби цей інцидент враз зняв заціпеніння, що дрімотно проймало весь квартал, віддалені від центру вулиці знов наповнилися радісним гудінням юрби. Біля під'їзду їхньої оселі Гран розпрощався з лікарем. Пора йти працювати. З першого східця він гукнув лікареві, що написав Жанні і що тепер він по-справжньому радий. А головне, він знову взявся за свою фразу. "Я тепер усі епітети повикидав", — заявив він.

І з лукавою посмішкою він підняв капелюха, церемонно відкланявшись лікареві. Ріє все ще думав про Коттара, і глухий виляск кулака по обличчю не давав йому спокою всю дорогу аж до оселі старого ядушника. Можливо, йому важче було думати про людину злочинну, ніж про мертву людину.

Коли Ріє добрався до свого давнього пацієнта, морок уже цілком поглинув небо. До кімнати долинав далекий гомін визволення, а старий, усе такий самий, як завжди, перекладав і далі з горнятка в горнятко свій горошок.

— І вони мають рацію, що веселяться. Все-таки різноманітність,— сказав старий.— А що це давно не чути про вашого колегу, докторе? Що з ним?

До них донеслися виляски вибухів, цього разу безневинних,— це дітвора підривала петарди.

— Він помер,— відповів Ріє, приклавши стетоскоп до грудей, де все хрипіло.

— А-а,— стурбовано протяг старий.

— Від чуми,— додав Ріє.

— Так,— завершив, помовчавши, старий,— кращі завжди відходять. Таке життя. Це була людина, яка знала, чого хоче.

— Чому ви так говорите? — спитав лікар, прибираючи стетоскоп.

— Та так. Він не базікав на вітер. Просто він мені подобався. Але так воно вже ведеться. Інші твердять: "Це чума, у нас чума була". Ще й ордена собі за це вимагатимуть. Але що таке, власне, чума? Теж життя, тільки й того.

— Не забувайте вчасно робити інгаляцію.

— О, не турбуйтеся. Я ще протягну, я ще побачу, як вони всі перемруть. Хто-хто, а я вмію жити.

Відповіддю йому були віддалені крики радості. Лікар нерішуче зупинився посеред кімнати.

— Я клопоту вам не завдам, якщо піднімуся на терасу?

— Та ні, що ви. Хочете згори на них подивитися? Прошу ласкаво. Але вони повсюди однакові.

Ріє рушив до сходів.

— Скажіть, докторе, правда, що вони збираються звести пам'ятник загиблим від чуми?

— Принаймні так і в газетах писали. Стелу чи дошку.

— Так я і знав. І ще скільки промов навіголошують.— Старий ядушливо захихотів: — Я так і чую: "Наші померлі...", а потім підуть перекусити.

Але Ріє вже піднімався сходами. Над покрівлями будинків стояло широке холодне небо, і завислі низько над узгір'ями зірки здавалися твердими, наче креміль. Сьогоднішня ніч не дуже відрізнялася від тієї, коли вони з Тарру піднялися сюди, на цю терасу, щоб забути про чуму. Але зараз море голосніше, ніж тоді, билосся об підніжжя скель. Повітря було легке, нерухоме, воно очистилося від солоних подмуків, що їх приносить теплий осінній вітер. І, як і раніше, до терас підступали міські шерехи, схожі на плюскіт хвиль. Але нинішня ніч була ніччю визволення, а не бунту. Там, удалечині, червонясте мерехтіння, що пробивалося крізь пітьму, позначало лінію бульварів і майданів, осяяних ілюмінацією. У вже визволеній тепер ночі жадання скинуло всі пута, і його рев долинав сюди до Ріє.

Над темним портом злетіли перші ракети офіційного святкування. Все місто

привітало їх глухими й протяглими криками. Коттара, Тарру, того чи тих, кого любив і втратив Ріє, всіх, мертвих чи злочинних, уже забуто. Старий ядушник має рацію: люди завжди однакові. Але в цьому і є їхня сила, в цьому і є їхня безневинність, і Ріє відчував, що попри свій біль, у цьому він з ними. В небо тепер без упину били барвисті фонтани феєрверка, і появу кожного зустрічав розкотистий крик, він щоразу міцнів і вже долітав сюди на терасу, і ось тут доктор Ріє і задумав написати цю історію, яка завершується тут, написати для того, щоб не уподібнитися до мовчунів, щоб засвідчити на користь зачумлених, аби принаймні пам'ять залишити про несправедливість і насильство, вчинені над ними, та й просто для того, щоб сказати, чого навчає тебе лиха година: люди більше заслуговують на захоплення, ніж на зневагу.

А втім, він розумів, що ця хроніка не може стати історією остаточної перемоги. А може бути тільки свідченням того, що треба було вчинити і що, безперечно, повинні чинити всі люди всупереч страху з його невтомною зброєю, всупереч усім особистим мукам, що повинні чинити всі люди, які через незмогу стати святими і, відмовляючись прийняти лихо, намагаються бути цілителями.

І справді, дослухаючись до радісних криків, що долинали з центру міста, Ріє згадав, що будь-яка радість — під загрозою. Бо він знав те, чого не відала ця щаслива юрма і про що можна прочитати в книжках: бацила чуми ніколи не вмирає, ніколи не щезає, десятиліттями вона може дрімати десь у закрутку меблів або в стосі білизни, вона терпляче вичікує своєї години в спальні, в підвалі, у валізі, в носовичках та в паперах, і, можливо, настане день, коли на лихо і в науку людям чума розбудить пацюків і пошле їх конати на вулиці щасливого міста.